

บทที่ ๓

ยุทธศาสตร์และยุทธวิธีทางการทหาร พ.ศ. ๒๓๑๐-พ.ศ. ๒๓๔๗

เป้าหมายในการเสนอบทที่ ๓ ซึ่งเป็นสาระหลักของงานวิทยานิพนธ์นี้ โดย
ส่วนหนึ่งผู้เขียนมุ่งที่จะสร้างความเชื่อมโยง เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่ เป็นหลัก
ทฤษฎีทางการทหารอันได้แก่ตำราพิชัยสงครามกับสิ่งที่ เป็นสถานการณ์จริงที่มีปรากฏใน
หลักฐานประ เภทพงศาวดารและจดหมายเหตุต่าง ๆ ทั้งนี้เพื่อให้ได้ภาพของยุทธศาสตร์
และยุทธวิธีอันเป็นโครงสร้างทางการทหารไทยโบราณที่ใกล้เคียงกับลักษณะที่เป็นจริงทาง
ประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาที่ผู้เขียนศึกษา

ในด้านวิธีการนำเสนอ ผู้เขียนยังคงรักษารูปแบบการนำเสนอที่ได้เสนอไปแล้ว
ในบทที่ ๒ คือยึดโครงสร้างตำราพิชัยสงครามเป็นแบบอย่างในการแบ่งหัวข้อวิเคราะห์
ส่วนในด้านเนื้อหาสาระนั้น โดยส่วนหนึ่งผู้เขียนพยายามจะสร้างความเชื่อมโยงระหว่าง
บทที่ ๓ กับบทที่ ๒ เพื่อให้เห็นขั้นตอนอันเป็นพัฒนาการของยุทธศาสตร์และยุทธวิธี โดยเฉพาะ
ความพยายามของผู้นำในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นในอันที่จะแก้ไขและคลี่คลายปัญหาที่สืบเนื่อง
มาจากสมัยอยุธยาตอนปลายและภาวะในการเสียดินแดนหรือยุทธยาในครั้งที่ ๒

นอกจากนี้ผู้เขียนยังมุ่ง เสนอภาพการ เปลี่ยนแปลงของยุทธศาสตร์และยุทธวิธี
ระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๑๐ ถึง พ.ศ. ๒๓๔๗ โดยมุ่งเน้นทั้งสิ่งที่ เป็นปัจจัยภายใน เช่น
การเปลี่ยนแปลงของกลุ่มผู้นำทางทหาร ซึ่งส่งผลโดยตรงต่อการกำหนดทิศทางของยุทธศาสตร์
และยุทธวิธี และปัจจัยภายนอกทั้งที่ เป็นกรณีศึกษาที่เกิดขึ้นกับญวนซึ่งทวีบทบาทสำคัญทาง
การเมืองและการทหารนับจากช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ทั้งนี้รวมถึงกระแสของ
เทคโนโลยีและวัฒนธรรมของตะวันตกที่ขยายตัว เข้ามาพร้อมกับลัทธิจักรวรรดินิยม เพื่อ
แสวงหาเมืองขึ้นด้วย

ขั้นตอนการนำเสนอสาระผู้เขียนแบ่งออกเป็น ๒ ขั้นตอนด้วยกันคือ ในขั้นตอนแรกจะกล่าวถึงพุทธศาสตร์และพุทธวิธีในช่วงปี พ.ศ. ๒๓๑๐ ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ในส่วนต่อไปนั้นจะกล่าวถึงพุทธศาสตร์และพุทธวิธีับจากกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ทั้งนี้เพื่อให้เห็นขั้นตอนอันเป็นพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงระยะเวลานี้ได้เป็นอย่างดี

พุทธศาสตร์ทางการทหาร

เป็นที่ตระหนักกันดีอยู่แล้วว่า ปัญหาที่สำคัญในระยะต้นหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา ในครั้งที่ ๒ คือปัญหาที่ไทยขาดศูนย์กลางทางการเมือง ผลที่ตามมาหลังจากนั้นคือ การเกิดศูนย์กลางขึ้นในแต่ละภาคของดินแดนที่เคยเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรอยุธยาเดิม ถึงแม้ว่าพม่าจะไม่สามารถยึดครองราชอาณาจักรอยุธยาในช่วงนั้นได้อย่างสมบูรณ์เนื่องด้วยต้องทำสงครามกับจีนอีกด้านหนึ่ง แต่เมื่อเสร็จศึกกับจีนแล้ว พม่าอาจจะหวนคืนกลับมาสร้างอำนาจในดินแดนแถบตะวันออกของเทือกเขาตะนาวศรีใหม่อีกครั้งหนึ่งก็เป็นได้ ฉะนั้น ไทยจะต้องอาศัยช่วงเวลาอันจำกัดนี้สร้างเอกภาพทางการเมืองภายในอาณาจักรก่อน จึงสามารถที่จะแก้ปัญหาการรุกรานจากพม่าที่จะเกิดขึ้นใหม่ได้ เพราะว่าการเตรียมการทางพุทธศาสตร์ทางการทหารนั้นขึ้นอยู่กับการสร้างศูนย์กลางอำนาจเป็นสำคัญ

สังเกตได้ว่าการเกิดชุมนุมต่าง ๆ ขึ้นภายหลังจากที่กรุงศรีอยุธยาแตกในครั้งที่ ๒ ย่อมแสดงให้เห็นว่า ในสมัยอยุธยาตอนปลายการรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางไม่สามารถกระทำได้อย่างมีประสิทธิภาพ คืออยุธยาไม่สามารถที่จะควบคุมหัวเมืองสำคัญต่าง ๆ ในเขตภูมิภาคได้อย่างเด็ดขาด ตัวอย่างเห็นได้จากก่อนหน้าที่กรุงศรีอยุธยาจะแตก คือกรุงศรีอยุธยาไม่สามารถระดมกำลังพลจากหัวเมืองเพื่อมาใช้ต่อต้านพม่าได้อย่างเต็มที่ จำนวนไพร่พลตกอยู่ภายใต้การควบคุมของเจ้าเมืองในหัวเมืองและถูกใช้เพื่อประโยชน์ของตัวเจ้าเมืองเอง มากกว่าที่จะถูกเรียกใช้จากส่วนกลาง

อันที่จริงหากวิเคราะห์ตามสภาพภูมิพุทธศาสตร์แล้ว บรรดาเมืองที่เป็นที่ตั้งของชุมนุมใหญ่ ๆ คือเมืองพิษณุโลก เมืองนครราชสีมาและเมืองนครศรีธรรมราชเหล่านี้

ล้วนมีกำลังพลเพียงพอที่จะยกทัพมาป้องกันกรุงศรีอยุธยาโดยการตีกระหนาบทัพพม่าได้
 ดังเหตุการณ์ที่เคยปรากฏมาในสงครามครั้งแรกของรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
 (พ.ศ. ๒๐๔๑) ว่าเมืองพิษณุโลก สามารถส่งกองทัพลงมาตีกระหนาบทัพของพม่าจาก
 ทางทิศเหนือ ในคราวสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งหลังนั้นมีหมายเหตุให้เมือง
 นครราชสีมา เมืองพิษณุโลก และเมืองนครศรีธรรมราชส่งกองทัพมาช่วยรักษาพระนคร
 แต่ปรากฏว่าเหล่าเจ้าผู้ครองหัวเมืองนั้น ๆ กลับใช้กำลังที่มีอยู่เตรียมสู้รบเพื่อป้องกัน
 บริเวณฐานอำนาจของตนเท่านั้น พฤติกรรมเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการสูญเสียอำนาจในการ
 เป็นศูนย์กลางทางการเมืองของอยุธยา หลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า การสิ้นสุด
 อำนาจของอาณาจักรอยุธยาจึงปรากฏอย่างชัดเจน บรรดาหัวเมืองสำคัญที่เป็นชุมชนกำลังคน
 ได้ตั้งชุมชนขึ้นมาเพื่อประโยชน์ทางการเมืองของตนเป็นสำคัญ จึงกล่าวได้ว่าปัญหาของ
 ขนเผ่าไทยขณะนั้นจึงเป็นปัญหา การขาดศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองของอาณาจักร
 ที่จะควบคุมหัวเมืองต่าง ๆ เช่นที่เคยเป็นมาในขณะที่กรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีอยู่

พระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นผู้หนึ่งที่ยพยายามสร้างกรุงธนบุรีขึ้นมาเป็นศูนย์กลางของ
 อาณาจักรขึ้นที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง เพื่อแทนที่กรุงศรีอยุธยา โดยชุมชนกำลังอยู่ที่
 เมืองธนบุรีและใช้อำนาจกองทัพของพระองค์โจมตีหัวเมืองต่าง ๆ ในราชอาณาจักร
 ให้มาอยู่ภายใต้อำนาจเริ่มจากความพยายามที่จะรวบรวมอำนาจจากชุมชนพิษณุโลก จนถึง
 การปราบปรามชุมนุมพระฝาง อันเป็นการรวบรวมอำนาจในราชอาณาจักรครั้งสุดท้าย^๑
 อย่างช้าที่สุดในปี พ.ศ. ๒๓๑๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็สามารถรวบรวมชุมนุมต่าง ๆ
 และสร้างเอกภาพทางการเมืองได้สำเร็จ

หลังการสร้างเอกภาพทางการเมืองของราชอาณาจักรไทยแล้ว การศึกพม่า
 จึงเป็นเรื่องสำคัญที่ต้องกระทำอย่างเร่งด่วน แม้ว่าจะมีปัญหาคืออื่น ๆ มากมายที่จะต้อง

^๑โปรดดูพระราชพงศาวดารกรุงสยาม (จากต้นฉบับของบริติช มิวเซียม),

กระทำ แต่ปัญหาการรุกรานจากพม่าจะเป็นปัญหาสำคัญเร่งด่วนอันดับแรกที่จะต้องแก้ไข ตลอดช่วงสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไทยต้องประสบปัญหาจากการทำสงครามกับพม่าอีกถึง ๒๐ ครั้ง และในช่วงตลอดระยะเวลาของการเผชิญหน้ากับพม่านี้ ไทยได้ทำการปรับปรุงยุทธศาสตร์ทหารด้านต่าง ๆ คือ

- ก. การเตรียมพร้อมทางด้านกำลังคน
- ข. การเตรียมพร้อมทางการข่าว
- ค. การเตรียมพร้อมทางการวางแผนยุทธการ
- ง. การเตรียมพร้อมทางด้านอาวุธยุทธโปกรณ์และเสบียงอาหาร

ในการศึกษายุทธศาสตร์ทหารของไทย ในช่วงปี พ.ศ. ๒๓๑๐ - พ.ศ. ๒๓๔๗

นี้ ผู้เขียนจะแบ่งการศึกษาออกเป็นสองช่วงคือ

- ยุทธศาสตร์ทหารช่วงหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐)

ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔

- ยุทธศาสตร์ทหารช่วงหลังกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔

เหตุปัจจัยอันนำมาซึ่งการแบ่งการศึกษาออกเป็นสองช่วงข้างต้น เนื่องมาจากว่ายุทธศาสตร์ทหารในแต่ละช่วงมีลักษณะที่แตกต่างกัน ทั้งนี้สืบเนื่องจากปัจจัยประการสำคัญในประวัติศาสตร์ดังต่อไปนี้

- สถานการณ์ทางการเมืองภายในของพม่า

ในสมัยช่วงต้นของกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นช่วงเวลาเดียวกับการสถาปนาอำนาจของพระเจ้าปดุงกษัตริย์พม่า พระเจ้าปดุงทรงมีความสามารถในการสงครามยิ่งกว่ากษัตริย์องค์ใด ๆ แห่งราชวงศ์อลองพญาของพม่า ทรงปราบปรามหัวเมืองมอญและไทยใหญ่ได้อย่างราบคาบ ต่อจากนั้นก็ได้ทรงยกกองทัพไปตีเมืองมณีปุระและยะไข่ แต่การปราบปรามหัวเมืองใด ๆ ก็หาเพิ่มพูนเกียรติยศของกษัตริย์พม่าเทียบเท่าการเข้ายึดครองกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจของไทยได้ไม่ จึงทรงเริ่มสงครามไทย-พม่าขึ้นอีกใน พ.ศ. ๒๓๒๔ และสืบเนื่องมาถึง พ.ศ. ๒๓๔๒ พระเจ้าปดุงสิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ. ๒๓๖๒ ราชันดามีพระนามว่า จักรกายนาง ได้เสวยราชสมบัติต่อมา

ในสมัยพระเจ้าจกกายแมง ความพยายามที่จะโจมตีราชอาณาจักรไทยได้ลดน้อย
ถอยลง พม่าถึงแม้จะเคยพยายามที่จะเข้ามาโจมตีไทยในปี พ.ศ. ๒๓๖๓ เมื่อได้ข่าว
ว่าเกิดอหิวาตกโรคครั้งใหญ่ใน เขตกรุง เทพมหานครและอาณาบริเวณใกล้เคียง ผู้คนล้มตาย
ระส่ำระสายมาก แต่ครั้งนั้นทางฝ่ายไทยได้จัดเตรียมการรับศึกอย่างเข้มแข็ง ประกอบกับ
ขณะนั้นเมืองมณีปุระ เป็นกบฏ ความพยายามที่จะเข้าโจมตีราชอาณาจักรไทยจึงเป็นอัน
ล้มเหลว รัชกาลเมืองมณีปุระ เป็นกบฏได้ขยายตัวไปสู่การเผชิญหน้าระหว่างพม่ากับอังกฤษ
ซึ่งขณะนั้นได้ยึดเอาอิน เตียเป็นอาณานิคมแล้ว จนเป็นเหตุให้เกิดการรบกันอย่างประปราย
ในเขตชายแดนด้านตะวันตก ของพม่า

กล่าวได้ว่า การขยายตัวของอาณานิคมตะวันตกในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียง
เฉียงใต้ เป็นตัวการสำคัญที่ยุติการทาสสงครามอันยาวนานระหว่างพม่ากับไทยลง
เห็นได้ว่าหลังสงครามคราวรบพม่าที่ท่าดินแดงและสามสบ (พ.ศ. ๒๓๒๔) แล้วไม่ปรากฏ
ว่าพม่าได้ยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีศูนย์กลางอำนาจของไทย ซึ่งขณะนั้นคือกรุงเทพฯ อีก
สงครามระหว่างพม่ากับไทยหลังปี พ.ศ. ๒๓๖๓ จะมีลักษณะเป็นสงครามประปรายที่
เกิดขึ้นตามชายแดน เช่นสงครามเชียงตุง (พ.ศ. ๒๓๔๒-๒๓๔๗) หรือมีฉะนั้นก็เป็น
สงครามที่ไทยส่งกำลังบางส่วนไปช่วยอังกฤษรบพม่า เช่นสงครามในเขตพม่าตอนล่าง
(คือเมาะตะมะ ทวาย มะริดและตะนาวศรี) ในปี พ.ศ. ๒๓๖๗ เป็นต้น ถึงกระนั้น
ก็มีหลักฐานว่าต่อมาทางฝ่ายไทยก็ได้ยุติการช่วยเหลืออังกฤษ เพราะเกิดขัดแย้งกันในด้าน

เมื่อต้นรัชกาลพระเจ้าจกกายแมง เมืองมณีปุระแข็งเมืองต่อพม่า พม่าจึง
ต้องยกกองทัพไปปราบ เจ้าเมืองมณีปุระสู้ไม่ได้หนีไปเมืองกระแซ (Cachar) เจ้าเมือง
กระแซกลับหนีเข้าไปอยู่ในเขตอังกฤษ อังกฤษเกรงว่าพม่าจะยกเข้าตีเบงกอลตะวันออก
จึงประกาศเอาเมืองกระแซเป็น เมืองขึ้นของอังกฤษ พม่าจึงเริ่มขัดแย้งกับอังกฤษขึ้นใน
ดินแดนตะวันตกของพม่า

ผลประโยชน์ในการปันส่วนหัวเมืองมอญ^๑ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ส่งผลโดยตรงต่อ การกำหนดยุทธศาสตร์ทหารของไทย ในการทำสงครามกับพม่า นับจากปี พ.ศ. ๒๓๖๓ เป็นต้นมา

- เสถียรภาพทางการเมืองของราชวงศ์จักรี

เมื่อเหตุการณ์ล่วงเลยมาถึงช่วงรัชกาลสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. ๒๓๕๓ - ๒๓๖๗) ราชวงศ์จักรีประสบความสำเร็จในการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็น ศูนย์กลางของอาณาจักรอย่างสมบูรณ์แบบ ขณะเดียวกันกล่าวได้ว่าการวางระบบการ เมืองและการปกครองในช่วงรัชกาลสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ นั้น ครั้นตมาถึงรัชกาลที่ ๒ ปัญหาต่าง ๆ ที่ตกค้างอยู่ก็ได้รับการแก้ไขให้ดีขึ้น ไม่ว่าจะเป็นในด้านกฎหมาย การควบคุม กำลังคนโดยผ่านระบบการสักเลก หรือในด้านการจัดรูปแบบการปกครองทั้งในส่วนกลาง และส่วนภูมิภาค ส่วนในด้านเศรษฐกิจและการค้า ซึ่งเป็นรายได้หลักของแผ่นดินนั้น ปรากฏว่า ไทยได้ประโยชน์จากการค้าต่างชาติน่ามากขึ้น เห็นได้จากการเพิ่มปริมาณสินค้า และสำเภาส่งออกไปค้าขายกับต่างชาติ^๒

จากสภาพการณ์ดังกล่าวทำให้การทหารในรัชกาลที่ ๒ อยู่ในสภาพที่สมบูรณ์และ พร้อมจะวางรูปแบบยุทธศาสตร์ที่รัดกุมและมีประสิทธิภาพขึ้นได้สำเร็จที่เห็นได้ชัดคือ การ สร้างเมืองและย้ายเมืองในเขตชายพระราชอาณาจักรให้เป็นฐานกำลังถาวรที่จะรับทัพ ข้างศึกไม่ให้ล่วงล้ำเข้ามาสู่พระนคร^๓ ส่วนในเขตพระนครมีการสร้างป้อมปราการถาวร

^๑โปรดอุสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ไทยรบพม่า," ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๗ (ภาคที่ ๖) (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๒๒๖-๒๓๗.

^๒โปรดอุวารารักษ์ ทินานนท์. "การค้าสำเภของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๒).

^๓อุเพิ่มเติม, หน้า ๒๓๖-๒๓๗.

ขึ้นเสียบชายฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา จากปากอ่าวมาถึงพระนคร^๑ แสดงถึงความพร้อมทางด้านกำลังคนและอาวุธ ควบคู่กับการขยายแสนยานุภาพทางทัพเรือ กล่าวโดยย่อคือ เสถียรภาพทางการเมืองที่มั่นคงส่งผลให้รัฐสามารถจะปรับปรุงยุทธศาสตร์ที่มีมาแต่เดิมให้รัดกุมและเข้มแข็งขึ้น ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงทางด้านยุทธศาสตร์ไปในตัว

- การรุกรานจากญวน

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ญวนยอมอ่อนน้อมต่อทางกรุงเทพฯ แต่โดยดี เพราะการช่วยเหลือของไทยในการสนับสนุนให้กองเสียมลิกกลับไปที่บ้านเมืองของตน แต่ต่อมาสมัยรัชกาลที่ ๒ ญวนก็เริ่มแสดงความก้าวร้าวกับฝ่ายไทย โดยเฉพาะเมื่อรัชกาลที่ ๑ เสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๕๒ พระเจ้ากรุงเวียตนามยาลองได้แต่งตั้งราชบุตรญวนเข้ามาในกรุงเทพฯ ๒ ชุด ชุดหนึ่งเข้ามาเพื่อกราบถวายบังคมพระบรมศพ อีกชุดหนึ่งให้เข้ามากราบถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้เสวยราชย์ใหม่ แต่พร้อมกันนี้พระเจ้าเวียตนามยาลองก็ได้มีพระราชสาส์นขอพระราชทานเมืองบันทายมาศ ซึ่งเคยเป็นเมืองขึ้นของญวนกลับไปเป็นของญวนดังแต่ก่อน เมืองบันทายมาศหรือที่ญวนเรียกว่า ฮาเทียน (Ha Tien) เป็นเมืองอยู่ริมทะเลปากคลองลัดที่จะเข้าไปถึงกัมพูชาได้ง่าย จึงเป็นเมืองสำคัญทางยุทธศาสตร์ของญวน ถ้าใครได้เมืองนี้ไว้ก็เท่ากับเป็นการสะดวกที่จะมีอำนาจเหนืออาณาจักรกัมพูชา ญวนต้องการมีอำนาจเหนือกัมพูชา ญวนจึงได้ขอเมืองนี้ อันที่จริงญวนได้เข้ายึดเมืองนี้ไว้ก่อนแล้ว จึงมีพระราชสาส์นมาขอเมือง ทางกรุงเทพฯ เข้าใจในเจตนาของพระเจ้าเวียตนามยาลอง แต่เวลานั้นเป็นช่วงการเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ ไทยกำลังระแวงว่าจะมีศึกพม่าจึงไม่ปรารถนาที่จะก่อสงครามกับญวนอีกทางหนึ่ง จึงต้องยอมยกเมืองบันทายมาศให้ญวนไป

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ นี้ ไทยเกิดขัดแย้งกับญวนกรณีการเมืองภายในของกัมพูชา

^๑ ดูเพิ่มเติม, หน้า ๒๓๐-๒๓๒.

อยู่ตลอดเวลา จากความขัดแย้งนี้ทำให้ยุทธศาสตร์ฝ่ายไทยเริ่มที่จะเปลี่ยนรูปโฉมจากการมุ่งป้องกันพม่ามาเผชิญหน้ากับญวน เช่นสร้างป้อมที่ปากแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อป้องกันศัตรู และในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้มีการย้ายเมืองจันทบุรีลงมาตั้งในที่ใกล้ทะเลมากขึ้น (พ.ศ. ๒๓๗๗) พร้อมทั้งสร้างป้อมปืนถาวรเพื่อป้องกันการรุกรานทางทะเลจากญวน ซึ่งเป็นชาติที่ชำนาญการสงครามทางน้ำขึ้นตามปากแม่น้ำสำคัญหลายแห่ง

กล่าวได้ว่าปัญหาญวนทางด้านตะวันออกทำให้การยุทธศาสตร์ของไทยที่เคยมุ่งป้องกันการรุกรานจากพม่าทางตะวันตกมาโดยตลอด ได้เริ่มหันไปให้ความสำคัญต่อศัตรูทางตะวันออกมากขึ้น เช่นมีการเสริมสร้างกำลังทางทะเล ซึ่งเดิมมาไม่ได้ให้ความสำคัญเท่าใดนัก^๒

- ตะวันตกกับเทคโนโลยีใหม่ในการทำสงคราม

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๒ นับจากปี พ.ศ. ๒๓๕๔ หลังจากที่สงครามนโปเลียนได้สิ้นสุดลงแล้ว ปรากฏว่าการติดต่อการค้าระหว่างไทยกับตะวันตกขยายตัวขึ้น ดังเห็นได้ว่า ในปี พ.ศ. ๒๓๖๔ อังกฤษได้ส่งทูตเข้ามาติดต่อค้าขายกับไทยเป็นทางการ การติดต่อกับตะวันตกส่งผลให้ยุทธศาสตร์การสงครามของไทยได้รับการปรับปรุงให้มีประสิทธิภาพขึ้น โดยเฉพาะในด้านอาวุธ ปรากฏว่าการค้ากับชาติตะวันตกทำให้ไทยมีโอกาสซื้ออาวุธปืนที่ทันสมัยมาใช้ประจำกองทัพเพิ่มขึ้น มีการต่อเรือรบเพื่อใช้ทำสงครามทางทะเล มีการ

ฝ่ายญวนพยายามสนับสนุนพระอุทัยราชา (นิกองจัน) กษัตริย์เขมร ส่วนฝ่ายไทยก็พยายามสนับสนุนนิกองสงวน ปีพ.ศ. ๒๓๕๕ ฝ่ายไทยได้เคลื่อนกำลังไปปราบพระอุทัยราชา พระอุทัยราชาต้องหนีไปพึ่งญวนที่ไซ่ง่อน ญวนสนับสนุนให้พระอุทัยราชากลับมาขึ้นอำนาจในเขมรอีกครั้งโดยตั้งมั่นที่พนมเปญ ซึ่งใกล้กับดินแดนญวน ต่อมาการขัดแย้งเกี่ยวกับการเมืองภายในเขมรจึงนำไปสู่สงครามระหว่างไทยกับญวนในรัชกาลที่ ๓

^๒ ดูเพิ่มเติมที่กำลังทางเรือ, หน้า ๒๖๔-๒๗๐.

สร้างป้อมปราการตามแบบตะวันตก นอกจากนั้นยังมีการแต่งตำราใหม่ ๆ ขึ้น เช่นตำรา
ฝึกทหารปืนใหญ่ตามแบบตะวันตก (พ.ศ. ๒๓๔๔) เพิ่มเติมจากตำราที่มีอยู่ กล่าวได้ว่า
อิทธิพลของตะวันตกในส่วนที่เป็นเทคโนโลยีใหม่ในการสงคราม ทำให้ยุทธศาสตร์ของไทย
เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมาก นับแต่ช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เป็นต้นมา

ในการนำเสนอในครั้งนี้ ผู้เขียนจะแบ่งช่วงเวลาของสมัยธนบุรี และรัตนโกสินทร์
ตอนต้นออกเป็นสองช่วงเวลา คือช่วงแรกตั้งแต่หลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาในครั้งที่ ๒
(พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ และช่วงหลังตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔
ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ และดังที่กล่าวมาแล้ว ยุทธศาสตร์ในช่วงแรกจะมุ่งป้องกัน
ศัตรูทางด้านตะวันตกคือ พม่า เป็นสำคัญ ส่วนในช่วงหลังยุทธศาสตร์หันไปทางด้านตะวันออก
คือญวนเป็นสำคัญ ด้วยวิหยาณพันธบัณเฑาะฐ์ที่จะศึกษาวิเคราะห์สงครามระหว่างไทยกับพม่า
เป็นสำคัญ เนื้อหารายละเอียดของช่วงแรกจึงเป็นสาระที่ผู้เขียนจะนำเสนอเป็นประเด็น
หลัก ส่วนในช่วงหลังซึ่งเป็นการสร้างยุทธศาสตร์เพื่อป้องกันศัตรูทางด้านตะวันออกนั้น ผู้เขียน
จะเสนอเป็นภาพกว้าง ๆ มีเนื้อหาสาระโดยย่อ เพียงเพื่อให้เห็นภาพต่อเนื่องและความ
แตกต่างของยุทธศาสตร์ทั้งสองช่วงเวลาเท่านั้น ซึ่งรายละเอียดมีดังหัวข้อที่จะนำเสนอ
ดังต่อไปนี้คือ

ก. การเตรียมพร้อมทางด้านกำลังคน

เพื่อให้มองเห็นภาพของการเตรียมพร้อมทางด้านกำลังคนในช่วง พ.ศ.
๒๓๑๐ ถึง พ.ศ. ๒๓๔๗ ได้อย่างชัดเจน ผู้เขียนจะแบ่งเวลาการศึกษาการเตรียมพร้อม
ทางด้านกำลังคนในช่วงเวลานี้ออกเป็นสองช่วงเวลา ดังที่กล่าวมาแล้ว คือการเตรียมพร้อม
ทางด้านกำลังคนหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลาง
พุทธศตวรรษที่ ๒๔ กับการเตรียมพร้อมทางด้านกำลังคนช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึง
ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้คือ

๑. การเตรียมพร้อมทางด้านกำลังคนหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒
(พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔

ก) การควบคุมกำลังคน

บทเรียนจากการคืบประสิทธิภาพในการควบคุมกำลังคนทั้งในส่วนกลาง และหัวเมืองจะต้องเสียกรุงศรีอยุธยาในครั้งที่ ๒ ทำให้ผู้นำไทยในสมัยธนบุรีและ รัตนโกสินทร์ตอนต้นตระหนักถึงความสำคัญทางด้านการควบคุมกำลังพลยิ่งขึ้น จึงพยายาม แก้ไขหานี้ด้วยการควบคุมการลัก เลกให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น วัตถุประสงค์ที่สำคัญในการ ลัก เลกก็เพื่อจะควบคุมกำลังคนได้อย่างทั่วถึง และยังยับยั้งอำนาจของเจ้านายมิให้เพิ่ม มากขึ้น ตลอดจนมีผลถึงความสะดวกรวดเร็วในการเกณฑ์ไพร่พลและจัดหมวดหมู่ไพร่พล เมื่อจะทำสงครามกับผู้รุกราน

หากย้อนกลับไปศึกษาเหตุการณ์ในสมัยอยุธยา จะเห็นการปรับปรุงยุทธศาสตร์ ในการวางแผนการตั้งรับพม่า มีความสัมพันธ์กับการควบคุมกำลังคนอย่างแนบแน่น คราวโคอุยยาต้องเผชิญศึกกับพม่าและสามารถนำกองทัพออกไปตั้งรับพม่านอกเขตพระนคร เพื่อสกัดทัพพม่าไม่ให้เข้ามาถึงเมืองหลวงได้ แสดงให้เห็นว่าการระดมกำลังทำได้ย่่าง รวดเร็วและมีประสิทธิภาพ อาดิสมัยสมเด็จพระนเรศวร พระองค์ทรงสามารถควบคุม กำลังคนอย่างได้ผล จึงสามารถตั้งรับพม่าและสามารถตีทัพพม่าแตกกลับไปก่อนที่จะมาถึง เมืองหลวง แต่มาในสมัยอยุธยาตอนปลาย ในสงครามกับพม่าช่วงรัชกาลพระเจ้าเอกทัศ สงครามคราวพม่าล้อมกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๓๐๒ และสงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งหลัง พ.ศ. ๒๓๑๐ ปรากฏว่าอยุธยาวางแผนยุทธศาสตร์การตั้งรับแบบสงครามป้อมค่าย คืออาศัยกำแพงอยุธยาเป็นที่ตั้งรับข้าศึก โดยมีได้ดำเนินนโยบายสงครามเพื่อทำลาย กำลังทหารพม่าระหว่างทางก่อนที่จะถึงเมืองหลวง สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงการขาด ความพร้อมทางด้าน การควบคุมกำลังคน

ในสมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๒๔) พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงนำแผน ยุทธศาสตร์การตั้งรับข้าศึกนอกเมืองหลวงกลับมาใช้อีก แม้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็ยังคงวางแผนการตั้งรับตามสมัยธนบุรี^๑ จะสังเกตได้ว่าเมืองหลวงใหม่ของอาณาจักร

^๑ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในช่วงเวลาหลัง ไทยเริ่มมีติดต่อกับญวน ซึ่งเป็นชาติ

ไทยไม่เคยใช้ในการรบศึกกับพม่า สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการควบคุมกำลังคนอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้นในช่วงสมัยดังกล่าว จนสามารถดำเนินแผนยุทธศาสตร์การตั้งรับข้าศึกก่อนที่จะมาถึงเมืองหลวงได้

สังคมไทยภายหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๓๑๐ อยู่ในสภาวะที่ประสบปัญหาหลายด้านพร้อม ๆ กัน ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ ความอดอยากของราษฎร การขาดแคลนกำลังคน ความแตกแยกทางการเมือง ตลอดจนภัยคุกคามจากพม่า ทำให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จำเป็นต้องเร่งแก้ปัญหาเหล่านี้ เพื่อรวบรวมกำลังคนและสร้างความมั่นคงให้แก่อาณาจักร การแก้ปัญหาเริ่มจากการพระราชทานข้าวแก่ขุนนางและราษฎรเพื่อขจัดความอดอยาก ซึ่งเป็นปัญหาเฉพาะหน้า พร้อมกับโปรดให้เพิ่มผลผลิตทางการเกษตร ด้วยการทํานาปรังซึ่งเป็นนานอกฤดู และขยายพื้นที่นาเพิ่มขึ้นโดยปรับที่สวนนอกกำแพงเมืองให้เป็นทุ่งนา^๒ นับเป็นการเตรียมเสบียงอาหารเพื่อบรรเทาความอดอยากในระยะยาว การแก้ปัญหาดังกล่าวเหล่านี้เป็นเครื่องมือในการชักชวนผู้คนที่ยังหลบซ่อนอยู่ตามป่าดงให้กลับเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เป็นการเพิ่มพูนกำลังคนให้แก่ราชอาณาจักร สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังทรงใช้วิธีทำสงครามเพื่อเพิ่มพูนกำลังคน

ที่มีกำลังทางเรือเข้มแข็ง ฝ่ายไทยจึงเริ่มปรับปรุงแนวยุทธศาสตร์ตามลำน้ำที่จะเข้าสู่เมืองหลวง โดยการสร้างป้อมปราการต่าง ๆ เพื่อป้องกันเมืองหลวง ซึ่งเป็นการดำเนินแผนยุทธศาสตร์ที่ซ้อนกับการส่งกองทัพออกไปยังข้าศึกที่ชายพระราชอาณาเขต

"พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)," ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๔ (พระนคร : โรงพิมพ์จุฬารัฐสภา, ๒๔๑๒), หน้า ๒๔.

^๒ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๔๒-๒๔๔๓ ด้านเศรษฐกิจ (พระนคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๔๒๒), หน้า ๖-๗.

ในเวลาอันรวดเร็ว ด้วยการปราบปรามชุมนุมต่าง ๆ ที่ยังตั้งตนเป็นอิสระ^๑ ทำให้ได้กำลังคนเพิ่มมากขึ้น และการควบคุมกำลังคนในระบบไพร่โดยการสักเลงก็ได้รับการรื้อฟื้นมาใช้ เพื่อควบคุมและจัดสรรกำลังคนที่มีอยู่ให้เป็นประโยชน์แก่อาณาจักร

สิ่งที่อยู่เบื้องหลังการควบคุมกำลังคนในระบบไพร่อย่างมีประสิทธิภาพในสมัยดังกล่าวคือ ระบบสักเลง การรื้อฟื้นระบบนี้มาใช้ปฏิบัติน่าจะเริ่มตั้งแต่ต้นรัชกาล เป้าหมายสำคัญของการสักเลงอยู่ที่การพยายามคุมกำลังพลให้ได้ทั่วถึง ขณะเดียวกันก็มุ่งจะควบคุมอำนาจของเจ้านายต่าง ๆ ให้อยู่ภายใต้ขอบเขตที่จำกัด เพราะระบบดังกล่าวเป็นทั้งระบบการควบคุมกำลังคนและระบบราชการ ซึ่งทำให้ทราบถึงจำนวนและแหล่งของกำลังพลที่ถูกต้อง

ระบบการสักเลงซึ่งใช้ควบคุมไพร่สมัยธนบุรี คงจะมีพื้นฐานมาจากระบบการสักเลงสมัยอยุธยา แต่มีกฎเกณฑ์บางประการที่เข้มงวดขึ้น กล่าวคือ ในสมัยอยุธยาการสักหมายหมู่เลงมิได้กระทำทุกกรมกอง มีเพียงบางกรมเท่านั้นที่สักท้องมือเลงในสังกัด ได้แก่ กรมรักษาพระองค์ กับกรมล้อมพระราชวัง ซึ่งเป็นคนใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ การสักหมายหมู่ที่กระทำต่อเลงทุกกรมกองนั้น เริ่มขึ้นในสมัยธนบุรี^๒ พระราชพงศาวดารระบุว่า ใน พ.ศ. ๒๓๑๖ โปรด "ให้สักท้องมือ หมาย หมู่ เลง ไพร่พลวง และ

^๑ เริ่มจากการปราบปรามชุมนุมกรมหมื่นเทพพิพิธ (พ.ศ. ๒๓๑๑) ชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช (พ.ศ. ๒๓๑๒) ชุมนุมเจ้าพระยาพิชัยโลก (พ.ศ. ๒๓๑๓) และชุมนุมพระฝาง (พ.ศ. ๒๓๑๓) ดูรายละเอียดใน "พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี..." หน้า ๓๓-๓๗ และหน้า ๔๐-๔๔.

^๒ หอวชิรภาพ หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๓๖ เลขที่ ๑๓ ๑๔๓/๑๒ เรื่องประกาศปรึกษาการเลิกทาสและบ่อนเบี้ย

เลขสมสังกตพรรค กับทั้งเลขหัวเมือง ต้องส่งบัญชีทะเบียนทางว่าวต่อกรมพระสัสดีทั้งสิ้น ให้รู้จำนวนไพร่พลไว้ จะได้ใช้ราชการแผ่นดิน และการทัพศึกต่าง ๆ"^๑ การสักเลกครั้งนี้มีกฎหมายซึ่งประกาศใช้ในปีถัดมาระบุว่า ให้สักซึบ เมืองกับชื่อมุลนายไว้ที่ข้อมือไพร่^๒ เป็นความพยายามที่จะชดชววงไพร่มิให้หลบหนี เพราะเดิมนั้นหลักฐานที่บ่งบอกถึงความเป็นไพร่ของคนส่วนมากอยู่ที่ทะเบียนทางว่าวเท่านั้น แต่นับจาก พ.ศ. ๒๓๑๖ เป็นต้นไป สิ่งที่บอกความเป็นไพร่จะติดอยู่ที่ตัวไพร่ แม้ว่าไพร่จะหลบหนีทางราชการก็สามารถติดตามตัวได้สะดวกกว่าเดิม นอกจากนี้ยังกำหนดโทษของผู้ปลอมแปลงเหล็กสัก "แลขโมยเหล็กของหลวงไปสักแต่อำเภอใจ หาผู้ถูกนึ่งมิได้ ต้องด้วยบทพระฮัยการว่าปลอมพลโทษนั้นถึงตายสิ้นทั้งโคตร"^๓ คงจะต้องการแก้ปัญหาก็เคยมีมาแต่สมัยอยุธยา คือเจ้าเมืองกับกรมการจะรับผิดชอบการสักเลก โดยใช้ตราหรือเหล็กสักซึ่งส่งไปจากเมืองหลวง^๔ การจ้อราษฎ์บังหลวงอาจเกิดขึ้นได้ถ้าเจ้าเมืองกับกรมการรู้เห็นเป็นใจด้วย การสักเลกใน พ.ศ. ๒๓๑๖ จึงพยายามแก้ไขข้อบกพร่องดังกล่าว เพื่อจะได้เกณฑ์คนมาใช้ราชการทั้งด้านพื้นฟูอาณาจักร และเตรียมทำสงคราม

^๑ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ (พระนคร : โรงพิมพ์อมรการพิมพ์, ๒๕๑๖), หน้า ๓๖๓.

^๒ "พระราชกำหนดเกล้า มาตรา ๓๔," กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔ (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๖), หน้า ๔๕

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖.

^๔ บุญรอด แก้วกัณฑ์, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑)" (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๑๔๕.

แม้จะไม่มีหลักฐานที่ระบุแน่ชัด ว่าระยะเวลาในการเข้าเวรรับราชการของ
ไพร่สมียธนบุรีเป็นเช่นไร แต่อาจพิจารณาได้น่าจะเป็นปีละ ๖ เดือน เหมือนสมัย
อยุธยา

หลักฐานเกี่ยวกับรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแม้จะมีน้อย แต่ก็ปรากฏชัด
ว่ามีการรื้อฟื้นระบบการสักเลกมาใช้ ระบบการสักเลกสมัยธนบุรีคงจะสืบทอดมาจาก
ระบบการสักเลกสมัยอยุธยา ซึ่งเป็นแบบแผนที่ตั้งผู้ปกครองและผู้ถูกปกครองคุ้นเคยอยู่
แล้ว และได้รับการปรับปรุงแก้ไขกฎเกณฑ์บางประการให้รัดกุมกว่าเดิม เพื่อให้ระบบนี้
มีประสิทธิภาพดีขึ้น ระบบการสักเลกสมัยธนบุรีนับเป็นรากฐานของระบบการสักเลกสมัย
รัตนโกสินทร์ต่อมา เพราะการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ใน พ.ศ. ๒๓๒๕ เป็นการ
ย้ายศูนย์กลางอำนาจการปกครองจากธนบุรีมากรุงเทพฯ โดยมีได้เปลี่ยนโครงสร้างทาง
สังคม หรือรูปแบบการบริหารราชการไปจากเดิม

ปัญหาสำคัญที่สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ยังคงเผชิญอยู่ คือการขาดแคลนกำลังคน
ในขณะเดียวกันก็ต้องการแรงงานจำนวนมากมาใช้ราชการ เพราะต้องก่อสร้างพระนคร
ใหม่ ต้องจัดการป้องกันทางยุทธศาสตร์ เช่นทำกำแพง ป้อมและซัดคลอง นอกจากนี้
ยังต้องการกำลังรบ เพื่อเตรียมทำสงคราม^๑ ระบบไพร่ซึ่งถูกควบคุมด้วยการสักเลกจึง
มีบทบาทสำคัญในการควบคุมและจัดสรรกำลังคนมาใช้งานตามความเหมาะสมและความ
จำเป็นของสังคมสมัยนั้น

ความพยายามจัดระเบียบและวางกฎเกณฑ์ของระบบการควบคุมกำลังคน
ปรากฏอย่างชัดเจนในกฎหมายตราสามดวง ซึ่งรัชกาลที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)

^๑ อาจกล่าวได้ว่าตลอดรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ อยู่ในสภาวะสงคราม กล่าวคือมี
สงครามกับพม่า ๗ ครั้ง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕, ๒๓๒๕, ๒๓๓๐ (๒ ครั้ง), ๒๓๓๖, ๒๓๔๐ และ
๒๓๔๕ ฎรายละเอียดยกใน สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, "ไทยรบพม่า," ประชุม
พงศาวดารเล่ม ๗ (ภาคที่ ๖), หน้า ๖-๑๑๐ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราช-
พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๓), หน้า
๒๔๔-๒๔๗.

โปรดให้ชำระขึ้นเพื่อใช้เป็นบรรทัดฐานในการพิจารณาพิพากษาคดีความต่าง ๆ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๗ โดยนำกฎหมายเดิมในหอหลวงมาตรวจสอบ ชำระ แก้ไขเพิ่มเติม จัดหมวดหมู่และคัดลอกฉบับที่ชำระแล้วประทับตราสามดวง เป็นสำคัญ^๑

จะเห็นได้ว่ากฎหมายตราสามดวงกำหนดให้ราษฎรทุกคนต้องมีสังกัดขึ้นต่อมูลนายหรือกรมกองต่าง ๆ โดยเริ่มแบ่งสังกัดตั้งแต่นั้นอายุได้ ๔ ปีขึ้นไป^๒ และกฎหมายยังกำหนดสิทธิตลอดจนหน้าที่รับผิดชอบของบุคคลต่างไปตามสถานะและระดับศักดินา^๓ ดังนั้นระบบไพร่สมัยแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์จึงยังอาศัยศักดินาเป็นเครื่องแบ่งชนชั้นของคนในสังกัดและใช้ระบบกรมกองที่คุมคนเป็นระบบบริหารราชการต่อมา

การควบคุมกำลังในระบบไพร่ที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวง อาจจะต่างไปจากที่ใช้ปฏิบัติอยู่ในสังคม เพราะกฎหมายมีข้อจำกัดที่ไม่สามารถสะท้อนภาพทุกด้านของสังคมที่เป็นอยู่ได้ การศึกษาสังคมสมัยรัตนโกสินทร์จากกฎหมายจึงเป็นการมองจากหลักฐานฝ่ายผู้ปกครอง แต่กฎหมายตราสามดวงก็เป็นหลักฐานสำคัญชิ้นหนึ่งของสมัยแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ มีส่วนสำคัญในการสะท้อนปัญหาที่สร้างความกระทบกระเทือนต่อผู้ปกครองอยู่มาก เช่น ปัญหาไพร่หนีหรือปัญหาเรื่องมูลนายเบียดบังไพร่ไว้ใช้ส่วนตัว ตลอดจนความพยายามของผู้ปกครองในการแก้ปัญหาดังกล่าว ดังนั้น ระบบการควบคุมกำลังคนในรูปแบบไพร่ที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวง จึงเป็นแบบแผนในการควบคุมและจัดสรรกำลังคนตามความประสงค์ของผู้ปกครอง เป็นระบบที่ผู้ปกครองต้องการสถาปนาขึ้นพร้อมกับการตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ และอาศัยต้นเค้าจากระบบไพร่สมัยอยุธยาและธนบุรี

^๑"พระไอยการบานแผนก มาตรา ๒," กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒

(พระนคร : โรงพิมพ์จุฬาราชมนตรี, ๒๕๑๕), หน้า ๑๓.

^๒"โปรดดูรายละเอียดใน ชัยเชลี สุสาธิต, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"

(วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓), หน้า ๔๓-๔๒.

ตั้งที่กล่าวมาแล้ว กำนั่งคนในช่วงเวลานี้ควบคุมโดยผ่านระบบไพร่ สิ่งที่ยังบอกความเป็นไพร่ก็คือ การสักหมายหมู่ ซึ่งมีประกาศมาตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้วว่า ไพร่ทุกคนต้องถูกสักหมายหมู่ เพื่อจัดเตรียมกำสังคนขึ้นทะเบียนไว้เกณฑ์ใช้ราชการ การสักนั้นคงจะถูกสักบริเวณข้อมือ แต่ไพร่หลวงบางกรมจะถูกสักหมายหมู่ตามบริเวณอื่นของร่างกายก็ได้ เช่นที่คอ แขน ขา^๑ รักแร้^๒ การสักหมายหมู่นั้นเป็นการเอาเหล็กแหลมสักจิ้มลงตามรอยหมึกที่ประทับหรือเขียนไว้^๓ เพื่อบอกถึงสังกัดของเลกการสักหมายหมู่ไพร่นี้เรียกว่า การสักเลก ทะเบียนรายชื่อไพร่กับทาสที่ผ่านการสักแล้ว จะเรียกว่า ทะเบียนเลก เก็บรักษาไว้ที่กรมพระสุรัสวดี

ถึงแม้ว่าจะเคยมีหลักฐานกล่าวถึงการควบคุมไพร่โดยการสักเลก หรือโดยวิธีอื่น ๆ ในสมัยอยุธยา แต่เนื่องจากขาดการควบคุมอย่างเข้มงวด ทำให้การควบคุมกำสังคนขาดประสิทธิภาพไป ในสมัยธนบุรีจึงเริ่มที่จะควบคุมไพร่ ซึ่งเป็นกำสังพลสำคัญของอาณาจักรด้วยระบบการสักเลกอย่างเข้มงวด ดังเห็นได้จากการสักเลกดังได้กล่าวมาแล้ว จึงกล่าวได้ว่าการสักเลกเป็นวิธีการสำคัญในการควบคุมกำสังไพร่พล

^๑ กฎหมายกำหนดอัตราค่าปรับจากผู้ที่ทำร้ายไพร่ถึงตายมาน้อยขึ้นอยู่กับที่สักของผู้ตาย ไพร่ที่สักตามบริเวณอื่นมักจะขึ้นสังกัดต่อพระบรมมหาราชวังหรือพระราชวังบวร ดู "พระไอยการพรมศึกดี มาตรา ๔-๑๐," กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, หน้า ๒๐๖-๒๐๗.

^๒ หจช., ร. ๕ พ.ศ. ๗/๒๔ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง ทูลเกล้าฯ ถวายต่อพระราชหัตถเลขา เรื่องกรมประจักษ์ขอให้รับหางว่าวสักทหารลงวันที่ ๒๔ ๔ ก่ำ ๑๒
ปีออก จศก จ.ศ. ๑๒๔๖.

^๓ อักษรวิธานศรับท์ของหมอปรีดเล (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๔๑๔), หน้า ๗๐๔.

ข) การเตรียมพล

ในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย การเตรียมพลของไทยขาดประสิทธิภาพ ช่วงเวลาดังกล่าวไม่มีการปรับปรุง หรือเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้น ไพร่พลตกอยู่ภายใต้อำนาจของกลุ่มกำลังต่าง ๆ เมื่อถูกเรียกมารวมกันในรูปแบบของกองทัพ จึงไม่มีประสิทธิภาพเท่าที่ควร เมื่อเริ่มขึ้นสมัยธนบุรีได้มีการปรับปรุงในด้านต่าง ๆ เพื่อให้กองทัพมีประสิทธิภาพ และปฏิบัติสืบต่อกันมาจนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ต่อจากนั้นได้มีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในด้านการเตรียมพลอีกครั้งหนึ่งในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อสถานการณ์ทางตอนใต้ขยายตัว เข้ามามีบทบาทเพิ่มมากขึ้นในเขมร

ในสมัยธนบุรี การที่จะคิดต่อสู้กับพม่าที่มีกำลังมากกว่านั้น อาจจะเป็นงานใหญ่ เพราะผู้คนในสมัยนั้นถูกพม่าฆ่าตายและถูกกวาดต้อนเอาไปคราวกรุงศรีอยุธยาแตกในครั้งที่ ๒ เป็นจำนวนมาก พระองค์เริ่มที่จะรวบรวมผู้คนขึ้นใหม่ดังที่กล่าวมาแล้ว ต่อจากนั้นการฝึกผู้คนที่รวบรวมมาได้มีความจำเป็นที่จะทำในอันดับต่อมา ในสมัยของพระองค์มีสงครามกับพม่าตลอดรัชกาล^๑

ในสมัยธนบุรีการฝึกทหารเป็นกิจกรรมสำคัญของกองทัพ มีหลักฐานปรากฏในวรรณกรรม "โคลงยอพระเกียรติพระ เจ้ากรุงธนบุรี"^๒ ซึ่งแต่งโดยนายสวน มหาดเล็ก แสดงให้เห็นถึงการฝึกทหารซึ่ง เน้นหนักทางด้านทหารม้าและทหารราบ เป็นสำคัญ ทั้งนี้ เพราะบทบาททางด้านการใช้ช้างเข้าทำการต่อสู้โดยตรงได้หมดความสำคัญลงไป เพราะ

^๑ ในสมัยของพระองค์มีสงครามกับพม่า ๑๐ ครั้ง คือใน พ.ศ. ๒๓๑๐ (๒ ครั้ง), ๒๓๑๓ (๒ ครั้ง), ๒๓๑๔, ๒๓๑๖, ๒๓๑๗ (๒ ครั้ง), ๒๓๑๘, ๒๓๑๙

^๒ นายสวน มหาดเล็ก, โคลงยอพระเกียรติพระ เจ้ากรุงธนบุรี (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาการ, ๒๔๖๔), หน้า ๑๐.

ความเร็วในการเคลื่อนที่ทางยุทธวิธี เป็นสิ่งจำเป็น และอาวุธปืนเริ่มมีบทบาทในช่วงนี้ ทำให้การใช้ช่างในการรบจะทำให้ลำบาก เพราะช่างตกเป็นเป้าใหญ่ของปืน

ในปี พ.ศ. ๒๓๒๗ มีหลักฐานปรากฏเพิ่มเติมให้เห็นถึงนโยบายที่จะให้หัวเมืองสำคัญ ๆ ได้มีการฝึกปรีชไพร่พลอย่างสม่ำเสมอ อาทิ เมืองนครศรีธรรมราช รัชกาลที่ ๑ ได้มีพระบรมราชโองการให้ "ศึคการปรึกษาหาหรือจัดแจงบำรุงช่องสุมทุมโยธา ทวยหารให้ชำนาญชำนาญในการยุทธไว้จงสรรพ"^๑

จากการปฏิบัติการรบของทหารไทยในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีหรือสมัยรัชกาลที่ ๑ ฝ่ายไทยสามารถมีชัยชนะชั่งคองต่อกองทัพพม่าเสมอ ไม่ว่าจะเป็นการรบที่บางแก้ว ราชบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๗ การรบคราวสงครามเก้าทัพ พ.ศ. ๒๓๒๔ และการรบที่ท่าดินแดง พ.ศ. ๒๓๒๔ เป็นต้น เหตุการณ์รบเหล่านี้เป็นที่ยืนยันได้ว่า ทหารไทย ในช่วงเวลานี้ได้มีการฝึกพลหรือเตรียมพลเป็นอย่างดี จนสามารถรบชัยชนะพม่าตลอดสมัยนี้

รูปแบบการรบโดยอาวุธปืน^๒ หรือการสะสมปืนใหญ่^๓ ของช่วงเวลานี้ เป็นการยืนยันอีกเช่นกัน เกี่ยวกับการฝึกทหารให้รู้จักสามารถใช้อาวุธเหล่านี้เป็นอย่างดี การดำเนินสงครามสนามเพลาะ^๔ ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ทางการยุทธแบบใหม่ของช่วงเวลานี้ แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงการฝึกพลจากรูปแบบการรบแบบเก่าซึ่งใช้รบกันแบบพื้นราบ

^๑ ดูเพิ่มเติมที่ยุทธวิธีในสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า ๒๗๗.

^๒ ทอวชิรญาณ หมู่จดหมายเหตุกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๖ เลขที่ ๒

ชื่อกฎพระบรมราชโองการ เรื่องตั้งเจ้าพิททเป็นเจ้าพระยามนระศรีธรรมราช

^๓ ดูเพิ่มเติม, หน้า ๒๗๗.

^๔ ดูเพิ่มเติม, หน้า ๒๖๐-๒๖๕.

^๕ ดูเพิ่มเติม, หน้า ๒๗๖.

โดยมีตบ เป็นอาวุธ ทหารในช่วงเวลานี้จำเป็นต้องฝึกเตรียมการในการระมัดระวังตัว มากขึ้นจากอาวุธปืน จะต้องมีการกำบังกระสุน อาทิสนามเพลาะ ตลอดจนการฝึกการจัดแถวทหารให้ขยายแถวห่างกันเพื่อมิให้ตกเป็นเป้ากระสุน การฝึกในช่วงเวลานี้จึงแตกต่างกับสมัยอยุธยา ทั้งรูปแบบของอาวุธและรูปขบวนรบ

การเตรียมพลมิได้มีความหมายครอบคลุมเพียงการเกณฑ์กำลังคนเข้ารับราชการ หรือการฝึกปรือให้เกิดความชำนาญในการทำสงครามเท่านั้น แต่รวมถึงการจัดกำลังคน ให้เป็นหมวดหมู่ตามรูปขบวนยุทธวิธีในสนามรบด้วย ซึ่งหากจะกล่าวไปแล้ว การจัดหมวดหมู่ นับว่าเป็นหัวใจของการเตรียมพล เพราะประสิทธิภาพของกองทัพขึ้นอยู่กับการจัดระบบ การใช้กำลังคนที่มีอยู่ให้ร่วมกันดีที่สุดในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้มีการจัดเตรียมกำลังคนโดยกรมกองต่าง ๆ รับผิดชอบควบคุมดูแลกำลังคนให้ปฏิบัติหน้าที่ของตน ให้ได้ผลที่สุด โดยได้จัดแบ่งกำลังทหารออกเป็นกรมใหญ่ ๆ หลายกรม และแยกย้ายกันขึ้น อยู่ใต้การปกครองบังคับบัญชาของสมุหพระกลาโหมและสมุหนายก หรือขึ้นกับเจ้านายบาง พระองค์โดยตรง เช่นกรมล้อมพระราชวัง กรมแสงปืนต้น กรมม้า กรมช้าง ขึ้นอยู่ใต้ บังคับบัญชาของสมุหนายก กรมอาสาแปดเหล่า กรมอาสาหกเหล่า ขึ้นอยู่ใต้บังคับบัญชา ของสมุหพระกลาโหม ส่วนกรมทหารรักษาพระองค์ทั้งปวง เช่นกรมพระตำรวจหน้าแปด กรมพลพันขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ ที่กล่าวมานี้ เป็นกรมกองทหารที่ประจำอยู่ในกรุงเทพฯ ในเวลาปกติ

ส่วนกรมกองทหารหัวเมืองจะขึ้นตรงต่อเจ้าเมืองกรมการเมือง ซึ่งจะมีตำแหน่ง เป็นแม่ทัพนายกองด้วย ในยามมีศึกสงครามเช่นกัน ดังนั้น กำลังทหารหัวเมืองภาคเหนือ จึงขึ้นกับสมุหนายก ทหารในหัวเมืองภาคใต้ขึ้นกับสมุหพระกลาโหม และทหารในหัวเมือง ชายทะเลตะวันออกขึ้นกับเจ้าพระยาพระคลัง

การจัดองค์กรกองทัพไทยในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้มีข้อแตกต่างจากสมัยที่ผ่านมา ซึ่งแต่เดิมมีการจัดทัพใหญ่เพียงสองทัพ คือกองทัพหน้าและกองทัพหลวงเท่านั้น แต่ใน รัชสมัยนี้มีการจัดรูปแบบกองทัพออกเป็นสามกองทัพใหญ่ คือกองทัพหน้า กองทัพหลวงและ

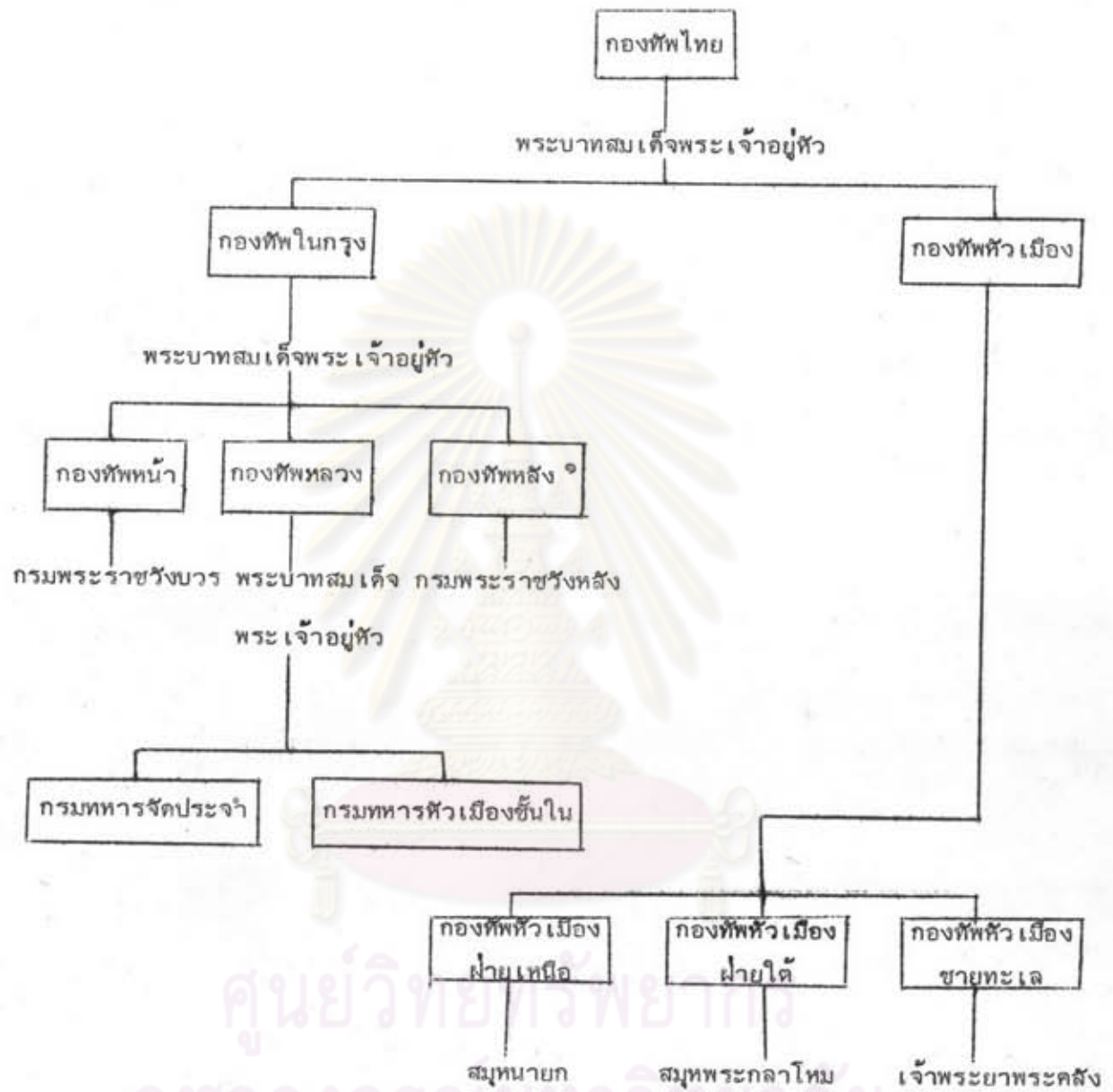
กองทัพหลัง ซึ่งจัดขึ้นจากความจำเป็นในคราวสงครามเก้าทัพ (พ.ศ. ๒๓๒๔) พม่า
ยกมาถึงห้าทาง ทั้งทางเหนือ ใต้และตะวันตก ฝ่ายไทยจึงมีความจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลง
รูปแบบของการจัดทัพ เพื่อที่จะรับศึกในครั้งนั้น โดยให้กองทัพหน้าคุมโดยกรมพระราชวัง
บวรมหาดูสารสิงหนาท (กรมพระราชวังบวรมหาเสนาบดีกรมพลหรือวังหน้า) ทรงเป็นแม่ทัพ
ยกไปตั้งรับพม่าที่เมืองกาญจนบุรี กองทัพหลวงรัชกาลที่ ๑ ทรงเป็นจอมทัพตั้งอยู่ที่กรุงเทพฯ
เป็นกองหนุน กองทัพหลังให้กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ (พระราชวังหลังหรือกรมพระราช
วังบวรสถานพิมุข) เป็นแม่ทัพ คุมกำลังไปซัดตาดทัพพม่าที่เมืองนครสวรรค์ คอยต่อสู้กับพม่า
ที่จะมาทางด้านเหนือ

การจัดรูปแบบของกองทัพไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงมีลักษณะดังนี้

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนภูมิการชกกองทัพไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

๑ กองทัพหลังมีในรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

(ที่มา : แจ่มจันทร์ วงศ์วิเศษ, "การปรับปรุงกองทัพบกของไทยตามแบบตะวันตกตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๔๔-๒๔๗๕" (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๔๒.

สำหรับกำลังทางเรือนั้น ลักษณะการยกทัพไปทำสงครามในสมัยโบราณจะยกทัพเรือไปแต่ลำพังโดยไม่มีกองทัพบกเป็นกำลังรบไม่ได้ ทัพเรือมักจะใช้ในคราวจะเคลื่อนพลทางน้ำด้วย เหตุที่ทัพเรือเป็นแต่กองทัพที่คอยช่วยเหลือกำลังทางบก มิได้ทำการรบโดยอิสระจึงขาดความสำคัญโดยลำพัง "แม้ตำราพิชัยสงครามฉบับฮินดูโบราณก็มีได้กล่าวถึงการจัดกระบวนทัพเรือไว้ในตำราพิชัยสงครามสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ซึ่งเขียนใน พ.ศ. ๒๐๔๑ ก็มีได้กล่าวถึงกระบวนทัพเรือ"^๑

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเป็นกษัตริย์ที่ใฝ่พระทัยในการบำรุงและใช้ประโยชน์จากทัพเรือมากกว่ารัชกาลใด ๆ ที่ผ่านมา ใน พ.ศ. ๒๓๑๐ เมื่อเสด็จหนีจากกรุงศรีอยุธยาแล้ว พระองค์ได้ไปต่อเรือรบอยู่ที่จันทบุรี พร้อมทั้งเกณฑ์เรือสินค้าตามเมืองท่าแถบนั้นมารวบรวมไว้จนพอแก่ความต้องการแล้ว จึงเสด็จยกกองทัพเรือมาทางทะเลเข้ามาทางปากแม่น้ำเจ้าพระยา ทรงตั้งเอกราชได้แล้วตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ต่อมาพระองค์ก็ได้ทรงยกทัพเรือทะเลไปปราบปรามหัวเมืองปักษ์ใต้ที่เมืองนครศรีธรรมราช และตีกรุงกัมพูชาจนได้เมืองบันทายเพชรขึ้นมา ครั้นเมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ ๑ ทัพเรือทะเลก็มีบทบาทสำคัญในการปราบปรามหัวเมืองมลายู จึงกล่าวได้ว่าในช่วงเวลานี้การเตรียมพลของไทยมิได้จำกัดแค่การเตรียมพลแต่ทางบกอย่างเดียว แต่ทหารก็ถูกเตรียมพร้อมให้จัดเจนในการจัดรูปกำลังแบบทัพเรือ เช่นเดียวกัน

๒. การเตรียมพร้อมทางด้านกำลังคนช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔

ก) การควบคุมกำลังคน

ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ฝ่ายไทยต้องประสบภาวะกดดันทางการทหารจากด้านตะวันออกของราชอาณาจักร กล่าวคือ ญวนพยายาม

^๑พระยาศรีภูมิปริชา, นิพนธ์ของพระยาศรีภูมิปริชา (พระนคร : โรงพิมพ์ไท, ๒๔๖๓), หน้า ๒๗.

แสดงความเป็นศัตรูต่อฝ่ายไทย^๑ โดยเริ่มจากกรณีการเข้ามาขอพระราชทานเมือง
บันทายมาศ ซึ่งเป็นเมืองพุทธศาสนาริมทะเลปากคลองสัดเข้าสู่เขมรได้ง่าย ซึ่งในเวลา
นั้นเป็นเวลาฝ่ายไทยเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ ระวางว่าจะมีศึกกับพม่า ไม่ปรารถนาที่จะก่อ
สงครามกับกวนอิดด้านหนึ่ง จึงต้องยอมยกเมืองบันทายมาศให้กวน

ปัญหาสำคัญของช่วงเวลานี้ยังอยู่ที่การขาดแคลนกำลังคนเป็นจำนวนมาก การ
เพิ่มพูนกำลังคนในสมัยนี้ยังคงใช้วิธีการอย่างที่เคยทำมาในอดีต^๒ กล่าวคือ พยายาม
ตั้งเมืองใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแถบหัวเมืองลาว ในสมัยรัชกาลที่ ๒ มีการตั้งเมือง
ยโสธรกับเขมราฐ^๓ พร้อมกับการดำเนินการสักเลกพวกข่า ที่กวาดต้อนจากฝั่งซ้ายของ
แม่น้ำโขงต่อจากรัชก่อน ในสมัยรัชกาลที่ ๓ หลังจากการปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์และทำลาย
เวียงจันทน์แล้ว มีการกวาดต้อนชาวเวียงจันทน์มาไว้ตามหัวเมืองชั้นใน ส่วนเมืองที่ขึ้น

^๑ในปี พ.ศ. ๒๓๔๖ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จทิวงคต กวน
เคยแสดงความก้าวร้าวต่อไทย โดยพระเจ้ายาลองได้มีพระราชสาสน์เข้ามาทูลเตือนให้
รัชกาลที่ ๑ ทรงตั้งพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงดำรงตำแหน่ง
กรมพระราชวังบวรสถานมงคลแทนต่อไป ซึ่งเท่ากับเป็นการแสดงการก้าวก่ายกิจการ
ภายในของไทย

^๒ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ หลังจากเสร็จศึกคราวสมเด็จพระศรีสุริโยทัย
ขาดคอช้าง พ.ศ. ๒๐๔๑ แล้ว พระองค์ได้เตรียมการรับศึกพม่าโดยการตั้งเมืองใหม่
เพื่อขยายพื้นที่สำหรับเกณฑ์กำลังคนที่จะใช้สู้ศึกพม่า เมื่อเวลาเกิดศึกจะได้สะดวกในการ
เรียกเกณฑ์กำลัง มีการตั้งเมืองใหม่ขึ้นอีก ๓ เมืองคือ เมืองนนทบุรี เมืองสาครบุรีและ
เมืองนครชัยศรี

^๓สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๖ (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา,
๒๕๐๔), หน้า ๒๔๔

กับเรียงจันทร์ก็โปรดให้แต่งตั้งเจ้าเมืองที่ฝักใฝ่กับไทยไปปกครอง คอยเกลี้ยกล่อมราษฎร
ที่เคยอยู่ในหัวเมืองดังกล่าวให้กลับคืนภูมิลำเนา^๑ หลังจากนั้นก็ตั้งหัวเมืองชั้นนอกเพิ่มอีก
๑๔ เมือง ได้แก่หนองคาย โพนศัสย ไซบุรี ภูเวียง เชียงคาน เรณูนคร รามราช
อาจสามารถ อากาศอำนวย ท่าขอนยาง แสงบาดาล ภูนิหารายณ์ เสนางค์นิกม ลำเตา
หนองปรือ อำนาจเจริญ คำเขื่อนแก้ว สะเมิงะ คำทองใหญ่ และเซลลำภา^๒ การตั้ง
เมืองจะเป็นความพยายามกวาดต้อนผู้คนที่หลบหนีภัยไปอยู่ตามป่า และหัวเมืองต่าง ๆ ที่
ถูกละทิ้งไปจนกลายเป็นเมืองร้าง ให้คนในท้องถิ่น เกลี้ยกล่อมและกวาดต้อนผู้คนเหล่านี้
ตั้งถิ่นฐานเป็นเมืองใหม่ขึ้น และจะทรงแต่งตั้งผู้รวบรวมคนนั้น เป็นผู้ว่าราชการเมืองหรือ
กรมการเป็นบำเหน็จ

การแก้ปัญหาเกี่ยวกับการควบคุมกำลังคนในช่วงเวลานี้ เป็นความพยายาม
ที่จะใช้วิธีประนีประนอมมากกว่าการบังคับ เพื่อจูงใจไพร่ให้ยอมอยู่ในบังคับบัญชาและ
ปฏิบัติตามพันธะที่มีอยู่

วิธีการดังกล่าวนี้ เริ่มจากการที่รัชกาลที่ ๒ ทรงโปรดให้ผ่อนปรนภาระของ
ไพร่หลวงด้วย การประกาศลดเวลาเกณฑ์ราชการลงอีกปีละเดือน ดังปรากฏในตอนท้าย
ของพระราชกำหนดสักเลก รัชกาลที่ ๒ ว่า

...อนึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ว่าเลขไพร่หลวงทั้งปวงนั้น
ใคร(ได้รับ) ราชการเหน้อยยากตรากตรำมาหลายปี ครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวเสด็จปราบดาภิเษกใหม่ ทรงพระมหากรุณาจัดลดหย่อนให้
เข้ารับราชการแต่เดือนหนึ่ง ออกไปทำนันทากินอยู่สามเดือน และให้กระทำ
ตามพระราชกำหนดกฎหมายนี้ทุกประการ ถ้าผู้ใดมิฟังจะเอาตัวเป็นโทษ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๑-๒๕๓.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๓-๒๕๔.

กฎให้ไว้ ๗ วัน ๑ ๕ ๑ คำ จุลศักราช ๑๑๗๒ ปีมะเมีย นักษัตร โทศก...
(ตรงกับวันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๕๓)

ไพร่หลวงจึงเข้าเดือนเพียงปีละ ๓ เดือน และมีเวลาทำกินเพิ่มขึ้นเป็นปีละ ๔ เดือน นอกจากนี้ยังผ่อนปรนให้เลิกที่กระทำความผิดถ้ากลับมามอบตัวจะไม่ถูกลงโทษ เช่นเลิกหลบหนีไปแล้วกลับมาหามูลนายเดิม จะไม่ถูกลงโทษ ถ้าไม่พอใจมูลนายก็มีสิทธิจะเลือกขึ้นสังกัดกับมูลนายคนอื่นได้ ตามใจเลิกสมัคร^๒ เลิกจรรจัดที่หาสังกัดมูลนายไม่ได้ และยังไม่ได้สัญญาหมั้น ถ้ามาขึ้นกับมูลนายคนใดแล้วไม่สมัครใจอยู่ ก็สามารถเลือกไปขึ้นกับสังกัดมูลนายคนอื่นได้^๓ สำหรับลูกหมั้นสมกำลังที่ผู้อื่นซึ่งมิใช่ญาตินำไปเลี้ยง ตั้งแต่อายุต่ำกว่า ๗ ปี และมูลนายเดิมมิได้ยื่นทางว่าวนำสักไว้กับกรมพระสุรัสวดี เมื่อลูกหมั้นโตขึ้นก็มีสิทธิสมัครขึ้นสังกัดใดก็ได้ แต่ลูกหมั้นไพร่หลวงให้มาสักตามกรมกองเดิม^๔ การผ่อนปรนให้เลิกที่หลบหนีหรือเลิกจรรจัดนี้นับเป็นครั้งแรกที่ยอมขนาดให้เลิกเลือกสังกัดได้ ตามความสมัครใจ คงจะเนื่องจากไม่สามารถหยุดยั้งการหนีของไพร่หรือควบคุมความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ได้ กฎหมายจึงพยายามเอาใจไพร่ ลดความสำคัญของมูลนายด้วยการอนุญาตให้ไพร่มีสิทธิเลือกต้นสังกัดได้ในบางกรณี เพื่อจูงใจให้ไพร่ยอมรับระบบมากกว่าที่เป็นมา

^๑ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีทรงราชูปถัมภ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑ (พระนคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์, ๒๕๐๕), หน้า ๖๘.

^๒ ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณะและคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔ (พระนคร : โรงพิมพ์เดลิแมล, ๒๕๗๕), หน้า ๓๐.

^๓ อุ "กฎหมายสี่สี่," ในเรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔-๑๕.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐-๑๑.

การสักเลขในช่วงเวลานี้ได้เปลี่ยนแปลงไปจากที่เคยเป็นมา ในรัชกาลที่ ๒ ปี พ.ศ. ๒๓๕๓ พระองค์โปรดให้ส่งข้าหลวงกับกองสักขึ้นไปสักเลขตามหัวเมืองภายหลังจากการสักเลขในกรุงเสร็จสิ้นแล้ว^๑ การสักหมายหมู่นี้สักที่หลังมือ เพื่อให้ต่างจากรัชกาลก่อนที่สักข้อมือ การสักหมายหมูในรัชกาลต่อมาก็ใช้วิธีเดียวกัน^๒ แต่คงจะสักกลับที่ข้อมือแทน

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ในช่วงที่เกิดสงครามกับญวนตอนที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๔๓-๒๓๔๕) กำลังคนทางฝ่ายตะวันออกของราชอาณาจักรได้รับความสนใจจากรัฐส่วนกลางเป็นอันมาก รัชกาลที่ ๓ ทรงมีพระราชดำริถึงลาวฝ่ายตะวันออก เขมรป่าดง จึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาออกไปทำบัญชีเขมรป่าดง คือเมืองขุขันธ์ เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองศรีสะเกษ เมืองเดชอุดม เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองอุบล เมืองสุวรรณภูมิ เมืองยโสธร เมืองศรีสะเกษ เมืองเชียงแตง เมืองแสนปาง เมืองอัตปือ รวม ๑๓ เมือง และโปรดฯ ให้พระมหาเทพ (ป้อม) ซึ่งเป็นพระยามหาอำมาตย์กับ พระพิเรนทรเทพ(ขำ) ขึ้นไปทำบัญชีชำระ เลขหัวเมืองที่เป็นลาวเก่าและลาวที่กวาดต้อนมาใหม่ พระยามหาอำมาตย์ชำระตัวเลขเมืองนครพนม บ้านท่าอุเทน เมืองสกลนคร เมืองไชยบุรี เมืองกาฬสินธุ์ เมืองร้อยเอ็ด เมืองมุกดาหาร เมืองเขมรราช เมืองคงเจียม เมืองสระเมียง เมืองสาละวัน เมืองทองคำใหญ่ รวม ๑๒ เมือง พระพิเรนทรเทพชำระตัวเลขเมือง

^๑ "รัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย," พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร : โรงพิมพ์ ป.พิศนาคะการพิมพ์, ๒๕๐๕), หน้า ๓๔๒-๓๔๕.

^๒ เช่นในปี พ.ศ. ๒๓๖๕ ไปตั้งกองสักเลขลาวที่ยโสธร และปี พ.ศ. ๒๓๕๑ สักเลขหัวเมืองปักข์ใต้ อุเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๔๖ และ ๓๑๘.

หนองคาย เมืองหนองหาร เมืองขอนแก่น เมืองชนบท เมืองภูเวียง เมืองปากเหือง รวม
๖ เมือง ทั้ง ๓ กองนี้ได้บัญชีคนถึง ๔๐,๐๐๐ คน^๑

อันที่จริงแล้ว การควบคุมกำลังคนก่อนกลางปีพุทธศตวรรษที่ ๒๔ และช่วงหลัง
กลางปีพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ตลอดมาจนถึงปี พ.ศ. ๒๔๔๔ ซึ่งเป็นปีที่รัชกาลที่ ๔ ออก
พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารขึ้น^๒ ยังไม่มีข้อแตกต่างในหลักการกล่าวคือ การ
ควบคุมกำลังคนยังคงวางอยู่บนระบบของการสัก เลก แต่ข้อแตกต่างที่สำคัญอยู่ที่ชนิดและ
ประเภทของกำลังคน เดิมทีก่อนจะเกิดการรื้อพินาศกับญวนในช่วงกลางปีพุทธศตวรรษที่ ๒๔
นั้น การสัก เลกจะมุ่งไปที่การควบคุมกำลังคนในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และด้านตะวันตก
ของอาณาจักร เช่นแถบเมืองสุพรรณบุรี สิงห์บุรี ราชบุรีและกาญจนบุรี เป็นต้น เพื่อ
เตรียมรับศึกพม่าเป็นสำคัญ แต่เมื่อเกิดการรื้อพินาศกับญวนขึ้น การสัก เลกได้ขยายไปสู่
ดินแดนทางตะวันออกของอาณาจักร และเลกเหล่านี้จะทวีความสำคัญในด้านการสงคราม
เพิ่มมากขึ้น ในช่วง พ.ศ. ๒๓๗๖-๒๓๘๔ ซึ่งเกิดสงครามระหว่างไทยกับญวนอย่าง
ต่อเนื่อง มีหลักฐานปรากฏว่า เลกเหล่านี้ถูกเกณฑ์เข้าเป็นกำลังสมทบส่วนที่สำคัญในการ
สงครามเช่นเดียวกับเลกในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ดังเห็นได้จากกรณีรบกับญวน
ตอนที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๘๔) การจัดกำลังของไทยจัดเป็นสองส่วน

ส่วนแรกให้เจ้าพระยาบดินทร์คุมไพร่พลเมืองกรุงเก่า ๑๓๐ คนเมืองอ่างทอง
๕๐ คน เมืองสิงห์ ๗๔ คน เมืองชัยนาท ๗๔ คน เมืองสระบุรี ๔๓๐ คน เมืองวิเชียร

^๑ วิจารณ์ วารวิชนนท์, "ความสำคัญของอันนัมสยามยุคต่อไทยกับพม่าและ
ญวน" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๓), หน้า ๑๒๐.

^๒ โปรตดูรายละเอียดยุคใน แจ่มจันทร์ วงศ์วิเศษ, "การปรับปรุงกองทัพบกของไทย
ตามแบบตะวันตกตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๔๔-๒๔๗๔," หน้า ๑๔๒.

๔๔ คน เมืองข้าวชุม ๔๔ คน เมืองชัยบาดาล ๒๔ คน เมืองเพชรบูรณ์ ๔๔๒ คน
รวมไพร่พล ๑,๗๔๐ คน^๑

ส่วนที่สองให้เกณฑ์กำลังหัวเมืองตะวันออกซึ่งมีเมืองชูนธ์ ๑,๓๒๖ คน เมือง
ศรีสะเกษ ๑,๓๒๒ คน เมืองเดชอุดม ๒๒๖ คน เมืองนครราชสีมา ๔๑๕ คน เมือง
อุบลราชธานี ๖๗๓ คน เมืองยโสธร ๕๐๐ คน เมืองเขมราฐ ๔๔๔ คน เมืองร้อยเอ็ด
๑,๔๗๖ เมืองสุวรรณภูมิ ๒,๕๐๐ คน รวมไพร่พล ๗,๔๒๖ คน^๒ ซึ่งนับเป็นพลส่วนใหญ่
ของกองทัพไทย

จะเห็นได้ว่าเป้าหมายการสักรเลิกและการเพิ่มชนิดประเภทของเลกทั้งสองช่วง
เวลา (ช่วงเวลาแรกตั้งแต่หลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ ถึงกลางพุทธศตวรรษ
ที่ ๒๔ และช่วงเวลาที่สอง เริ่มจากหลังกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่
๒๔) บ่งบอกถึงการเปลี่ยนแปลงการคุมกำลังคน ในช่วงเวลาแรก (ซึ่งตรงกับรัชสมัย
สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์) การควบคุมกำลังคน
มุ่งไปเพื่อรับศึกทางด้านพม่าเป็นสำคัญ แต่เมื่อถึงช่วงเวลาหลัง (ตรงกับรัชกาลที่ ๒
และรัชกาลที่ ๓) การคุมกำลังคนมุ่งไปเพื่อรับศึกทางด้านตะวันออกโดยเฉพาะ

ข) การเตรียมพล

การเตรียมพลในช่วงเวลานี้มีความแตกต่างกับช่วงเวลาแรก โดยเฉพาะ
การได้รับอิทธิพลจากตะวันตก ชาติดะวันตกเริ่มเข้ามาผูกพันกับราชสำนักของไทยเพื่อ
ผลประโยชน์ทางการค้า สิ่งที่ชาวตะวันตกนำเข้ามาสู่ราชอาณาจักรไทยก็คือ เทคโนโลยี
ทางด้านทหาร ไม่ว่าจะเป็นการจัดองค์กร หรืออาวุธ (เช่นปืน)

^๑ ธีรพันธ์ วาวิชัยนนท์, "ความสำคัญของอินนิมสยามบุตต่อไทย กับพหุชา
และญวน," หน้า ๑๗๓.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๔.

จากปัจจัยที่ได้ทำการติดต่อกับชาติตะวันตกทำให้เริ่มเกิดการเปลี่ยนแปลงใน กองทัพไทยไปในทางกองทัพแบบตะวันตก รัชกาลที่ ๒ ได้จัดให้มีการฝึกทหารรักษา- พระองค์ตามแบบชาติตะวันตก ซึ่งแต่เดิมในช่วงเวลาแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่มีการจัดรูปแบบทหารในลักษณะของตะวันตก พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นตัวอย่าง จากทหาร "ซีปอย" (Sepoy) ซึ่งเป็นทหารชาวอินเดีย ๓๐ นาย อยู่ในบังคับบัญชาของ ร้อยโท รุสเธอ ฟอร์ด (Ruther ford) เมื่อเข้ามากรุงเพฯ กับจอห์น ครอว์ฟอร์ด (John Crawford) ขุนอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๕^๑ ทหารที่ฝึกตามแบบอย่างชาติ- ตะวันตกนี้เป็นทหารรักษาพระองค์ และเป็นก้าวแรกของการทหารไทยที่จะพยายาม ลอกเลียนแบบชาติตะวันตก

ขณะเดียวกันได้มีการปรับปรุงทางด้านยุทธศาสตร์โดยการสร้างป้อมปืนตาม แบบอย่างตะวันตกเลียนตามลำน้าเจ้าพระยาสู่เมืองหลวงเพิ่มขึ้นจาก เดิม เป็นจำนวนมาก^๒ ป้อมปราการเหล่านี้ล้วนมีอาวุธที่ทันสมัยประจำอยู่ โดยเฉพาะอาวุธปืนใหญ่ เซอร์ เจมส์ บรัค ซึ่งเป็นราชทูตอังกฤษที่เข้ามาในปี พ.ศ. ๒๓๔๓ ระบุว่าป้อมแต่ละป้อมมีปืนใหญ่ ประจำป้อมละสองร้อยกระบอกโดยประมาณ^๓ การเพิ่มปริมาณของอาวุธที่ทันสมัยควบคู่ กับยุทธศาสตร์การสร้างป้อม เลียบลำน้า ทำให้รัฐจำเป็นต้องฝึกทหารที่มีความชำนาญเฉพาะ ประจำป้อม มีหลักฐานปรากฏว่ารัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (ต่อมาคือสมเด็จพระปิ่นเกล้า) ทรงฝึกพวกทวนที่นับถือศาสนาคริสต์ ซึ่งอพยพมาพึ่ง

---

^๑ประวัติกิจการทหารสมัยรัตนโกสินทร์ (พระนคร : โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, ๒๕๑๐), หน้า ๒๓ (บรรณาธิการในงานพระราชทานเพลิงศพ พันเอกพระยาคำเกษรณภพ (ทัต ปัทมานนท์) และฉาปนกิจศพนางสาวเพ็ญ ปัทมานนท์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส ๒๗ มีนาคม ๒๕๑๐)

^๒ดูเพิ่มเติม, หน้า ๒๓๐-๒๓๒.

^๓ดูเพิ่มเติม, หน้า ๒๓๒.

พระบรมโพธิสมภาร เกณฑ์ขึ้นเป็นพลประจำป้อมขึ้นกับสมุหกลาโหม มีการฝึกยิงปืนใหญ่ประจำป้อม โดยเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ได้ทรงแปลตำราทหารปืนใหญ่ภาษาอังกฤษมาใช้เป็นแบบการฝึกเล่มหนึ่ง เรียกว่า "ตำราปืนใหญ่"^๑

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๔๔-๒๔๑๑) มีนายทหารบกนอกราชการของอังกฤษที่อินเดียชื่อร้อยเอก อิมเปย์ (Captain Impey) ได้เดินทางเข้ามาเป็นครูฝึกทหารในปี พ.ศ. ๒๓๔๔ โปรดเกล้าฯ ให้จ้างไว้และมอบให้ฝึกทหารในกรมอาสาลาวและอาสาเขมรในวังหลวง การจัดและระเบียบการฝึก การเรียกชื่อตำแหน่งภายในหน่วย ยศ คำบอกแถวใช้ภาษาอังกฤษโดยตลอด จึงเรียกทหารหน่วยนี้ว่า "ทหารเกณฑ์หัดอย่างยุโรป" หรือ "ทหารเกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง" จำนวนทหารที่ได้รับการฝึกคราวนี้มีจำนวนมากจนสามารถจัดเป็นกองทหารประจำพระองค์ขึ้นได้ ๒ กอง คือกองทหารรักษาพระองค์ปืนปลายหอกข้าหลวง เดิมกองทหารหน้าและกองทหารอาสาลาวและญวน

ในปี พ.ศ. ๒๓๔๕ นายทหารนอกราชการอังกฤษชื่อร้อยเอกโทมัส ยอร์ชโนกซ์ (Captain Thomas George Knox)^๒ ได้เข้ามาอาสาเป็นครูสอนทหารอย่างร้อยเอกอิมเปย์บ้าง แต่ทหารวังหลวงมีร้อยเอกอิมเปย์เป็นครูฝึกอยู่แล้ว รัชกาลที่ ๔ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับไปเป็นครูฝึกทหารวังหน้า มีพลทหารฝึกหัดประจำการประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ แบ่งเป็น ๔ ผลัด เข้า ๑ เดือน ออก ๓ เดือน การฝึกหัดนั้นมีระเบียบและคำบอกทหารอย่างทหารอังกฤษแบบเดียวกับทหารวังหลวง ทั้งยังจัดให้มีโรงทหารและสนามฝึกหัดด้วย

^๑โปรดดูสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว, ตำราปืนใหญ่ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๖), หน้า (๑)-(๑๒) (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชโปรดให้พิมพ์)

^๒ต่อมารัฐบาลอังกฤษเห็นว่ามีความรู้ดี และแตกฉานภาษาไทย จึงตั้งให้เป็นกงสุลเยเนรอลอังกฤษประจำประเทศไทย และได้รับบรรดาศักดิ์เป็นเซอร์ ในภายหลัง

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๔๓) กิจการทหารของไทยได้ถูกปรับปรุงตามแบบอย่างตะวันตกมากยิ่งขึ้น^๑ แต่ที่สำคัญก็คือ การเปลี่ยนระบบการเตรียมพลจากระบบไพร่ที่จะต้องมาเข้าเดือนทุก ๆ ปี มาเป็นระบบการเกณฑ์ทหารอย่างเช่นทุกวันนี้ โดยออกพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร พ.ศ. ๒๔๔๕ นับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ของกิจการทหารไทย

สำหรับทัพเรือนั้นจะสังเกตได้ว่าในช่วงเวลาหลังนี้ฝ่ายไทยได้มีการต่อเรือขนาดใหญ่ ซึ่งใช้เดินทางในทะเล และใช้ในการรบไปในตัวด้วย^๒ เพื่อจุดประสงค์ในการที่จะต่อต้านญวน ซึ่งเป็นชาติที่ชำนาญในการเดินเรือทางทะเล จากเหตุผลดังกล่าวจึงกล่าวได้ว่าในสมัยนี้มีการเตรียมพลที่จะต้องประจำในเรือรบเหล่านั้นด้วย เพราะการเดินเรือขนาดใหญ่มีความแตกต่างจากเรือขนาดย่อม บุคคลประจำเรือนอกเหนือจากทหารที่จะต้องบรรทุกไป จำเป็นจะต้องมีการฝึกหัดเกี่ยวกับการเดินเรือ ทัพเรือของไทยในช่วงนี้มีบทบาทในการรบกับญวนในดินแดนเขมรเป็นอันมาก^๓

การเตรียมกำลังคนในสองช่วงเวลาของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะแตกต่างกันมากในช่วงเวลาแรกไพร่พลที่ถูกเตรียมเพื่อทำสงครามกับพม่าและมุ้งที่จะแก้ไขการเตรียมพลที่ล้มเหลวในสมัยอยุธยาตอนปลายเป็นหลัก ทหารจะได้รับการฝึกบนบรรทัดฐานของการทหารในรูปแบบของไทย โดยเฉพาะตำราพิไชยสงครามเป็นหลัก แต่มีข้อแตกต่างกับสมัยอยุธยาตรงที่มุ้งไปในการฝึกอาวุธปืนมากขึ้นและชาวตะวันตกยังไม่มามีบทบาทเข้ามาจัดองค์การทางการทหารของไทย แต่ในช่วงเวลาหลังยุทธศาสตร์การเตรียมกำลังคนได้เปลี่ยนแปลงไปโดยเน้นป้องกันศัตรูที่จะมาทางตะวันออก คือญวนซึ่งมีกำลังทางทะเล และการที่ชาวตะวันตกเข้ามามีบทบาทมากขึ้นในกองทัพไทย ทำให้รูปแบบการเตรียมกำลังคนผิดกับช่วงเวลาแรก มีการสร้างป้อมเสียบตามลำน้ำเจ้าพระยาสู่กรุงเทพฯ ตลอดจนฝึกทหารตามแบบตะวันตกประจำป้อมเหล่านั้นด้วย

^๑ ไปรตดู แจ่มจันทร์ วงษ์วิเศษ, "การปรับปรุงกองทัพของไทยตามแบบตะวันตก ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๗-๒๔๗๕"

^๒ ดูเพิ่มเติม, หน้า ๒๖๔-๒๗๐.

^๓ ดูเพิ่มเติม, หน้า ๒๔๗-๒๕๕.

ข. การเตรียมการทางด้านการข้าว

การข้าวเป็นหัวใจของการกำหนดแผนการรบ ข้าวที่ถูกต้องและรวดเร็ว
แน่นอน ทำให้ผู้นำทัพใช้เวลาตัดสินใจกำหนดแผนการรบได้ทันที่ และเป็นไปอย่างรอบคอบ
ในทางกลับกัน การหย่อนประสิทธิภาพด้านการข้าว ย่อมส่งผลถึงการต้องตกเป็นฝ่ายปราชัย
ในการทำสงคราม ดังเห็นได้จากการหย่อนประสิทธิภาพของการข้าวในสมัยอยุธยาตอนปลาย
ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้กรุงศรีอยุธยาแตกในครั้งที่ ๒ ผู้นำทางการทหารในช่วงธนบุรี
และรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงพยายามปรับปรุงงานทางด้านการข้าวให้มีประสิทธิภาพ ซึ่งสิ่ง
เหล่านี้ได้รับการบรรจุไว้ในตำราพิชัยสงครามที่เขียนขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ในการนำเสนอสาระต่อไปนี้ ผู้เขียนจะนำเสนอโดยแบ่งการเตรียมการทาง
ด้านการข้าวออกเป็น ๒ ช่วงคือ การข้าวหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒
(พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ และการข้าวตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔
ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔

๑. การข้าวหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐)
ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔

ถ้าจะสังเกตการข้าวสมัยปลายอยุธยาจะเห็นถึงความผิดพลาดทางด้าน
การข้าวในสมัยพระเจ้าเอกทัศ เมื่อคราวสงครามกับพม่า พ.ศ. ๒๓๐๒ กองทัพไทย
ออกไปตั้งรับพม่าผิดเส้นทาง ทำให้เกิดการกระจายกำลังรบโดยไม่จำเป็น กำลังถึงครึ่ง
หนึ่งต้องเสียไปโดยไม่ได้ประโยชน์ใด^๑

^๑โปรดดู "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง,"
แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี ๔ : ๓ (กันยายน) ๒๕๑๓ : ๓๗ - ๓๘
จากการทราบข่าวทำให้ฝ่ายไทยไปตั้งรับพม่าที่เชียงใหม่และท่ากระดาน แต่พม่าเข้ามา
ทางเมืองทวาย และดูเพิ่มเติม, หน้า ๑๒๘.

เมื่อตกมาถึงช่วงหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ไทยต้องทำสงครามกับพม่าถึง ๑๗ ครั้ง การข่าวในช่วงหลังนี้ไม่คลาดเคลื่อน ทำให้สามารถหุ้มกำลักรบได้ตรงทิศทาง ตัวอย่างเช่นกรณีศึก ๔ ทพ (พ.ศ. ๒๓๒๔) กำลักรบทุกหน่วยของไทยสามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างเต็มที่ แสดงให้เห็นถึงการข่าวที่มีประสิทธิภาพ

การข่าวจะมีประสิทธิภาพมากน้อยเพียงใดนั้น ขึ้นอยู่กับประสิทธิภาพในการจัดการระบบบริหารราชการให้มีผลบังคับใช้ในทางปฏิบัติ การข่าวหลัง พ.ศ. ๒๓๑๐ ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ จึงมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับการฟื้นตัวของระบบราชการที่ศูนย์อำนาจทางการเมืองถูกรวมไว้ที่กรุงธนบุรี ซึ่งถูกสถาปนาขึ้นมาแทนที่กรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจเดิม

ความสำเร็จของพระเจ้ากรุงธนบุรีในการสถาปนากฎธนบุรีขึ้นมาเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองภายใต้การยอมรับของเจ้าผู้ครองหัวเมืองตามภูมิภาคต่าง ๆ ตามช่วยงานระบบราชการเดิมได้ปรับปรุงขึ้นมาใหม่ ทำให้แหล่งข่าวขยายตัวออกไปทั้งในด้านปริมาณและบุคคลากร ระดับประสิทธิภาพหรือความสามารถในการควบคุมการปฏิบัติราชการของขุนนางหัวเมือง โดยเฉพาะเมืองบริวารเช่นพระราชอาณาเขตมีปฏิสัมพันธ์โดยตรงกับประสิทธิภาพและประสิทธิผลในบ้านการข่าว

ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อ ปี พ.ศ. ๒๓๑๗ คราวสงครามเชียงใหม่ ครั้งที่ ๒ มีใบบอกจากเจ้าเมืองตากรายงานถึงกองทัพพม่า ซึ่งตามมอญเข้ามาทางด่านแม่ละเมา^๑ ทำให้พระองค์สามารถนำกำลักรบลงมาจาก เชียงใหม่อย่าง เร่งด่วนและผลักดันกองทัพพม่าเป็นผลสำเร็จ นอกจากนั้นยังมีหลักฐานปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๔ (พ.ศ. ๒๓๒๔) แสดงถึงการกวาดจับเจ้าเมืองกรมการเมืองเขต

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชำระพงศาวดารเมืองตาก เล่ม ๖ (ภาคที่ ๖) หน้า ๒๓๗.

ค่าน้ำนระแหง เมืองตากว่า "ให้ตั้งเดือนว่ากล่าวแก่หลวง แสน ขุนหมื่น ชาวค่าน
ให้กะ เกณฑ์สด เปลี่ยนกันอยู่พิทักษ์รักษาประจำค่านทั้งกลางวันกลางคืน ถ้าได้ข่าว
ราชการประการใดก็ให้ เร่งรีบให้บอกแต่จริงลงไปยัง เมืองกำแพงเพชรให้บอกลงไป
ยังลูกขุน ณ ศาลาให้แจ้ง"^๑

การหาข่าวเป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองในส่วนภูมิภาค มีระบบสายงานโดยมีเจ้าเมือง
เป็นผู้รับผิดชอบ โดยประกอบด้วยการตั้งค่านบริเวณชายพระราชอาณาเขต โดยมี
ชาวค่านเป็นผู้เฝ้าค่านคอยสืบความเคลื่อนไหวของกองกำลังข้าศึก หรือการเปลี่ยนแปลง
ในราชอาณาจักรของข้าศึก เมื่อได้ข่าวมาแล้วหัวหน้าชาวค่านจะรายงานมาให้เจ้าเมือง
ทราบ เจ้าเมืองในหัวเมืองนั้นจะต้องรีบแจ้งข่าวให้กับทางเมืองหลวงทราบโดยมิชักช้า
(ใช้พลเดินสารขี่ม้า)

การหาข่าวดังกล่าวข้างต้น เป็นการหาข่าวซึ่งอยู่ในความรับผิดชอบของ
เจ้าเมือง ซึ่งการหาข่าวในลักษณะนี้ในสมัยอยุธยาตอนปลายได้เคยคลาดเคลื่อนมาแล้ว
เพราะมีเจ้าเมืองบางคนเด็กเฉยไม่เอาใจใส่ต่อราชการ เพื่อให้การข่าวมีประสิทธิภาพ
ยิ่งขึ้น ตั้งแต่สมัยธนบุรีเป็นต้นมา ฝ่ายไทยมีความพยายามที่จะดึงชนกลุ่มชาวมอญเข้า
มาอยู่ในระบบราชการโดยรับหน้าที่ทางด้านการข่าวโดยตรง* เพื่อจะได้ตรวจสอบและ
ประสานงานกับข่าวที่ได้จากกลุ่มข่าวเดิมของเจ้าเมืองผู้เป็นขุนนางไทย

มอญเป็นชนชาติที่เป็นศัตรูกับพม่าอยู่ตลอดเวลาจากความขัดแย้งอันนี้เอง
จึงเป็นประโยชน์แก่ฝ่ายไทยในการหาข่าวความเคลื่อนไหวของพม่า โดยเฉพาะจากพวก
มอญอพยพ

^๑หอวิชาญาน, หมู่จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๔ (พ.ศ. ๒๓๒๔)
เลขที่ ๓ ชื่อท้องตราเรื่องพระราชทานบำเน็จความชอบแก่พระยาริเสสสงคราม

*โปรดดูเพิ่มเติมที่ชาตชัย วรรณวงศ์, "บทบาทมอญในประวัติศาสตร์สงคราม
ไทยพม่า," วารสารเมืองโบราณ (กรกฎาคม-กันยายน) ๒๕๒๗: ๒๔-๒๗.

ชั้นที่จริงในสมัยอยุธยาตอนกลางสมเด็จพระนเรศวร (พ.ศ. ๒๑๑๓-๒๑๔๔) ได้ทรงมอญช่วยในการหาข้าว แต่หลังจากนั้นมาในสมัยอยุธยาตอนปลาย พวกมอญก็มีได้ มีบทบาทสำคัญในการหาข้าว การข้าวจากกองมอญของไทยกลับมา มีบทบาทใหม่อีกครั้งหนึ่งในช่วงเวลาหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ซึ่งตรงกับรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี ใน พ.ศ. ๒๓๑๗ พระยาเจ่งได้นำครัวมอญอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารเป็นจำนวนมาก โปรดให้ตั้งถิ่นฐานที่ปากเกร็ด (เขตเมืองนนทบุรี) และสามโคก (เขตเมืองปทุมธานี) ในครั้งนั้น เริ่มที่จะจัดองค์กรมอญให้มีระเบียบเพื่อประโยชน์ในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะการเรียกเกณฑ์กำลังหรือความรับผิดชอบในการหาข้าวให้ฝ่ายไทย โดยทรงตั้งพระยาบำเรอศักดิ์ มอญซึ่งอยู่มานับแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาให้เป็นพระยารามัญวงศ์ "มียศเสมอจตุสดมภ์ เป็นหัวหน้าควบคุมกองมอญทั่วไป ส่วนพระยา มอญและพวกหัวหน้าก็ทรงตั้งให้มียศศักดิ์เป็นข้าราชการทุกคน"^๑

ถึงรัชกาลที่ ๑ ในสมัยที่มีการใช้กฎหมายตราสามดวงในการปกครองราชอาณาจักรในกฎหมายนั้นระบุถึงการแต่งตั้งพวกกองมอญมีศักดินาและมีหน้าที่สืบแนมทางด้านพม่าโดยเฉพาะ^๒ ซึ่งเรียกกันทั่วไปว่า กองอาหมาด

เมื่อพิจารณาถึงโครงสร้างของกองกำลังมอญในกองทัพไทย มอญจัดว่าเป็นไพร่หลวงฝ่ายทหารหรือที่เรียกว่าฝ่ายขวา โดยขึ้นกับฝ่ายกลาโหม ในสมัยอยุธยา การแบ่งกรมกองรามัญไม่มีหลักฐานที่ชัดเจนว่าแบ่งอย่างไร มีแต่ตำแหน่งกองมอญ ซึ่งมีหน้าที่ควบคุมดูแลว่ากล่าวคนมอญที่อยู่ในราชอาณาจักรไทยทั้งหมดในยามสงบ และเป็นแม่ทัพคุมกองมอญในยามสงคราม มียศเป็นพระยาคำแหน่งจักรีมอญ เช่นพระยาบำเรอศักดิ์ ซึ่งเลื่อนขึ้นเป็นพระยารามัญวงศ์ ในสมัยกรุงธนบุรี ครั้นถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

^๑พระราชพงศาวดารกรุงสยาม (จากต้นฉบับบริติชมิวเซียม), หน้า ๖๔๑.

^๒โปรดคอ "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง," กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๓๐๑-๓๐๗.

มีหลักฐานในพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ระบุหน่วยงานของบรรดาไพร่หลวง
รามัญ ซึ่งแยกออกเป็นกรมใหญ่ ๆ ๔ กรม ดังนี้คือ

<u>กรมตั้งทองซ้าย</u>	มีพระยาเกียรติ	เป็นเจ้ากรม
<u>กรมตั้งทองขวา</u>	มีพระยาราม	เป็นเจ้ากรม
<u>กรมคาบสองมือ</u>	มีพระยานครอินทร์	เป็นเจ้ากรม
<u>กรมอาทมาตซ้าย</u>	มีพระยาภักดีสงคราม	เป็นเจ้ากรม
<u>กรมอาทมาตขวา</u>	มีพระยารัตนจักร	เป็นเจ้ากรม

นอกจากกรมมอญทั้ง ๔ แล้ว ยังมีกองมอญที่แยกเป็นกรมย่อยออกจากกรม
ทั้ง ๔ ไปประจำอยู่ตามเมืองต่าง ๆ แต่ไม่มีหลักฐานว่าแยกไปตั้งแต่เมื่อใด อาจจะเป็น
ตอนปลายรัชกาลที่ ๒ หรือต้นรัชกาลที่ ๓ เช่น กองมอญทหารปืนเมืองนครเขื่อนขันธ์
กองทัพเมืองนครเขื่อนขันธ์ นอกจากนี้ยังมีมอญอีกพวกหนึ่งซึ่งไม่ได้อยู่ในหัวเมืองชั้นใน
ภาคกลางของราชอาณาจักร แต่อยู่บริเวณชายแดนทางด้านตะวันตก ซึ่งติดต่อกับราช
อาณาจักรพม่า โดยเฉพาะบริเวณแถบเมืองกาญจนบุรีและราชบุรี ซึ่งเป็นบริเวณที่มอญ
มักจะอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในยามที่ได้รับความเดือดร้อนจากพม่า ทางรัฐ
ได้จัดให้คนพวกนี้รวมอยู่กันเป็นหมู่เหล่าตามเมืองหน้าด่าน ตำบลต่าง ๆ ที่เป็นเมืองหน้าศึก
กับพม่า เรียกรวมกันว่า รามัญ ๗ เมือง ขึ้นต่อเมืองกาญจนบุรี รามัญทั้ง ๗ เมืองนี้

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๓๐๒-๓๐๗ ในพระไอยการฯ
มิได้กล่าวถึงกรมอาทมาตซ้ายและกรมอาทมาตขวา เข้าใจว่ากรมทั้งสองคงจะตั้งขึ้น
ภายหลังจากการชำระกฎหมายแล้ว ดูตำแหน่งข้าราชการสังกัดกรมรามัญทั้งห้าได้จาก
กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, แฟ้ม น. ๑.๓/๑๒ รายงานงบประมาณการจ่ายเงิน
แผ่นดิน จำนวน ศก. ๑๑๒

ได้แก่ เมืองสิงห์ (สมิงชะบุรี) เมืองลุ่มลุ่ม เมืองไทรโยค เมืองทองผาภูมิ เมืองท่าตะเกี๋ย
เมืองท่าขนุนและเมืองท่ากระดาน^๑ ในเวลาเกิดสงครามรามัญ ๗ เมือง จะถูกเกณฑ์
เข้ากองทัพด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณเมืองเหล่านี้เป็นเส้นทางที่ยกทัพไปมาของพม่า
และฝ่ายไทยเวลายกทัพไปรบก็อาศัยการเดินเรือในลำน้ำแควน้อยไปขึ้นบกที่ไทรโยคและ
ได้อาศัยพวกรามัญ ๗ เมือง ในการทำทาง จัดตั้งกองเสบียงอาหารและที่พักเป็นระยะไป

เนื่องจากความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับพม่าส่วนใหญ่เป็นการทำสงครามต่อกัน
การสืบข่าวศึกและการตระเวนปลายค่านับว่าเป็นงานสำคัญ และเป็นประโยชน์ต่อการ
สงครามอย่างมาก ถ้าหากสามารถสืบได้ความว่าข้าศึก เตรียมกำลังจะยกมาตีทางด้าน
ไหนเมื่อไร และกำลังเท่าใดแล้ว จะทำให้สามารถจัดเตรียมทัพและวางแผนการในการ
สู้รบได้ถูกต้องและทันที่วงที่ หน้าที่การลาดตระเวนปลายค่านี้นี้ สมเด็จพระยาดำรง
ราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าแต่เดิมคงจะเป็นของกรมตำรวจจรและกรมตำรวจบาล^๒
ครั้นภายหลังมีมอญอพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ในอาณาเขตไทยมาก จึงมอบให้พวกมอญ
เป็นพนักงานตรวจตระเวนทางต่อแดนเข้าไปจนถึงในราชอาณาจักรพม่า เนื่องจากมอญ
มีความชำนาญในเส้นทางและรู้ภาษาพม่าดีกว่าคนไทย จึงตั้งเป็นกรมขึ้นกรมหนึ่งเรียกว่า
กรมอาทมาต ซึ่งต่อมาได้แยกเป็นกรมอาทมาตซ้ายและกรมอาทมาตขวา และโอนการ
ตรวจตระเวนชายพระราชอาณาจักรจากกรมตำรวจทั้งสองมาเป็นหน้าที่ของกรมอาทมาต
ทั้งหมด^๓

^๑ เมืองเหล่านี้ตั้งอยู่ในลำน้ำแควน้อย ยกเว้นเมืองท่ากระดาน ตั้งอยู่บน
ลำน้ำแควใหญ่

^๒ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล,
หน้า ๓๔.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔-๓๖.

บทบาททางด้านการศึกษาของพวกเขาจนจำแนกได้เป็น ๒ ลักษณะคือ

ก) การสืบความเคลื่อนไหวภายในอาณาจักรข้างเคียง

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่ากองอาทมาตมีหน้าที่สืบข่าวบริเวณแนวราชอาณาจักรเขต
 ด้านไทย-พม่าโดยเฉพาะ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้มีการจัดกองมอญไปลาดตระเวน
 ปลายด้านต่อแดนมอญพม่า จนบางครั้งก็ต้องล่องลำราชาอาณาจักรของศัตรูเข้าไปภายใน
 เพื่อให้ได้ข่าวมา พวกมอญนั้นสะดวกในการหาข่าวในดินแดนของพม่า เพราะจะได้รับ
 ความร่วมมือและความช่วยเหลืออย่างดีทั้งด้านที่พักและเสบียงอาหาร ตลอดจนข่าวที่
 ต้องการ เพราะความสัมพันธ์ทางด้านเชื้อชาติ ภาษาและวัฒนธรรมอันใกล้ชิดกับมอญที่ตั้ง
 ฐานอยู่ในดินแดนพม่า การสืบข่าวประเภทนี้ก่อประโยชน์ให้กับราชการทหารไทยเป็น
 อันมาก โดยเฉพาะคราวศึก ๔ ทศ (พ.ศ. ๒๓๒๔) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดังมีหลักฐานระบุว่า "ในฤดูฝนปีมะเส็งนั้น พวกกองมอญไปลาด-
 ตระเวนสืบทราบความว่าพม่าเตรียมทัพที่เมืองเมาะตะมะ จะมาตีเมืองไทย"^๑ จาก
 การสืบทราบความเคลื่อนไหวทางการทหารในดินแดนพม่าเช่นนี้เอง ทำให้ฝ่ายไทย
 สามารถเตรียมตัวทางยุทธศาสตร์ที่จะรับศึกใหญ่ได้ทันทั่วทั้งที่ และทำให้ชนะศึกใหญ่ในครั้งนั้น
 ได้

นอกจากเหตุการณ์ในครั้งนี้นี้แล้ว ยังมีตัวอย่างอื่น ๆ ให้เห็นอีก ดังเช่นเหตุการณ์
 ในปี พ.ศ. ๒๓๖๓ กองมอญอาทมาตที่ตระเวนด้านเข้าสืบข่าวในแดนพม่าถึงเมืองเร
 (เย) ซึ่งอยู่ทางเหนือเมืองทวาย จับได้ขุนนางพม่าผู้เชิญตราลงมาเกณฑ์ทัพเมืองทวาย
 จึงทราบข่าวว่าพม่าเตรียมกองทัพจะยกมาตีเมืองไทย ฝ่ายไทยจึงได้เตรียมกองทัพไว้
 คอยต่อสู้กับพม่าตามด่านต่าง ๆ ที่สำคัญ อาทิด่านพระเจดีย์สามองค์ ด่านสิงขร การที่ไทย

^๑ สมเด็จพระบรมราชาธิบดี, "ไทยรบพม่า," ประชุมพงศาวดาร
เล่ม ๗ (ภาคที่ ๖), หน้า ๑๗-๑๘.

เตรียมกองทัพไว้พร้อมที่จะต่อสู้พม่าเช่นนี้ ทำให้พม่าไม่กล้ายกเข้ามาโจมตี จึงได้เลิกกองทัพกลับไปหมด^๑

จะสังเกตได้ว่าหน่วยงานของกองมอญในการสืบข่าวความลับภายในอาณาจักรพม่านี้ เป็นหน่วยงานที่ขึ้นกับเมืองหลวง และเป็นหน้าที่ของมอญกรมอาทมาตทั้งชายและขวาโดยตรง แต่ต่อมาก็ได้กลายเป็นหน้าที่ของรามัญทั้ง ๔ กรม ซึ่งอาจจะเป็นเพราะว่างานดังกล่าวต้องอาศัยกำลังคนจำนวนมากและต้องเป็นคนที่คุ้นเคยกับเส้นทางและสถานที่ด้วย แต่สิ่งสำคัญที่เข้าไปจะต้องเป็นผู้ที่ได้รับการฝึกหัดเป็นอย่างดี และมีความชำนาญในการหาข่าวโดยเฉพาะ เพราะจะต้องไม่ให้ศัตรูจับตัวได้ หรือล่วงรู้ความลับที่ตนเข้ามาทำหน้าที่สายข่าวเป็นอันขาด

ข) การสืบความเคลื่อนไหวบริเวณชายแดน

หน้าที่ของการสืบความเคลื่อนไหวบริเวณชายแดนส่วนใหญ่ จะเป็นหน้าที่ของชาวด่าน หรือชาวเมืองรามัญ ๗ เมือง ดังที่กล่าวมาแล้ว หน่วยงานนี้มีสายงานขึ้นอยู่กับตัวเจ้าเมืองและเจ้าเมืองจึงขึ้นกับทางเมืองหลวงอีกชั้นหนึ่ง เหตุการณ์ที่แสดงให้เห็นบทบาทของการสืบความเคลื่อนไหวบริเวณชายแดนคือกรณีการรบพม่าที่ท่าดินแดง และสามสบ (พ.ศ. ๒๓๒๔) โดยเมื่อ

...ฝ่ายชาวด่านเมืองกาญจนบุรี เมืองศรีสวัสดิ์ เมืองไทรโยคออกไปลาดตระเวนสืบราชการปลายแดน รู้ข่าวว่าทัพพม่ายกมาอีก ตั้งค่ายมั่นอยู่ ณ ท่าดินแดง สามสบ ก็กลับมาแจ้งแก่กรมทั้ง ๓ หัวเมือง หัวเมืองก็บอกข้าราชการศึกเข้ามายังกรุงเทพฯ ในเดือนอ้ายข้างแรม กราบขูลพระกรุณาให้ทราบ ...๒

^๑ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ, "ไทยรบพม่า," ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๗ (ภาคที่ ๖), หน้า ๑๓๖-๑๔๐.

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑, หน้า ๑๔๓.

การที่ทางราชการไทยได้ใช้ชาวรามัญที่อาศัยบริเวณแถบนั้นในการหาข่าว
บริเวณชายแดนก็ เพราะว่าพวกรามัญแถบบริเวณหัวเมืองเหล่านี้ได้อพยพมาจากดินแดนพม่า
และผ่านเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์หลายครั้ง หลายครา บางพวกก็เข้ามาพำนัก
อยู่บริเวณศูนย์กลางของอาณาจักร แต่บางพวกจะเข้ามาพักอาศัยอยู่เพียงแนวชายแดน
ถัดมาจากด่านพระเจดีย์สามองค์จนเกิดเป็นรามัญเจ็ดเมือง การที่ได้อาศัยอยู่บริเวณนั้น
ทำให้มอญพวกนี้มีความชำนาญภูมิประเทศบริเวณนั้นเป็นอย่างดี หน้าที่การข่าวประเภทชาย
พระราชอาณาเขตจึง เป็นหน้าที่ประจำของชาวรามัญเจ็ดเมืองดังกล่าว เพราะการสืบข่าว
ประเภทนี้ไม่ใช่เป็นการสืบความลับที่ต้องอาศัยความชำนาญการเฉพาะเส้นทาง แต่กรณีนี้
เป็นกรณีของความชำนาญทางภูมิประเทศเป็นส่วนใหญ่ จึงจัดอยู่ในลักษณะของการ "เฝ้า
ตรวจ" เพื่อที่จะให้ได้ว่าข่าวเท่านั้นเอง

แต่ต่อมาพวกกองทัพมอญก็หมดบทบาททางด้านการศึกษาในสงครามระหว่างไทย
กับพม่าลง เพราะหลังจากที่อังกฤษเอาชนะพม่าได้ ในสงครามระหว่างอังกฤษกับพม่าใน
ครั้งแรกแล้ว อังกฤษได้ยึดหัวเมืองพม่าตั้งแต่หัวเมืองใต้แม่น้ำสาละวินลงมา เป็นการ
ปิดหนทางที่พม่าเคยยกมาตีไทยไว้ โดยเฉพาะบริเวณเมืองรามัญ ๗ เมือง

จะเห็นได้ว่าสงครามครั้งสำคัญ ๆ ของไทยที่ได้รับชัยชนะต่อพม่าตั้งแต่ตอนแรก
เป็นเพราะมีพื้นฐานมาจากการข่าว การข่าวในช่วงเวลานี้รวดเร็วและแน่นอนกว่า
สมัยปลายอยุธยา มาก ผลสืบเนื่องมาจากบทเรียนของการเสียกรุงศรีอยุธยาในครั้งหลัง
แล้ว องค์กรทางด้านการศึกษาจึงได้รับการปรับปรุงขึ้นใหม่ ทำให้ผู้นำในช่วงเวลานี้จึงมีเวลา
ในการจัดเตรียมรับตีพม่าได้อย่างทันที่ทันที่ จนพม่าถึงกับมีกล้ายกมารุกราน การข่าว
จึงสามารถตัดปัญหาการทำสงครามได้อีกประการหนึ่ง การข่าวสมัยนี้ ได้รับพระราชจรรย์
จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "กระบวนสืบสวนราชการหมื่นอยู่ข้างกวัดชั้น
ว่องไวมาก"^๑

^๑ หอวชิราวุธ, พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ด้วยเรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี, หน้า ๑๔๔.

๒. การข่าวดั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔

การข่าวในช่วงตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔

ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม คือการข่าวนั้นจะมุ่งไปทางตะวันออกของราชอาณาจักรเป็นสำคัญ ทั้งนี้เนื่องจากการขยายอิทธิพลในเขมรของญวนเป็นสำคัญ การข่าวในช่วงนี้ผู้เขียนขอเสนอสาระพอเป็นสังเขป เพราะวิทยานิพนธ์ฉบับนี้มุ่งที่จะวิเคราะห์ทางด้านสงครามไทยกับพม่าเป็นสำคัญ แต่เพื่อให้เห็นถึงความสืบเนื่องทางการข่าวของไทย ผู้เขียนจึงไม่สามารถที่จะละเลยการข่าวในช่วงเวลาหลังนี้ได้

ในช่วงเวลาหลังนี้ ฝ่ายไทยมีความขัดแย้งกับญวนในดินแดนเขมร การหาข่าวของไทยในช่วงเวลานี้จะเน้นการข่าวทางด้านตะวันออกของราชอาณาจักรเป็นสำคัญ ซึ่งมีข้อแตกต่างกันในช่วงเวลาแรกทั้งทางด้านเชื้อชาติของศัตรู ตลอดจนรูปแบบ วิธีการและปริมาณผลของการหาข่าว

ในการทำสงครามกับญวนนั้นมีความแตกต่างกับการทำสงครามกับพม่าเป็นอันมาก โดยเฉพาะการทำสงครามทางเรือได้ทวีบทบาทเพิ่มมากขึ้น ฝ่ายไทยได้มีการเตรียมตัวทำสงครามทางทะเลโดยมีการต่อเรือรบที่ใช้เดินทางในทะเลได้เป็นจำนวนมาก^๑ ซึ่งเป็นการเตรียมรับมือกับญวนซึ่งมีความเชี่ยวชาญในด้านการเดินเรือทะเลและมีเรือชนิดใหญ่เป็นจำนวนมากด้วย

จากการที่ฝ่ายไทยมีเรือเดินทะเลเป็นจำนวนมาก ทำให้การหาข่าวของไทยมีปริมาณผลกว้างขวางขึ้น มีการสร้างกองหาข่าวที่เชี่ยวชาญการใช้เรือเป็นพาหนะ เพราะต้องการทราบความเคลื่อนไหวของญวน ซึ่งมีกองเรือเดินทะเลเป็นสำคัญ มีหลักฐานเกี่ยวกับการใช้เรือลาดตระเวนและการสอดตามข่าวจากเรือลูกค้าต่าง ๆ ของฝ่ายไทย^๒

^๑ ูเพิ่มเติม, หน้า ๒๖๔-๒๗๐.

^๒ หอวชิราวุธ, หมู่จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒ จุลศักราช ๑๑๘๒ เลขที่ ๒๐

ข้อมูล เหตุที่พระมหากษัตริย์ไทยจะพระราชทานที่อยู่แก่ชาวโปรตุเกส

เกี่ยวกับข่าวความเคลื่อนไหวของภูมิภาคนี้

กล่าวได้ว่าการข่าวของไทยในช่วงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีข้อแตกต่างกันในสองช่วงเวลา คือในช่วงเวลาแรกตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ และในช่วงหลังตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ในช่วงแรกการข่าวจะมุ่งไปทางตะวันตกโดยเฉพาะพม่า เป็นสำคัญ มีการจัดหน่วยงานเฉพาะสำหรับสืบข่าวทางด้านนี้ แต่การข่าวในช่วงเวลาต่อมาจะมุ่งไปทางญวนเป็นสำคัญ ภาพของการหาข่าวของฝ่ายไทยได้เปลี่ยนแปลงไป อาศัยมีการสร้างกองเรือลาดตระเวน ภาพของการข่าวในทั้งสองช่วงเวลาจึงแตกต่างกัน

ค. การวางแผนทางยุทธศาสตร์

การวางแผนทางยุทธศาสตร์ เป็นขั้นตอนสำคัญอีกขั้นตอนหนึ่งในการสงคราม การวางแผนทางยุทธศาสตร์จะกระทำก็ต่อเมื่อได้ข้อมูลที่สำคัญในทางการกำหนดแผนแล้ว เช่นข้อมูลด้านกำลังรบ เส้นทางเคลื่อนที่เข้ามา และอาวุธยุทธโปกรณ์ ตลอดจนสภาพเสบียงอาหารที่เข้าศึกใช้ ทั้งนี้ก็เพราะการวางแผนทางยุทธศาสตร์ทำไปอย่างมีหลักเกณฑ์ กรอบหรือกฎเกณฑ์สำคัญที่วางรูปแบบให้กับยุทธศาสตร์การทหารไทยโบราณ คือตำราพิไชยสงคราม ซึ่งจะบ่งบอกแนวทางในการวางแผนทางยุทธศาสตร์ในสถานการณ์ต่าง ๆ ถึงแม้ในทางปฏิบัติแล้วข้อมูลทั้งหมดที่ปรากฏในตำราพิไชยสงคราม เป็นแค่ตัวอย่างของสถานการณ์ เวลาสงครามไม่สามารถจะนำมาใช้ได้ทั้งหมด ความสำคัญของตำราพิไชยสงครามในส่วนที่เกี่ยวกับการวางแผนนั้น อยู่ที่แม้ทัพแต่ละคนจะปฏิบัติได้ถูกต้องเมื่อเผชิญอุปสรรคต่าง ๆ คล้ายคลึงกับที่ปรากฏอยู่ในตำราพิไชยสงครามได้ทันทั่วทั้งที่ แต่จะต้องอาศัยประสบการณ์พลิกแพลงแก้ไขปัญหาที่แตกต่างออกไปได้อย่างฉับไว

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้ปรากฏหลักฐานที่บ่งว่า ตำราพิไชยสงคราม ซึ่งเขียนขึ้นในช่วงเวลานั้นได้สร้างขึ้นจากสภาพแวดล้อมและประสบการณ์จากการทำศึกกับพม่าตั้งแต่อดีต เป็นสำคัญ^๑ ผู้นำทางการทหารไทยมีความรู้ในเชิงยุทธจากตำรา

^๑ดูเพิ่มเติม, บทที่ ๑, หน้า ๑๔.

ศิโยสงครามเพื่อรบกับพม่าเป็นหลัก หลังจากที่สถานการณ์ต่าง ๆ ได้เปลี่ยนไป ไทยต้องเผชิญหน้ากับญวนในตอนแรก และชาติตะวันตกในเวลาต่อมา ทั้งนี้เพื่อเป็นการปรับตัวเองให้พร้อมที่จะรับสภาพสงครามที่แตกต่างออกไปจากสงครามกับพม่าซึ่งเคยปฏิบัติกันมาเป็นเวลาช้านาน เทคโนโลยีตลอดจนระเบียบวิธีการปฏิบัติทางการทหารในลักษณะใหม่ๆ จากตะวันตกได้เริ่มเข้ามามีบทบาทต่อวงการทหารไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ทำให้ตำราพิชัยสงครามของไทยที่ตกทอดมาแต่สมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นถูกละเลยที่จะนำไปปฏิบัติตั้งแต่บัดนั้น ทั้ง ๆ ที่หลักการใหญ่ยังใช้ได้อยู่

การวางแผนทางยุทธศาสตร์ที่จะศึกษาต่อไปนี้จะแบ่งสาระสำคัญออกเป็น ๒ ช่วงคือ ในช่วงหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ และช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ซึ่งทั้งนี้จะเน้นสาระในส่วนแรกเป็นสำคัญ เพราะจะเป็นการวางแผนทางยุทธศาสตร์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับสงครามระหว่างไทยกับพม่า ซึ่งวิทยานิพนธ์นี้มุ่งจะศึกษา ส่วนการวางแผนทางยุทธศาสตร์ในช่วงหลังจะกล่าวถึงเพียงเพื่อให้เห็นภาพการเปลี่ยนแปลงการวางแผนทางยุทธศาสตร์ที่เปลี่ยนไปภายหลังจากที่ภาวะความกดดันทางการเมืองทางตะวันออกจากญวนและจากจักรวรรดินิยมตะวันตก โดยมีอังกฤษและฝรั่งเศสเป็นอาทิ ได้ทวีกำลังแรงขึ้น

๑. การวางแผนทางยุทธศาสตร์ช่วงหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔

การวางแผนทางยุทธศาสตร์ในช่วงเวลานี้สามารถแบ่งออกเป็น ๒ ลักษณะด้วยกัน คือการวางแผนการตั้งรับ กับการวางแผนการรุก

ก) การวางแผนการตั้งรับ

การวางแผนการตั้งรับ หมายถึงการประมวลข้อมูลที่สำคัญและการปฏิบัติ การต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นการเสริมสร้างการตั้งรับให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น จนสามารถที่จะ ป้องกันตนเองจากศัตรูผู้รุกรานได้

การวางแผนการตั้งรับนั้น สามารถแบ่งได้ออกเป็นสองประการคือ การวางแผน การตั้งรับระยะสั้น กับการวางแผนการตั้งรับระยะยาว

๑) การวางแผนการตั้งรับระยะสั้น

การวางแผนการตั้งรับระยะสั้น เป็นการวางแผน เพื่อให้มีชัยชนะต่อศัตรู ในสงครามหนึ่งหรือช่วงใดช่วงหนึ่งเท่านั้น แผนการที่ถูกลงจึงมีข้อจำกัดในการใช้ เพราะ การวางแผนในแต่ละช่วงนั้น แผนการถูกกำหนดจากการดำเนินกลยุทธ์ของศัตรูเป็นหลัก ถ้าศัตรูเปลี่ยนแผนการยุทธก็จำเป็นจะต้องเปลี่ยนแผนการตั้งรับ การวางแผนการตั้งรับ ระยะสั้นจึงเป็นเรื่องเฉพาะของสงครามในแต่ละครั้ง ซึ่งฝ่ายไทยได้มีการเปลี่ยนแปลง แผนการตั้งรับในช่วงหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) จนถึง กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ดังต่อไปนี้คือ

ในช่วงระยะเวลาก่อนการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งแรก (พ.ศ. ๒๑๑๒) อยุธยาได้ใช้ยุทธศาสตร์การตั้งรับข้าศึกแบบยึดเอาพระนครเป็นที่ตั้งรับ^๑ ตอนในช่วง หลังจากการเสียกรุงแล้ว สมเด็จพระนเรศวรจึงเริ่มใช้ยุทธศาสตร์การตั้งรับข้าศึกนอก เขตพระนครในบางครั้ง^๒ จวบจนกระทั่งสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย พระเจ้าเอกทัศ

^๑ ตัวอย่างเช่น สงครามคราวเสียสมเด็จพระศรีสุริโยทัย พ.ศ. ๒๐๔๑ และ สงครามคราวรบกันด้วยเรื่องช้างเผือก พ.ศ. ๒๑๐๖

^๒ อาทิ คราวรบกับพระยาพะสิมที่เมืองสุพรรณบุรี พ.ศ. ๒๑๒๗, คราวรบ กับพระเจ้าเชียงใหม่ที่บ้านสระเกศ พ.ศ. ๒๑๒๘ และคราวสมเด็จพระนเรศวร ชนช้าง พ.ศ. ๒๑๓๔

จะดำเนินนโยบายส่งกองกำลังออกไปรบเข้าศึกนอกเขตพระนคร แต่เนื่องจากข้อบกพร่องประการต่าง ๆ ทำให้แผนยุทธศาสตร์การตั้งรับนอกเขตพระนครมิได้ประสบความสำเร็จ

ถ้าจะดูความเปลี่ยนแปลงทางยุทธศาสตร์การรุกของพม่าแล้ว นอกจากคราวศึกรบพระยาพะสิมที่เมืองสุพรรณ พ.ศ. ๒๑๒๗ พม่าจะเดินทัพทางเดียวเข้าตีไทยโดยตลอด^๑ แต่ในคราวสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) พม่าเริ่มใช้แผนยุทธศาสตร์แบบเดินทหารทางเส้นนอก ซึ่งเป็นรูป PINCER MOVEMENT หรือแบบคีมหนีบ เป็นการเดินทหารเข้ามาโอบล้อมไทย^๒

พระเจ้ามังระทรงใช้แผนรุกเป็นรูปคีมหนีบ (การโอบสองปีก) ทางเหนือเป็นปีกซ้าย มีจุดรวมพลอยู่ที่เชียงใหม่ และทางตะวันตกเป็นปีกขวา มีจุดรวมพลอยู่ที่เมืองทวาย แล้วจึงเริ่มเคลื่อนพลบิณฑังมายังกรุงศรีอยุธยา เป็นผลสำเร็จในปี พ.ศ. ๒๓๑๐

แผนยุทธศาสตร์อันเดียวกันนี้ พระเจ้ามังระได้ทรงนำมาใช้อีกครั้งหนึ่งในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินในคราวสงครามคราวไทยตีเมืองเชียงใหม่ ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๑๗ โดยโปรดให้อะแซหุ่นกี้ ซึ่งตอนนั้นเลื่อนยศเป็น ฮักรหุ่นคยีเป็นแม่ทัพใหญ่คุมทหารที่จะเข้ามาทางไทรโยคเมืองกาญจนบุรี เนเมียวมหาสิสุระเคลื่อนพลลงมาจากเชียงใหม่ แต่เมื่อเนเมียวมหาสิสุระเริ่มเคลื่อนพล พระเจ้าตากสินก็ทรงส่งกองทัพออกไปรบเข้าศึกก่อนที่เข้าศึกจะเข้ามาถึงกรุงธนบุรี โดยเสด็จยกขึ้นไปโจมตีจนกระทั่งเนเมียวมหาสิสุระต้องแตกพ่ายหนีไป และพระองค์ยังได้ทรงตามไปล้อมเมืองเชียงใหม่ ระดมโจมตีจนทัพพม่าที่เชียงใหม่จะต้องละทิ้งเมืองหนีออกไปพันราชอาณาเขต

^๑ อาทिकราวสงครามพระเจ้าหงสาวดีล้อมกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๑๒๘, คราวสงครามพระมหาอุปราชายกมาครั้งแรก พ.ศ. ๒๑๓๓ เป็นต้น

^๒ โปรตอชจร สุขพานิช, "กรุงศรีอยุธยาแตกเพราะอะไร," ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๓), หน้า ๒๐๖-๒๑๕.

แผนการรับศึกของสมเด็จพระเจ้าตากสินคือ ทรงไม่ยอมให้กองทัพซึ่งเป็นปีกซ้ายของพม่าทางทิศเหนือเคลื่อนพลลงมาได้ โดยเมื่อเริ่มก่อตัวเป็นรูปร่างขึ้น พระองค์ก็โจมตีให้แตกร่นถอยไปจนถึงตัวไม้คัต แล้วพระองค์ก็ทรงรีบลงมายังพระมหานคร ทรงบัญชาให้กองทหารทั้งหลายมุ่งไปยึดปีกขวาของทัพพม่าซึ่งอยู่ในบังคับบัญชาของอะแซหุ่นกี้ ทางไตรโยค ได้ล้อมกองทหารจำนวน ๓,๐๐๐ คนของฉับกุงโบที่บางแก้ว ราชบุรี จนอดโซ่ไม่มีแรงสู้รบ ศึกยอมออกมาสวามิภักดิ์ ทำให้กองทัพอะแซหุ่นกี้เข้ามาทางไตรโยคไม่ได้

จากเหตุการณ์เหล่านี้แสดงให้เห็นว่าพระองค์พยายามที่จะใช้ยุทธศาสตร์การตั้งรับเชิงรุกเข้าโจมตีข้าศึกก่อนที่จะถึงพระนคร ในลักษณะการเดินทหารเส้นใน เพื่อตัดกำลังข้าศึกก่อนที่จะมาถึงเมืองหลวง ในกรณีที่ทัพพม่ายกมาหลายทาง พระองค์จะเลือกตีทัพที่เห็นว่ามีส่วนตรงต่อพระองค์มากที่สุด ส่วนทางด้านอื่นก็เพียงแต่ส่งกำลังไปขัดตาทัพ หรือไม่ก็ให้ข้าศึกทำตามใจชอบและปล่อยให้หัวเมืองช่วยตัวเองไปก่อน พระองค์จะเร่งเวลาสงครามเฉพาะ เขตที่สำคัญก่อน เมื่อเสร็จจึงทรงหันไปรบศึกด้านอื่นต่อไป

ลักษณะการทำศึกของพระเจ้าตากสินแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการด้านยุทธศาสตร์การตั้งรับของไทยเพื่อตอบรับกับการเปลี่ยนยุทธศาสตร์การรุกของฝ่ายพม่า ซึ่งอันที่จริงแล้วมีจุดอ่อนสำคัญในด้านเวลา กล่าวคือเมื่อพม่ายกทัพเข้ามาหลายทางโดยอาศัยเส้นทางเดินทัพที่มีลักษณะภูมิประเทศต่างกัน ย่อมเป็นไปได้ยากที่ทัพเหล่านั้นจะสามารถยกมาประชิดพระนครได้ในเวลาพร้อมกัน หรือใกล้เคียงกัน พระเจ้าตากสินทรงตระหนักถึงจุดอ่อนในส่วนนี้ จึงทรงตัดสินใจพระทัยทุ่มกำลังส่วนใหญ่เข้าตีกองทัพหลักของพม่าให้แตกพ่ายไปก่อน แล้วจึงยกกลับเข้าตีทัพที่ยกมาทางด้านอื่น ลักษณะยุทธศาสตร์การตั้งรับเช่นนี้ยังคงใช้เรื่อยมาตลอดจนสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

เมื่อตกมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พม่าได้พัฒนาการรุกแบบคืบหนึบให้มีประสิทธิภาพขึ้น โดยขยายเส้นทางและจำนวนทัพที่จะยกเข้าประชิด ดังในกรณีศึกเก้าทัพ พ.ศ. ๒๓๒๘ พม่ายกเข้ามาถึง ๕ ทาง การปรับยุทธศาสตร์การรุกของพม่าเป็นเหตุให้ทางฝ่ายไทยจำเป็นต้องกำหนดแผนยุทธศาสตร์การตั้งรับให้รัดกุมขึ้นเช่นกัน เห็นได้ว่าเมื่อตกมาถึงปี

พ.ศ. ๒๓๖๔ กำลังคนฝ่ายไทยอยู่ในสภาพที่พร้อมรบกว่าสมัยธนบุรี โดยเฉพาะในด้านกำลังพล ฝ่ายไทยจึงสามารถกำหนดแผนการตั้งรับได้อย่างมีประสิทธิภาพ กล่าวคือ ไทยได้แบ่งกองทัพออกเป็น ๒ ส่วน ส่วนแรกเป็นทัพที่ยกไปรับศึกนอกเมือง อีกส่วนหนึ่งเป็นทัพหนุนที่พร้อมจะให้การสนับสนุนทัพที่ยกออกไปรับข้าศึกในกรณีเกิดเพลิงพล้ำ ทัพที่ยกออกไปรับข้าศึกนอกเมืองยังจำแนกความสำคัญเป็นทัพที่ยกออกไปเพื่อยับยั้งกองทัพข้าศึกที่จะเข้าตีหลัก คือตีพม่าให้แตกพ่ายไป กับทัพที่ยกไปเพื่อยืนหรือขอลอไม่ให้ทัพพม่าถล่มเข้ามาถึงพระนคร และรอกำลังหนุนในภายหลัง ดัง เช่นกรณีศึกเก้าทัพ ทัพหลักของไทยซึ่งคุมโดยสมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาท ได้ยกออกไปรับทัพใหญ่ของพม่าทางด้านพระเจดีย์สามองค์ ซึ่งเข้ามาทั้งหมดห้าทัพ เพื่อให้แตกพ่ายไปอีกทัพหนึ่ง ให้เจ้าพระยาธรรมมา (บุญรอด) กับเจ้าพระยาอมรราชไปตั้งอยู่ที่เมืองราชบุรี รักษาเส้นทางลำเสียงของกองทัพที่ ๒ และคอยต่อสู้อันจะยกมาทางบ้านไต้ จากเมืองทวาย ส่วนทัพสุดท้ายกรมพระราชวังหลัง (กรมหลวงอนุรักษเทเวศร) ยกไปยืนทัพพม่าที่นครสวรรค์ไม่ให้ล่วงล้ำเข้าสู่พระนคร ส่วนทัพที่เมืองหลวงนั้นเป็นทัพหลวง ทำหน้าที่เป็นส่วนหนุน ซึ่งสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงคุมเอง มีกำลังทั้งสิ้น ๒๐,๐๐๐ คน เป็นกำลังที่พร้อมจะให้การสนับสนุนทัพซึ่งปฏิบัติอยู่ข้างหน้าหากเกิดทัพใดเพลิงพล้ำ ผลของสงครามเก้าทัพ เป็นที่ยืนยันยุทธศาสตร์ของฝ่ายไทย ว่าสามารถจะต้านรับยุทธศาสตร์ของฝ่ายพม่าที่ปรับปรุงให้มีประสิทธิภาพขึ้นใหม่ได้อย่างงดงาม

๒) การวางแผนการตั้งรับระยะยาว

การวางแผนการตั้งรับระยะยาว หมายถึงการปฏิบัติการต่าง ๆ ที่จะส่งผลในการตั้งรับข้าศึกโดยไม่มีกำหนดระยะเวลาว่า จะเป็นเฉพาะเพื่อเอาชัยต่อข้าศึกในช่วงใดช่วงหนึ่ง แต่เป็นการหวังผลในการตั้งรับระยะยาว และมีได้จำกัดเฉพาะสงครามครั้งหนึ่งครั้งใดเท่านั้น

การวางแผนการตั้งรับระยะยาวในช่วงหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ มีด้วยกัน ๓ ประการดังต่อไปนี้คือ

(ก) การเตรียมการทางด้านเอกสาร

การเตรียมการทางด้านเอกสาร ในช่วงนั้นเป็นเรื่องการสำรวจระยะทางในการป้องกันการโจมตีจากพม่า

ในปี พ.ศ. ๒๓๖๓ (รัชกาลที่ ๒) พม่าได้ข่าวว่าเมืองไทยเกิดโรคระบาด อหิวาตกโรค ผู้คนล้มตายระส่ำระสายเป็นอันมาก พม่าจึงคิดที่จะยกทัพมาตีไทยอีก และเพื่อให้ราษฎรเห็นว่าเข้มแข็งในการศึกสงคราม จึงเริ่มตั้งประชุมพลและรวบรวมเสบียงอาหารที่เมืองเมาะตะมะอย่างที่เคยเตรียมทัพที่ยกมาตีเมืองไทยเช่นครั้งก่อน ๆ เมื่อฝ่ายไทยทราบข่าวจึงใช้แผนยุทธศาสตร์การเดินทหารเส้นใน ส่งกองทัพออกไปสกัดเส้นทางที่พม่าจะยกเข้ามาทุกทาง ตั้งแต่ปากแพรก เมืองกาญจนบุรี ราชบุรี เพชรบุรี กลาง นครศรีธรรมราช ตาก และเชียงใหม่^๑

ในคราวเตรียมรบพม่าครั้งนี้ มีการสำรวจระยะทางสำหรับยกกองทัพ และส่งเสบียงอาหารให้ถึงกัน โดยกองทัพที่ไปตั้งรับพม่าที่เมืองต่าง ๆ ได้มีการสำรวจระยะทางดังนี้^๒

ทางเมืองกาญจนบุรี

๑. ระยะทางลำน้ำแควน้อยแต่ปากแพรก ไปถึงเมืองท่าขนุน
๒. ระยะทางบกแต่ปากแพรก ถึงเมืองกาญจนบุรีเก่า
๓. ระยะทางบกแต่ปากแพรกถึงด่านกรมช้างทางลำน้ำแควใหญ่

^๑ การตั้งทัพที่เชียงใหม่ไม่ปรากฏในพงศาวดารแต่มีการสำรวจระยะทางสำหรับส่งเสบียง จึงคาดว่าจะมีการขึ้นไปตั้งทัพรับพม่าที่จะลงมาทางเหนือ

^๒ ไปรดอ ตำนานการยกทัพ สำนวนคร่าวเตรียมรบพม่าในรัชกาลที่ ๒ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๔), (พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงอดิศรอุดมเดช โปรดให้พิมพ์)

๔. ระยะทางบก แต่กรามช้างถึง เมืองท่าตะกั่วทางลำน้ำแควน้อย
๕. ระยะทางบก แยกจากหัตตองริม เมืองท่าตะกั่วไปเมืองไทรโยค
๖. ระยะทางบก แต่เมืองไทรโยคถึงค่านพระ เจดีย์สามองค์
๗. ระยะทางบก แต่ค่านพระ เจดีย์สามองค์ เข้า เมืองมอญไปถึง เมืองเตริน
๘. ระยะทางบก แต่ปากแพรกถึงบ้านพันพรหมณ์ แขวง เมืองลุ่มลุ่ม ทางลำน้ำแควน้อย
๙. แต่ค่านแก่งไผ่ ลำน้ำแควน้อย เดินตัดทางไกลไปค่านกรามช้าง ที่ลำน้ำแควใหญ่
๑๐. ระยะทางบก แต่ค่านกรามช้าง ลำน้ำแควใหญ่ เดินตามทางสะดวก กลับมาค่านแก่งไผ่
๑๑. ระยะทางบก แต่ค่านแก่งไผ่ถึง เมืองท่าตะกั่ว
๑๒. ระยะลำน้ำแควใหญ่ แต่ปากแพรกถึง เมืองราชบุรี
๑๓. ระยะทางบก แต่ปากแพรก ถึงเมืองราชบุรี
๑๔. ระยะทางบก สี่เสียบยง จากเมืองนครไชยศรีถึงปากแพรก
๑๕. ระยะทางบก สี่เสียบยง จากเมืองสุพรรณบุรีถึงปากแพรก

ทางเมืองราชบุรี

๑. ระยะทางบก แต่เมืองราชบุรีถึงค่านเจ้าขัวว
๒. ระยะทางบก แต่ค่านเจ้าขัววถึงลำน้ำห้อยชาตรี (ต่อแดนเมืองทวาย)

ทางเมืองเพชรบุรี

๑. ระยะทางบก แต่เมืองเพชรบุรี ถึงเมืองนครศรีธรรมราช
๒. ระยะทางแต่ตำบลลูกท้อทอง แยกไปเมืองตะนาวศรี (ค่านสิงขร)

ทางเมืองเหนือ

๑. ประมาณระยะทางแต่กรุงเทพฯ ถึงเมืองเชียงใหม่
๒. ระยะทางเรือแต่เมืองตากถึงเมืองเถิน

เอกสารที่เป็นแผนที่และตำราการยกทัพที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นเอกสารที่ไม่ได้รวมอยู่ในหมวดตำรายุทธศาสตร์พิไชยสงคราม ผู้เขียนจึงนำมาแยกกล่าวโดยต่างหากจากตำราพิไชยสงคราม นอกจากนี้ยังมีเอกสารสำคัญอีกชิ้นหนึ่ง ซึ่งเขียนขึ้นในช่วงสมัยนี้ เอกสารนั้นคือ สามก๊ก วรรณกรรมสงครามจีน ซึ่งเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้แปลเป็นภาษาไทยเมื่อ ปีพ.ศ. ๒๓๔๕^๑ แต่ผู้เขียนเองยังไม่เห็นหลักฐานอันเด่นชัดที่บ่งบอกถึงการนำเอาทฤษฎีในการทำสงครามจากวรรณกรรมสามก๊กออกมาปฏิบัติใช้ในสงครามไทยรบพม่า

(ข) การสร้างจุดยุทธศาสตร์การป้องกันในเขตพระนคร

ในช่วงเวลาดังแต่เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) จนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ได้มีการวางแผนรับศึกระยะยาวในเขตพระนคร ในช่วงนี้มีการปรับปรุงยุทธศาสตร์ การกั้นรับข้าศึกนอกเขตพระนครนับจากสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นต้นมา นอกจากฝ่ายไทยจะส่งกองกำลังออกไปรับศึกนอกเขตพระนครแล้ว ยังได้กำหนดให้พระนครหลวงเป็นที่รับทัพข้าศึกเป็นด่านสุดท้าย คือในเขตพระนครได้มีการสร้างความมั่นคงทางยุทธศาสตร์ควบคู่ไปด้วย สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงย้ายราชธานีมาอยู่ที่กรุงธนบุรี เพื่อหวังที่จะใช้ป้อมเมืองบางกอกซึ่งฝรั่งเศษสร้างไว้อย่างแข็งแรงเป็นที่ตั้งรับและทรงหวังอาศัยแม่น้ำ เจ้าพระยาที่หังกว้างและลึกเป็นอุปสรรคในการปิดล้อมของข้าศึก

เมืองหลวงเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญมากในการป้องกันตนเอง คือเป็นทั้งแหล่งที่จะเพิ่มอำนาจทางเศรษฐกิจและสะสมกำลังทหาร การสร้างเมืองธนบุรีเป็นเมืองหลวงอย่างถาวรมั่นคงเกิดขึ้นภายหลังจากพระองค์เสร็จภารกิจในการรวบรวมชุมนุมต่าง ๆ

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานเรื่องสามก๊ก," สามก๊ก เล่ม ๑ (พระนคร : โรงพิมพ์เจริญธรรม, ๒๔๑๐), หน้า ๑๐.

เรียบร้อยแล้ว พระองค์เริ่มสร้างกำแพงเมืองทั้งสองฟากแม่น้ำ ในปี พ.ศ. ๒๓๑๔ ซึ่งกำแพงเมืองในชั้นต้นนี้ทำด้วยดินทองเหลืองทั้งต้น^๑

นอกจากนี้พระองค์ยังทรงใช้ให้ขุดคลองเป็นคูข้างหลังเมือง ตั้งแต่คลองบางกอกน้อยมาออกคลองบางกอกใหญ่ เอามูลดินชั้นถมเป็นเชิงดิน ข้างในทั้งสามด้าน เว้นแต่ด้านริมแม่น้ำและฟากตะวันออกก็ให้ตั้งค่ายรอบเหมือนกัน ให้ขุดคลองเป็นคูหลังเมือง ตั้งแต่กำแพงเก่า ท้ายป้อมวิไชยเยนทร์วังขึ้นไปจนถึงศาลเทพารักษ์หัวโขดออกแม่น้ำทั้งสองข้าง เอามูลดินชั้นถมเป็นเชิงดินทั้งสามด้าน เว้นแต่ด้านริมแม่น้ำเช่นกัน แล้วให้เกณฑ์คนขึ้นไปรื้อเอาอิฐกำแพงเก่า เมืองพระประแดงและกำแพงค่ายพม่าที่ค่ายโพธิ์สามต้น สีสุก และบางไทรทั้งสามค่าย ขนบรรทุกเรือมาก่อกำแพงและป้อมตามที่ตั้งเชิงดินสามด้าน ทั้งสองฟาก พระองค์ให้เอาแม่น้ำไว้ระหว่างกลางเหมือนเมืองพิษณุโลก

การที่พระองค์ไม่ทรงเลือกเมืองอื่น ๆ เช่นกรุงศรีอยุธยา หรือจันทบุรีเป็นราชธานี ไม่มีเอกสารหลักฐานยืนยันแน่ชัด แต่สันนิษฐานได้ว่าน่าจะมีเหตุผลทางยุทธศาสตร์เป็นสำคัญคือ

(๑) นโยบายทางด้าน การสร้างฐานขยายอำนาจและควบคุมจุดยุทธศาสตร์สำคัญโดยอาศัยทัพเรือ

เมืองธนบุรีอยู่ไม่ห่างไกลกับกรุงศรีอยุธยา การมีอำนาจทางการเมืองอยู่ที่เมืองธนบุรี ก็เหมือนมีอำนาจอยู่ในอยุธยาเช่นกัน ถ้าจะดูจากแผนที่ที่ตั้งเมืองธนบุรี จะเห็นว่าอยู่ตรงกึ่งกลางอาณาจักรสามารถเคลื่อนทัพไปทางไหนก็สะดวก โดยเฉพาะทัพเรือสามารถเคลื่อนกำลังได้สะดวกมาก สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงใช้กองเรือรบออกโจมตีข้าศึกอยู่ตลอดเวลา และยังทรงปรับปรุงกองทัพเรือให้ดีขึ้นอีกด้วย ทัพเรือนี้สามารถปฏิบัติการได้ผลตั้งแต่ครั้งที่ทรงยกทัพออกจากเมืองจันทบุรี เข้าตีชุมนุมสุกี้พระนายกอง และยังใช้ไปตีเมืองนครศรีธรรมราช กัมพูชาและอื่น ๆ อีกด้วย

^๑ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, หน้า ๓๔๔.

(๒) นโยบายทางการค้าการระดมอาวุธยุทธภัณฑ์

เมืองธนบุรีมีสภาพทางภูมิศาสตร์คล้ายกับกรุงศรีอยุธยาในด้านที่ตั้งอยู่ปากแม่น้ำ จึงไม่มีปัญหาในด้านการเดินเรือขนาดใหญ่ และอยู่ในเส้นทางการค้า โดยเฉพาะการติดต่อซื้อหาอาวุธยุทธภัณฑ์ ซึ่งมากับเรือสินค้าของต่างชาติ ในขณะเดียวกัน การตั้งอยู่ปากน้ำมีความได้เปรียบในการคุมหัวเมืองเหนือน้ำขึ้นไปได้ง่าย เป็นการกีดกันเมืองเหนือน้ำที่จะได้อาวุธยุทธภัณฑ์ จึงเป็นการคุมหัวเมืองทางอ้อมด้วย

(๓) นโยบายทางการขยายตัวเมือง

เมืองธนบุรียังสะดวกในการขยับขยายตัวเมืองออกไปทางตะวันออกและตะวันตก ในชั้นแรกพระองค์มีกำลังผู้คนน้อย ก็ประทับอยู่ทางบ่อศรีชัยประสิทธิ์ ต่อมาเมื่อพระองค์มีกำลังร่ำพลมากขึ้น ทรงขยับขยายมาฝากตะวันออกคือฝากบ่อศรีไชยรินทร์ และในประการหลังนี้พระองค์ก็ได้ทรงดำเนิการ โดยเกณฑ์ผู้คนให้ระดมขุดคู สร้างกำแพงจนเสร็จในพ.ศ. ๒๓๑๖ การขยายพระนครนี้สำคัญมาก เพราะเมืองธนบุรีโดยเฉพาะฝั่งบางกอกสามารถเป็นที่ปลูกข้าวสะสมเสบียงได้แถว "ทะเลตม" ทุ่งหญ้าไท และทางตะวันตกของเมืองธนบุรี แถบ เมืองนครชัยศรีและกระทุ่มแบน เช่นกัน

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ ๑ โด่โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายราชธานีจากกรุงธนบุรี ฝั่งตะวันตกมาอยู่บางกอกซึ่งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เพราะทรงเห็นว่าภูมิประเทศทางฝั่งตะวันออกเป็นชัยภูมิที่ดีกว่า โดยเป็นที่แหลมมีลำน้ำเป็นคูเมืองล้อมอยู่กว่าครึ่ง จะต้องขุดคูเมืองก็เฉพาะแต่เพียงด้านเหนือกับด้านตะวันออกเท่านั้น หากจะขยายเขตพระราชวัง หรือ เขตพระนครไปอีกในกาลต่อไป ก็จะสามารถทำได้สะดวก และในเวลาที่เขาศึกยกมาถึงซานพระนครก็สามารถต่อสู้ป้องกันได้ง่ายกว่าการตั้งบ้านเมืองคร่อมอยู่ทั้งสองฝั่งแม่น้ำ ซึ่งมีสภาพเป็นเมืองอกแตกกึ่งที่พระองค์ประสบมาแล้ว ดังการรบที่เมื่อครั้งอะแซห่วนที่ตี เมืองพิษณุโลก

ถ้าจะพิจารณาให้ดีแล้ว จะเห็นว่าการย้ายมาสร้างเมืองหลวงทางฝั่งตะวันออก ก็คงด้วยทรงพระราชดำริว่าพม่าคงจะมาตีเมืองไทยอีก กรุงธนบุรีสร้างบ้อมปราการ

ทั้งสองฝั่งเอาแม่น้ำไว้กลาง เมืองอย่าง เมืองศิขุโลก มีประโยชน์ที่อาจเอาเรือรบเข้าไว้ในเมืองเมื่อเวลาถูกข้าศึกมาตั้งประชิด แต่การสู้รบรักษาเมืองคนข้างในจะถ่ายเทช่วยกันรบพุ่งรักษาหน้าที่ไม่ใคร่หันท้วงที ด้วยต้องข้ามแม่น้ำ รัชกาลที่ ๑ ทรงเคยรักษาเมืองศิขุโลกสู้ศึกอะแซห่วนที่ เมืองศิขุโลกลำน้ำแคบและตื้นพอทำสะพานข้ามได้ยิ่งลำบาก ทรงพระราชดำริเห็นว่ากรุงธนบุรี แม่น้ำเจ้าพระยาทั้งกว้าง ทั้งลึก จะทำสะพานข้ามไม่ได้ ถ้าข้าศึกเข้ามาได้ถึงพระนครจะไม่สามารถต่อสู้ข้าศึกรักษาพระนครให้ปลอดภัยได้ทั้งสองฝั่ง ข้างฝั่งตะวันออกเป็นที่ชัยภูมิที่ดี เพราะเป็นหัวแหลม ถ้าสร้างเมืองแต่ปากเดียวจะได้ใช้แม่น้ำและคลอง เป็นคูเมืองแต่ด้านเหนือกับด้านตะวันออกเท่านั้น ถึงข้าศึกจะเข้ามาได้ถึงพระนครก็พอต่อสู้ได้ ด้วยเหตุนี้จึงโปรดให้ย้ายพระนครมาสร้างข้างปากตะวันออกแต่ฝั่งเดียว^๑

การสร้างกรุงรัตนโกสินทร์นี้เป็นอันยุติว่าจะตั้งราชธานีอยู่ที่บางกอกนี้ต่อไป ไม่คิดกลับคืนขึ้นไปตั้งที่กรุงศรีอยุธยาอย่างแต่เดิม จึงมีรับสั่งให้ขึ้นไปรื้อกำแพงกรุงเก่าเอาอิฐลงมาสร้างป้อมปราการกรุงเทพฯ และจะมิให้กรุงเก่าเป็นที่อาศัยของข้าศึกอีกประการหนึ่ง สร้างพระนครอยู่ ๓ ปีได้สำเร็จลงเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘

ในบริเวณแถบเมืองรอบ ๆ พระนครมีการสร้างความมั่นคงให้แก่บริเวณแถบนี้ ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๓๐ (รัชกาลที่ ๑) ซึ่งพระองค์ทรงมีพระราชดำริที่จะหาพื้นที่ซึ่งอยู่ทางใต้พระนครลงไปเพื่อสร้างเมืองหน้าด่านสำหรับป้องกันข้าศึกที่จะมารุกรานทางทะเล สาเหตุในการดำริการก่อสร้างเกิดจากกองเชียงสือ เจ้านายญวนซึ่งรัชกาลที่ ๑ ทรงอุปถัมภ์ไว้ได้หนีภัยกลับญวนเพื่อไปภูบ้านเมืองจากพวกกบฏโตเซิน กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ประทานความเห็นว่

^๑ ดูเพิ่มเติมที่แผนที่ ภาคผนวก, หน้า ๓๓๒-๓๓๓.

...อง เชียงสือคนนี้แม้จะละไว้มิให้ติดตาม เอาตัวให้ได้ นานไปภายหน้า
เมื่อล่องแผ่นดินนี้ไปแล้ว มันจะทำความลำบากเดือดร้อนแก่ลูกหลานเราเป็นแท้
อย่าสงสัยเลย เพราะอง เชียงสือ เข้ามาอยู่ที่กรุงเทพฯหลายปี ได้รู้ต้นลึก
หนักเบาในการบ้านเมืองของเราทุกสิ่ง ที่เมืองสมุทรปราการก็ยังไม่มียังใดที่
จะรับรองเข้าศึกศัตรูฝ่ายทะเล ถ้าอง เชียงสือกลับใจเป็นศัตรูกลัวจะรบยาก
จะขอรับพระราชทานทำเมืองขึ้นที่ปากลัด"...

ด้วยเหตุนี้จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสร้างเมืองขึ้น
อีกเมืองหนึ่งที่ปากลัด พร้อมทั้งสร้างป้อมขึ้นทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาป้อมหนึ่ง
ได้ปากลัดลงไปเล็กน้อย เรียกว่าป้อมวิหยาคม ซึ่งนับว่าเป็นป้อมสำหรับป้องกันข้าศึก
ทางทะเล เป็นป้อมแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ แต่สร้างไม่ทันเสร็จก็เกิดศึกพม่า จึงต้องหยุด
ชะงักมาสร้างต่อในรัชกาลที่ ๒

(ค) การสร้างจุดยุทธศาสตร์การป้องกันนอกเขตพระนคร

ในช่วงเวลาดังแต่เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) จนถึง
กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ฝ่ายไทยได้เริ่มแผนการที่จะตัดกำลังศึกของพม่าทางด้านเหนือ
โดยเฉพาะอาณาจักรลานนาไทย ในช่วงเวลานี้ฝ่ายไทยจึงได้เริ่มขยายอำนาจเข้าสู่
ดินแดนทางยุทธศาสตร์แถบลานนาไทย จะสังเกตได้ว่าการเสียกรุงศรีอยุธยาทั้งสองครั้ง
พม่าใช้ลานนาไทยเป็นแหล่งรวบรวมพลและเสบียงอาหารในการลงมาตีกรุงศรีอยุธยา และ
จากสภาพภูมิยุทธศาสตร์จะเห็นได้ว่าการเดินทางของพม่าจากลานนาไทยลงมาสู่แม่น้ำ
เจ้าพระยาตอนล่างเป็นไปได้อย่างสะดวกมาก เพราะถ้าเดินทางบกจะอาศัยเดินตาม
ลำน้ำโดยไม่ต้องยกพลข้ามภูเขาเลย การยกทัพลงมาในแนวทางเหนือ-ใต้ จึงสะดวกกว่า
การยกทัพในแนวตะวันออก-ตะวันตก เพราะภูเขาแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีแนว
ทอดตัวจากทิศเหนือลงสู่ทิศใต้ การเดินทางทิศทางการทอดตัวของภูเขาจึงสะดวก

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑
หน้า, ๑๔๑

ไม่ต้องยกกำลังพลข้ามเขา แต่ส่วนมากการเคลื่อนกองทัพมักล่าเสียดกำลังทางลำน้ำ เพราะสะดวกสบายกว่ากันมาก

ไทยเคยมีอำนาจเหนือลานนาไทยมาแล้วถึงสองครั้ง คือในสมัยสมเด็จพระนเรศวรเมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๒ และสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๔ หลังจากนั้นพม่าก็ได้เข้าครอบครองลานนาไทยและใช้เป็นฐานทัพในการตีกรุงศรีอยุธยาแตกในครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ และมีอำนาจในลานนาไทยตลอดมา ซึ่งเป็นอันตรายต่อฝ่ายไทยมาก ความคิดที่จะแย่งชิงดินแดนเหล่านี้กลับมามีขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ไทยได้ยกทัพไปชิงดินแดนเหล่านี้กลับคืนมาได้^๑ เว้นแต่เชียงรายและเชียงแสนซึ่งพม่าครอบครองอยู่ต่อเมื่อถึงในสมัยรัชกาลที่ ๑ อาณาเขตของไทยแผ่ขยายได้ครอบครองอาณาจักรลานนาไทยทั้งหมด รวมทั้งหัวเมืองสิบสองพันนาอื่น ๆ เช่น เชียงรุ่ง เชียงตุง เป็นต้น ซึ่งเป็นการตัดโอกาสกองทัพพม่าในการรวบรวมพลและเสบียงลงมาตีกรุงเทพฯ ได้

ข) การวางแผนการรุก

ในช่วงเวลาดังแต่หลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ จนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ฝ่ายไทยนอกจากจะวางแผนยุทธศาสตร์ในการตั้งรับแล้ว ในช่วงเวลานี้ฝ่ายไทยยังวางแผนยุทธศาสตร์ที่จะทำการรุกเข้าไปตีพม่าอีกด้วย แผนการรุกต่าง ๆ นั้นสามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภทคือ การวางแผนการรุกระยะสั้นกับการวางแผนการรุกระยะยาว

๑) การวางแผนการรุกระยะสั้น

การวางแผนการรุกในระยะสั้นนี้ ฝ่ายไทยมีความประสงค์เพียงที่จะหาฐานทัพในดินแดนพม่าเพื่อที่จะสามารถยกกองทัพเข้าไปโจมตีนครหลวงของพม่าได้โดยสะดวก การที่จะได้ดินแดนในเขตราชอาณาจักรพม่านั้น จะต้องยกกองทัพออกไปยึดดินแดนนั้น

^๑ โปรคอุสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ไทยรบพม่า," ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๖ (ภาคที่ ๖), หน้า ๒๒๐-๒๓๔.

อย่างรวดเร็ว และใช้ระยะเวลาทำการอันจำกัด ผลของแผนการระยะสั้นนี้เป็นส่วนหนึ่งที่จะสนับสนุนแผนระยะยาวในการโจมตีนครหลวงพม่า

ในปี พ.ศ. ๒๓๓๐ ฝ่ายไทยได้เริ่มยกกองทัพเข้าตีหัวเมืองทางฝ่ายใต้ของพม่า โดยเฉพาะเมืองทวายซึ่งหากฝ่ายไทยมีอำนาจเหนือเมืองทวายแล้ว เมืองตะนาวศรีกับเมืองมะริด ซึ่งอยู่ถัดลงไปตอนล่างก็จะตกอยู่ในอำนาจของฝ่ายไทยด้วย เมืองทวายอยู่ห่างลงมาทางด้านทิศใต้ พม่าจะยกกองทัพลงมาช่วยเหลือจะยากลำบาก การใช้กำลังเข้าตีก็ใช้ทรัพยากรไม่มากนัก ในคราวนั้นเมื่อฝ่ายไทยยกกองทัพเข้าล้อมเมืองทวายได้แล้ว มีปัญหาทางด้านอาหารและเสบียงอาหารเกิดขึ้น ประกอบกับพระราชดำริของรัชกาลที่ ๑ ซึ่งทรงเห็นว่าเมื่อได้เมืองแล้วคงจะรักษาเมืองลำบาก เพราะไกลจากฝ่ายไทย จึงโปรดให้ยกทัพกลับ

ในปี พ.ศ. ๒๓๓๖ เมืองทวาย มะริด และตะนาวศรีเข้ามาสวามิภักดิ์กับฝ่ายไทยและทางเจ้าเมืองทวายซึ่งเป็นพม่าชื่อ มังจันจา มีความขัดแย้งกับพระเจ้าปดุง มังจันจาเกรงว่าพระเจ้าปดุงจะยกทัพลงมาโจมตี จึงขอพระราชทานกองทัพให้ไปช่วยป้องกันเมืองทวาย แต่เมื่อพระเจ้าปดุงส่งกองทัพซึ่งคุมโดยพระมหาอุปราชาลงมาตีเมืองทวาย เจ้าเมืองทวายก็มีที่ท่าจะกระด้างกระเดื่องต่อฝ่ายไทย สมเด็จพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งขณะนั้นได้ยกกองทัพไปตั้งที่เมืองทวายมีความคิดที่จะเผาเมืองทวาย และต้อนผู้คนกลับเป็นการตัดกำลังทางด้านพม่า แต่รัชกาลที่ ๑ ทรงไม่เห็นด้วย จึงมีรับสั่งรักษาเมืองทวายไว้ให้มั่นคง แต่ในครั้งนั้นพม่าสามารถยึดเมืองทวายกลับคืนไปได้ แผนการยุทธศาสตร์การรุกของฝ่ายไทยประการนี้จึงไม่ประสบผลสำเร็จ

๒) การวางแผนการรุกระยะยาว

การวางแผนการรุกระยะยาว เป็นการคิดหรือปฏิบัติการกระทำงานบางสิ่งบางอย่าง เพื่อหวังผลระยะยาวในการที่จะทำให้เกิดประโยชน์ในการรุกเข้าโจมตีเข้าศึกในวันหน้า ในคราวสงครามกับพม่า สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น ฝ่ายไทยได้มีการวางแผนการรุกในระยะยาว ระหว่างช่วงเวลาหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ.

๒๓๑๐) จนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ มีด้วยกันสองลักษณะคือ การสำรวจระยะทางที่จะเดินทัพเข้าตี และการขุดคลองเพื่อที่จะใช้ลำเลียงพล

(ก) การสำรวจระยะทางที่จะเดินทัพเข้าตี

นอกจากการจัดทำแผนที่แล้ว สิ่งที่สำคัญทางด้านยุทธศาสตร์คือ การสำรวจสภาพภูมิศาสตร์ ในช่วงเวลานี้ฝ่ายไทยได้มีการสำรวจระยะทางระหว่างพม่ากับไทย ซึ่งเป็นการสำรวจระยะทางเดินทัพเตรียมไว้ในการเดินทัพเข้าไปตีพม่า หรืออาจจะมีผลในการคำนวณระยะเคลื่อนที่เข้ามาของข้าศึกได้ ในปี พ.ศ. ๒๓๓๐ (รัชกาลที่ ๑) ฝ่ายไทยได้เตรียมการยกทัพไปตีเมืองทวาย โปรดเกล้าให้เจ้าพระยามหาโยธา อำนวยยศ สายสมร และพระยาไทรโยค ซึ่งแจ้งเกี่ยวกับระยะทางตั้งแต่ด่านพระเจดีย์สามองค์ทางหนึ่ง และบ้านระแหงอีกทางหนึ่ง ไปถึงเมืองเมาะตะมะ และจากเมาะตะมะไปถึงหงสาวดี เป็นระยะทางเท่าใด ซึ่งเป็นการเตรียมการในระยะทาง เพื่อที่จะใช้โจมตีพม่าตลอดไปด้วย โดยได้ข้อสรุปจากบุคคลทั้งสามดังนี้คือ

ทางเส้นที่ ๑

เมืองกาญจนบุรีถึงเมืองไทรโยค	ประมาณ	๑,๗๗๔ เส้น
เมืองไทรโยคเก่าถึงด่านผาวน	ประมาณ	๔๔๒ เส้น
ด่านผาวนถึงคลองปี่ลือก	ประมาณ	๗๕๘ เส้น
คลองปี่ลือกถึงสามสบ	ประมาณ	๘๐๐ เส้น
สามสบถึงสังขะลา	ประมาณ	๖๐๐ เส้น
แม่น้ำสังขะลาถึงพระเจดีย์สามองค์	ประมาณ	๕๐๐ เส้น
พระเจดีย์สามองค์ถึงแม่น้ำกษัตริย์	ประมาณ	๘๐๐ เส้น
แม่น้ำกษัตริย์ถึงแม่น้ำสลัก	ประมาณ	๑,๐๐๐ เส้น

โปรดดูเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑,

แม่น้ำสกลถึงสมิ	ประมาณ	๒,๗๐๐ เส้น
เมืองสมิถึงเมืองเมาะตะมะ (ทางเรือ)	ประมาณ	๒,๗๐๐ เส้น
เมาะตะมะถึงเมืองยางเงิน	ประมาณ	๑,๕๐๐ เส้น
เมืองยางเงินถึงเมืองสะเทิม	ประมาณ	๑,๐๐๐ เส้น
เมืองสะเทิมถึงเมืองวาน	ประมาณ	๑,๕๐๐ เส้น
เมืองศคค้ำถึงเมืองกะเตา	ประมาณ	๑,๒๐๐ เส้น
เมืองกะเตาถึงเมืองหงสาวดี	ประมาณ	๑,๒๐๐ เส้น
<u>รวมระยะทาง</u>	ประมาณ	๑๔,๗๕๔ เส้น
<u>ทางเส้นที่ ๒</u>		
ค่านแม่ละเมาถึงแม่น้ำเมย	ประมาณ	๒,๐๐๐ เส้น
แม่น้ำเมยถึงแม่น้ำกสิบ	ประมาณ	๒,๐๐๐ เส้น
แม่น้ำกสิบถึงบ้านตะชู	ประมาณ	๑,๒๐๐ เส้น
บ้านตะชูถึงเมืองเมาะตะมะ (ทางเรือ)	ประมาณ	๒,๗๐๐ เส้น
รวมบ้านระแหงถึงเมืองเมาะตะมะ	ประมาณ	๑๐,๕๐๐ เส้น
เมืองเมาะตะมะถึงหงสาวดี	ประมาณ	๗,๖๐๐ เส้น
<u>รวมระยะทาง</u>	ประมาณ	๑๘,๐๐๐ เส้น

(ข) การขุดคลองเพื่อที่จะใช้ลำเสียงพล

ในปี พ.ศ. ๒๓๒๔ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ได้ทรงนิพนธ์

เพลงยาวนิราศเสด็จไปปราบพม่าเมืองนครศรีธรรมราช มีข้อความตอนหนึ่งว่า

จะเร่งรัดตัดศึกมันเสียก่อน

บั้นรอนอย่าให้หันแน่นหนา

จำจะคิดให้ผิดแต่ก่อนมา

เป็นทัพหน้าาวายกไป

คามทางทะเลไปสงขลา

จะขุดพสุธาเป็นคลองใหญ่

ให้เรือรบออกประจบเอาเมืองไทร

ปากใต้ฝ่ายทะเลให้พร้อมกัน

จึงจะยกไปตีเอามะริด	จะปิดปากน้ำเสียให้มัน
ทัพเรือมันจะพลอยเข้าช่วยกัน	จะตีขึ้น เกยทัพให้ยับไป
รบไหนจะให้ยับลงที่นั่น	แต่ทั้งวันไม่ให้ทันทานได้
จะทำการครั้งนี้ให้มีชัย	จะได้เกียรติให้สืบทั้งแผ่นดิน ^๑

จากนิราศนี้สะท้อนให้เห็นแนวความคิดด้านยุทธศาสตร์ที่สำคัญคือ มีการวางแผนระยะยาวที่จะขุดคลองจากอ่าวไทยสู่ทะเลอันดามัน เพื่อเป็นการเปิดเส้นทางเดินเรือเข้าตีพม่าได้ง่ายและรวดเร็ว วรรณกรรมนี้ยังสะท้อนให้เห็นการเชื่อมั่นของทหารที่จัดอยู่ในรูปทัพเรือ ซึ่งถูกปรับปรุงมาตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรี ตลอดมาจนถึงช่วงรัชกาลที่ ๑

แม้ว่าจะมีการจัดทำแผนการรุกรยะยาว แต่แผนการรุกรนั้นไม่ได้เป็นผลสำเร็จ และการขุดคลองเป็นเพียงแนวความคิดเพียงประเด็นหนึ่งเท่านั้น ยังไม่มีการลงมือปฏิบัติ

ปัญหาเหล่านี้เกิดจากการขาดกำลังคน ในช่วงสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีกับรัชกาลที่ ๑ ฝ่ายไทยต้องทำศึกกับพม่าถึง ๑๗ ครั้ง กำลังคนจึงต้องสูญเสียไปเป็นจำนวนมาก ปัญหาการขาดแคลนกำลังพลจึงเป็นปัญหาสำคัญที่ทำให้แผนการรุกของไทยไม่ประสบผลสำเร็จ^๒

ความพยายามในการรุกเข้าสู่พม่าเป็นอันยุติลง เมื่อช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ไทยเริ่มมีปัญหาเกี่ยวกับในเรื่องของเขมร ยุทธศาสตร์ของฝ่ายไทยเริ่มหันสู่ทางตะวันออก ความตั้งใจในการรุกเข้าสู่พม่าจึงหมดไป

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาสุรสีห์ทรงกลด, "เสด็จไปปราบพม่าเมืองนครศรีธรรมราชเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๒๔," ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริกา, ๒๕๐๗), หน้า ๓๗.

^๒ สังเกตจากสงครามเก้าทัพ (พ.ศ. ๒๓๒๔) พม่ามีกำลังพลที่ยกมาถึง ๑๔๔,๐๐๐ คน ฝ่ายไทยซึ่งเป็นฝ่ายตั้งรับมีจำนวนพลเมืองเพียง ๗๐,๐๐๐ คนเศษ.

๒. การวางแผนทางยุทธศาสตร์ช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลาย
พุทธศตวรรษที่ ๒๔

ในช่วงเวลาแรกที่กำลังมาถึงมาแล้วนั้น การทำสงครามตลอดจนการวางแผนยุทธศาสตร์ เป็นสิ่งที่อยู่ในกรอบหรือจารีตของตำราพิชัยสงคราม ซึ่งตำราพิชัยสงคราม เป็นตัวที่หล่อหลอมให้ผู้ศึกษาซึ่งเป็นแม่ทัพได้เข้าใจถึงจารีตการทำสงคราม และได้ใช้ในการรบกับพม่าเป็นหลัก แต่นับจากช่วงเวลาตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ศัตรูที่สำคัญของไทยมิใช่พม่า แต่เป็นญวนซึ่งอยู่ทางตะวันออกและชาติตะวันตกผู้แสวงอาณานิคม รูปแบบของการรบจำเป็นจะต้องปรับตัวเพื่อที่จะสามารถรับมือกับศัตรูในรูปแบบใหม่ได้ ซึ่งมีผลถึงสาระในตำราพิชัยสงคราม ตำราพิชัยสงครามของไทยแม้จะไม่ถูกละทิ้งในช่วงนี้ เพราะมีหลักฐานว่ามีการปรับปรุงแก้ไข^๑ แต่ตำราพิชัยสงครามก็ได้ลดความสำคัญลง ทั้งนี้เนื่องจากเทคโนโลยีใหม่ของการรบแบบตะวันตกได้ขยายอิทธิพลเข้าแทรกแซงวิธีการรบแบบเดิม ในระยะนี้ได้เกิดการแปลตำราการรบตามรูปแบบตะวันตกเข้าเสริม หรือแทนที่ตำราพิชัยสงคราม ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือตำราการฝึกการยิงปืนใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งทรงแปลจากภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๔ กล่าวได้ว่ากรอบหรือจารีตในการทำสงครามของไทยเริ่มเปลี่ยนแปลงไป โดยหันเข้าสู่จารีตของตะวันตกนับจากช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เป็นต้นไป การวางแผนทางยุทธศาสตร์ในช่วงนี้จึงมีลักษณะของตะวันตกผสมผสานกับลักษณะการวางแผนที่ปรากฏในตำราพิชัยสงครามอันเป็นกรอบจารีต การทำสงครามเดิมของไทย

การวางแผนทางยุทธศาสตร์ช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ สามารถแบ่งออกเป็น ๒ ลักษณะด้วยกันคือ การวางแผนการตั้งรับกับการวางแผนการรุก

^๑ อุเต็ม เต็มที่บทที่ ๑, หน้า ๑๔.

ก.) การวางแผนการตั้งรับ

การวางแผนการตั้งรับสามารถแบ่งออกเป็นสองประการ คือการวางแผนการตั้งรับระยะสั้น กับ การวางแผนการตั้งรับระยะยาว

๑) การวางแผนการตั้งรับระยะสั้น

ถึงแม้ว่าช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ จะเป็นจุดสำคัญในการเปลี่ยนแปลงทางด้านยุทธศาสตร์ทางการทหารของไทย ทั้งนี้มิได้หมายความว่า การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างกระทันหันหรือฉับพลัน หรือเปลี่ยนแปลงในลักษณะชุกครากถอนโคนจากจารีตการทำสงครามแบบเดิม ทั้งนี้เห็นได้ชัดว่าในการวางแผนการตั้งรับระยะสั้นเพื่อรับสงครามแต่ละสงครามที่เกิดขึ้นนับจากช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ก็ยังคงดำเนินรอยตามรูปแบบการตั้งรับที่มีมาแต่เดิม คือส่งกำลังส่วนหนึ่งออกไปรับศึกบริเวณนอกพระนคร เส้นทางที่ข้าศึกยกมา สำหรับกรณีของศึกพม่าปรากฏหลักฐานว่าทางฝ่ายไทยได้ดำเนินยุทธศาสตร์การตั้งรับดังกล่าว ในสงครามรักษาเมืองกลาง พ.ศ. ๒๓๕๒ และสงครามคราวชัตตาทิพพม่าใน พ.ศ. ๒๓๖๓

ในปี พ.ศ. ๒๓๕๒ อะเดิงทวุ่นแม่ทัพพม่าได้ยกกองทัพเข้ามาตีหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายทะเลตะวันตกของไทย ขณะเวลานั้นรัชกาลที่ ๑ เสด็จสวรรคตได้ ๒ เดือน ครั้นได้ข่าวศึกพม่ารัชกาลที่ ๒ โปรดให้พระยาทศโยธาและพระยาราชาประสิทธิ์ลงไปเกณฑ์กองทัพเมืองไชยยากข้ามไปช่วยรักษาเมืองกลางก่อน แล้วเกณฑ์กองทัพจากกรุงเทพฯ ตามออกไปตั้งทัพบกและทัพเรือ ทัพเรือมีพระยาท้ายน้ำ เจ้าพระยายมราชเป็นแม่ทัพยกไปทางเมืองนครศรีธรรมราช แล้วร่วมกับกองทัพเมืองนครฯ เดินบกข้ามไปช่วยเมืองกลางอีกทัพหนึ่ง ส่วนทัพบกให้พระยาจำแลนยากร คุมกองทัพวังหน้ายกไปช่วยอีกทัพหนึ่ง แล้วให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ลงไปรวบรวมทัพที่เพชรบุรี คอยต่อสู้อุปมาที่จะยกมาทางด้านสิงขรอีกทัพหนึ่ง สำหรับกองทัพหลวงให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาเสนาอนุรักษ์ เป็นแม่ทัพเสด็จยกทัพทางเรือไปถึงเมืองเพชรบุรี แล้วเสด็จขึ้นบกยกทัพตามกองทัพวังหน้าไปถึงชุมพร

ทัพเรือของพม่าตีได้เมืองตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง เพราะเมืองเหล่านั้นผู้คนมีน้อย
ไม่สามารถจะต่อสู้พม่าได้ แล้วพม่าก็ข้ามไปเกาะกลางตั้งค่ายล้อมเมืองไว้ ๒๕ ค่าย
ชาวเมืองกลางต่อสู้อย่างเข้มแข็งทัพพม่าไม่อาจตีเมืองกลางได้

ทัพบกของพม่าเข้าตีเมืองระนอง กระปีแล้วข้ามมาตีได้เมืองชุมพร ขณะนั้นพห
ทัพไทยยกออกไปช่วย กรมพระราชวังบวรฯ โปรดให้พระยาจำแนงยกทัพหน้ายก
เข้าตีพม่า พม่าพ่ายแพ้หนีกลับไป แล้วกรมพระราชวังบวรฯ โปรดให้ตามพม่าไปถึงตะกั่วป่า
ส่วนทัพหลวงตั้งรอที่ข้าวทาง เมืองกลางอยู่ที่ชุมพร

ภายหลังพม่าที่ล้อมเมืองกลางตีเมืองกลางได้ ขณะนั้นกองทัพไทยจากปากน้ำ
พังงา ตรังและกองทัพแยกจากไทรบุรียกไปช่วยใกล้จะถึง พม่าที่เมืองกลางได้ยินเสียง
คลื่นกระทบฝั่งสำคัญว่าเป็นเสียงปืนจากทัพไทย แมทัพพม่าจึงลงเรือหนีไป

จะเห็นได้ว่าการวางแผนยุทธศาสตร์การตั้งรับพม่าในครั้งนี้ฝ่ายไทยได้ใช้
กำลังหลักจากส่วนภูมิภาคที่เมืองนครศรีธรรมราช ผสมผสานกับกองทัพในกรุงซึ่งลงไป
ช่วย

ในปี พ.ศ. ๒๓๖๓ พระเจ้าจังกายแมง กษัตริย์พม่าทรงทราบว่าเมืองไทย
เกิดอหิวาตกโรคครั้งใหญ่ผู้คนระส่ำระสายมาก ขณะเดียวกันนั้น พม่าได้เกลี้ยกล่อมให้
พระยาไทรบุรีเข้าเป็นพวกด้วย จึงให้หุ่นยิมหาเสนาบดีเป็นแม่ทัพใหญ่ มาตั้งชุมนุมพล
และรวบรวมเสบียงอาหารที่เมืองเมาะตะมะ คิดเตรียมจะยกกองทัพใหญ่จะเข้ามาตี
เมืองไทย ทางเมืองไทยทราบข่าวศึกครั้งนี้ด้วยพวกกองมอญอาสาเข้าไปสืบสวนข่าว
คราวถึงเมืองทวาย จับได้ขุนนางพม่าผู้เชิญตราลงมาเกณฑ์ทัพเมืองทวาย จึงโปรดให้
เกณฑ์กองทัพจัดเป็นทัพใหญ่ ๔ ทัพ กองทัพที่ ๑ ให้พระเจ้าอุกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์
เป็นแม่ทัพเสด็จไปตั้งรักษาเมืองกาญจนบุรี คอยต่อสู้พม่าที่จะเข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์
กองทัพที่ ๒ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสัทธิพลเสพย์ เป็นแม่ทัพเสด็จไปรักษาเมือง
เพชรบุรีคอยต่อสู้พม่าที่จะมาทางด่านสิงขร กองทัพที่ ๓ ให้พระยากลาโหมราชเสนา
เป็นแม่ทัพยกไปทางเมืองกลาง กองทัพที่ ๔ ให้เจ้าพระยานครฯ (น้อย) เป็นแม่ทัพคอย

ต่อผู้ข้าศึกที่จะยกมาตีหัวเมืองพิษณุโลก กองทัพทั้งหมดที่ยกไปตั้งคอยขัดตาทัพพม่าอยู่ครั้งนี้ คอยอยู่จน พ.ศ. ๒๓๖๔ พม่าก็ยังไม่ยกเข้ามา เมื่อสืบสวนรู้ได้ความว่าพม่าเพียงแต่ขนเสบียงอาหารขึ้นยั้งฉางไว้ชายแดนพม่ามิได้ยกเข้ามา จนปลาย พ.ศ. ๒๓๖๔ จึงได้ความว่าพม่าเลิกทัพกลับไปหมดแล้ว ด้วยเกิดเหตุการณ์ยุ่งยากทางเมืองมณีปุระ จนในที่สุดได้วิวาทกับอังกฤษ ไม่มีโอกาสจะได้ยกกองทัพมาตีเมืองไทยอีกต่อไป

จากตัวอย่างของสงครามที่ยกมาทั้งสองสงคราม จะเห็นได้ว่าการวางแผนการตั้งรับระยะสั้นของฝ่ายไทยมิได้เปลี่ยนแปลงไปจากรูปแบบหรือจารีตที่กระทำมาแต่เดิม แต่ลักษณะที่ต่างไปจากช่วงระยะเวลาก่อนหน้านั้นกลับเป็นในเรื่องของขนาด ปริมาณ หรือความถี่ ของสงครามซึ่งลดลงไปจากช่วงต้นเป็นอย่างมาก จะเห็นได้ว่าในคราวศึกกลางนันทน์ พม่ามิได้มีเจตจำนงที่จะทำศึกระยะยาวเพื่อที่จะเข้าตีพระนครหลวงของไทย ดังเช่นสงครามเก้าทัพ (พ.ศ. ๒๓๒๔) หรือสงครามทำดินแดนและสามสบ (พ.ศ. ๒๓๒๕) การปะทะกันเป็นการปะทะในเขตชายพระนครเพื่อแย่งชิงเมืองซึ่งเป็นเมืองศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่สำคัญในขณะนั้น หรือในกรณีการขัดตาทัพพม่า พ.ศ. ๒๓๖๓ ก็มิได้เกิดการปะทะกัน เพราะพม่าไม่อยู่ในสภาพที่พร้อมจะทำสงคราม ลักษณะเด่นประการหนึ่ง ที่ปรากฏให้เห็นของการวางแผนการตั้งรับในระยะหลังนี้คือ ประสิทธิภาพของทัพเรือ ซึ่งถึงแม้ว่าจะไม่ได้เป็นหน่วยรบทางน้ำโดยตรง แต่ก็มีความพร้อมในการล่าเหยื่อผลไปขึ้นตามจุดยุทธศาสตร์ต่าง ๆ ทิศทางการของกองทัพเรือจะเห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อไทยเริ่มเปิดศึกกับญวนทางด้านตะวันออก ถึงเวลานั้นไทยมีทั้งกองทัพเรือที่พร้อมจะทำสงครามทางน้ำและพร้อมที่จะส่งกำลังบำรุงหรือสนับสนุนกองทัพบก

๒) การวางแผนการตั้งรับระยะยาว

(ก) การเตรียมการทางด้านเอกสาร

การเตรียมการทางด้านเอกสารในช่วงนี้มีอยู่สองลักษณะ ในลักษณะแรกเป็นการแปลตำราปืนใหญ่ และในลักษณะที่สองเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปรับปรุงแผนที่

ประการแรก เป็นเรื่องเกี่ยวกับการสร้างเอกสารทางวิชาการเพื่อเพิ่มพูน

ประสิทธิภาพของกำลังทัพในการตั้งรับ ซึ่งจะมีผลระยะยาว เป็นการเน้นหนักในด้านวิชาการของการรบด้วยเทคโนโลยีของโลกตะวันตกเป็นสำคัญ

ในช่วงเวลานี้ฝ่ายไทยได้มีการสร้างป้อมขึ้นหลายป้อม เพื่อการป้องกันตนเอง และมีการนำปืนใหญ่ขึ้นประจำป้อมมากมาย ซึ่งมีทั้งปืนที่หล่อขึ้นเองและที่รับซื้อมาจากชาติตะวันตก การเพิ่มบทบาท ปริมาณและความจำเป็นของปืนใหญ่ ส่งผลโดยตรงต่อความจำเป็นในขั้นที่จะต้องฝึกทหารเพื่อใช้อาวุธประเภทนี้ ในเรื่องนี้ปรากฏว่า สมเด็จพระเจ้าน้อยยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (สมเด็จพระปิ่นเกล้า) ทรงมีบทบาทสำคัญในการฝึกทหารตามแบบตะวันตก เพื่อความสะดวกในการฝึกพระองค์จึงต้องทรงแปลตำราการฝึกยิงปืนใหญ่ตามแบบตะวันตกขึ้นใช้และเป็นคู่มือของทหารในปี พ.ศ. ๒๓๔๔

ประการที่สอง ในเรื่องการเตรียมการทางด้านแผนที่เพื่อกำหนดจุดยุทธศาสตร์การเตรียมการทางด้านทหาร ในช่วงรัชกาลที่ ๓ ในราวปี พ.ศ. ๒๓๔๔ พระองค์ทรงให้จัดทำแผนที่ขึ้น^๑ ดังปรากฏหลักฐานว่าพระองค์โปรดให้

...เจ้าเมืองกรมการปรึกษาหาหรือกันหาผู้ใดที่รู้หนทาง เขตแขวงบ้านเมืองชำนิชำนาญกำหนดหนทางได้แน่นอน แม่นยำ ถูกต้อง ถ้าจะเชื่อฟังได้ ทำแผนที่วางลำน้ำและระยะหนทาง เหนือได้ ตะวันตก ออก ให้ชัดเจน จะแจ้งจนสิ้นเขตแดนบ้านเมืองจะใดถ่ายลงรวมกัน เป็นแผนที่ใหญ่ไว้^๒...

^๑โปรดฯ "แผนที่ยุทธศาสตร์ครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑" ที่ภาคผนวก, หน้า ๓๓๑. (พระนามของรัชกาลที่ ๑ ในแผนที่ เป็นการบันทึกลงไป ในแผนที่ภายหลัง ซึ่งพระนามนี้ได้กำหนดขึ้นในรัชกาลที่ ๑ ไม่ปรากฏหลักฐานอื่น ยืนยันว่าแผนที่ถูกจัดทำในสมัยรัชกาลที่ ๑)

^๒ หอวชิรญาณ หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๔ เลขที่ ๓๐ ชื่อสารตรา เจ้าพระยาจักรีถึงผู้ว่าราชการเมืองต่าง ๆ เรื่องให้ทำแผนที่ส่งมากรุงเทพฯ

จากแผนที่ฉบับดังกล่าว กล่าวได้ว่าในรัชกาลที่ ๓ แสดงให้เห็นว่ารัฐได้ทวี
ความสนใจเพิ่มมากขึ้นในดินแดนภาคตะวันออกของอาณาจักร

(ข) การสร้างจุดยุทธศาสตร์ในการป้องกันพระนคร

เดิมทีในบริเวณแถบเมืองรอบ ๆ พระนครนั้น ได้มีการเสริมความมั่นคง
ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๓๐ เป็นต้นมา ทั้งนี้เนื่องจากรัชกาลที่ ๑ ทรงมีพระราชดำริที่จะหา
พื้นที่บริเวณทางใต้พระนครลงไป เพื่อสร้างเมืองหน้าด่านสำหรับป้องกันข้าศึกที่จะมา
รุกรานกรุงเทพฯ ทางทะเล จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
สร้างเมืองขึ้นอีกเมืองหนึ่งที่ปากสัด พร้อมทั้งสร้างป้อมขึ้นทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ
เจ้าพระยาป้อมหนึ่งได้ปากสัดลงไปเล็กน้อย เรียกว่า ป้อมวิทยาคม ซึ่งนับว่าเป็นป้อม
สำหรับป้องกันข้าศึกทางทะเล เป็นป้อมแรกในสมัยรัตนโกสินทร์

แต่นับจากกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ซึ่งเป็นช่วงของการเปลี่ยนแปลงยุทธศาสตร์
ที่สำคัญของไทย เพราะไทยเริ่มที่จะมีการบาดหมางกับญวน และอังกฤษ เรื่อง เมืองไทรบุรี
ทำให้ฝ่ายไทยยิ่งตระหนักถึงภัยสงครามที่จะมาจากทางทะเล โดยเฉพาะจากญวนและ
อังกฤษ ยุทธศาสตร์ในช่วงนี้จึง เน้นหนักในการป้องกันทางทะเลมากกว่าป้องกันพม่าทางบก
ซึ่งลดความพยายามที่จะเข้ามาตีเมืองหลวงของไทยลงแล้ว

รัชกาลที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๔๓-๒๓๖๗) ทรงโปรดให้สร้างเมืองเพื่อป้องกัน
ข้าศึกที่จะมารุกรานทางทะเลที่ปากสัด ซึ่งยังไม่เสร็จคือจนเสร็จได้พระราชทานนาม
เมืองนี้ว่า "นครเขื่อนขันธ์"^๑ พร้อมกับนั้นก็โปรดเกล้าฯ ให้สร้างป้อมขึ้นทางฝั่ง
ตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้ ๆ กับป้อมวิทยาคมอีก ๓ ป้อม คือ ป้อมปู่เจ้าสมิงพราย
ป้อมปีศาจสิง และ ป้อมราหูจร ส่วนทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาได้สร้างป้อมอีก
ถึง ๔ ป้อม คือ ป้อมแผลงไฟฟ้า ป้อมมหาสมุทร ป้อมศัตวคินาศ ป้อมจักรกรวด ป้อม
พระจันทร์พระอาทิตย์ ป้อมเหล่านี้ชุกก้ำพวงถึงกัน ภายในป้อมสร้างเป็นคลังเสบียง

^๑ ปัจจุบันคืออำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ

คลังเครื่องศัสตราวุธและโรงฝึกกองทหาร นอกจากนั้นยังได้ทำอุกทูนซึ่งสายโซ่กันระหว่าง
แม่น้ำตะวันตกกับตะวันออก สำหรับป้องกันข้าศึก ป้อมทั้ง ๘ ป้อมนี้สร้างขึ้นในครั้งหลัง
พุทธศตวรรษที่ ๒๔ ทั้งสิ้น

ในปี พ.ศ. ๒๓๖๒ รัชกาลที่ ๒ ทรงทราบข่าวว่าญวนกำลังสร้างป้อมที่
เมืองโชดกและชุตคลองลัด ๒ คลอง คือคลองวินห์ เท (Vinh-te') หรือที่ไทยเรียกว่า
คลองชุตใหม่ ซึ่งเชื่อมการคมนาคมระหว่างเมืองโชดกกับทะเลและเมืองฮาเตียน
(บันทายมาศ) ให้ติดต่อกันได้ ส่วนอีกคลองหนึ่งอยู่ระหว่างวินห์อาน (Vinh-an) ของญวน
และลองเซน (Long Sen) ของเขมร การชุตคลองลัดทั้ง ๒ แห่งจะทำให้ญวนเข้ารุกราน
ทางอ่าวไทยได้สะดวกขึ้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์^๑ เป็นแม่กองไป
สร้างเมืองสมุทรปราการขึ้นใหม่ และให้สร้างป้อมขึ้น ๖ ป้อม โดยแบ่งออกเป็นทางฝั่ง
ตะวันออก ๔ ป้อม คือป้อมประโคนชัย ป้อมนารายณ์ปราบศึก ป้อมปราการ ป้อมกายสิทธิ์
และทางฝั่งตะวันตก ๒ ป้อม คือป้อมนาคราชและป้อมผีเสื้อสมุทร นอกจากนั้นยังโปรดเกล้าฯ
ให้กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ เป็นแม่กองไปสร้างป้อมบนฝั่งขวาของแม่น้ำเจ้าพระยาที่นคร
เขื่อนขันธ์อีกป้อมหนึ่ง คือป้อมเพชรหึงษ์

ในปี พ.ศ. ๒๓๗๑ รัชกาลที่ ๓ ทรงมีพระราชดำริที่จะสร้างป้อมที่เมือง
สมุทรปราการเพิ่มเติมขึ้นอีก จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลัง^๒ เป็นแม่กอง
คุมพลไปสร้างป้อมทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเพิ่มเติมอีก ๒ ป้อมคือ ป้อม
คงกระพัน และป้อมนารายณ์กางกร และใน พ.ศ. ๒๓๘๔ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างป้อม
ทับสมุทขึ้นอีกป้อมหนึ่งตัดจากป้อมนาคราชลงไปทางใต้และในปี พ.ศ. ๒๓๘๐ ยังโปรดเกล้าฯ
ให้จมีนไวยวรรณารถเป็นแม่กองสร้างป้อมขึ้นที่ตำบลหาวงศ์ ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ
เจ้าพระยา เหนือเมืองสมุทรปราการขึ้นไปเล็กน้อย ป้อมที่สร้างขึ้นใหม่นี้เป็นป้อมที่ใหญ่กว่า

^๑ ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓

^๒ ต่อมาคือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์

บ้อมที่เคยสร้างมาแล้วทั้งหมด และพระราชทานนามว่า "บ้อมเสื่อซ้อนเสื่อ" เป็นที่สำหรับแม่ทัพบัญชาการรบ

การสร้างบ้อมปราการไว้รักษาปากแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อป้องกันข้าศึกที่จะล่ำเสียงพลเข้าสู่เมืองหลวง เป็นการแสดงให้เห็นถึง ลักษณะยุทธศาสตร์ในช่วงหลังนี้ได้เปลี่ยนไปมาก เส้นทางน้ำได้กลายเป็นเส้นทางที่ข้าศึกจะใช้ล่ำเสียงพล จึงจำเป็นต้องสร้างแนวป้องกันตามลำน้ำเป็นสิ่งสำคัญ ชุตอังกฤษชื่อ เซอร์ เอมส์ บรุก ซึ่งเดินทางเข้ามายังกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๔๓ ได้บันทึกไว้ว่า

...ในวันที่ ๒๒ คณะชุตก็ลงเรือไทยหลายลำเดินทางเข้ามายังกรุงเทพฯ ที่ปากลัด ข้าพเจ้าสังเกตเห็นว่าฝ่ายไทยได้ตระเตรียมการต้อนรับเราอย่าง เป็นศัตรูทีเดียว กล่าวคือ มีโซ่เหล็กซึ่งขวางแม่น้ำไว้ และหัง ๒ ผังทั้งที่นี้และที่ปากน้ำ มีบ้อมปราการสร้างขึ้นไว้เป็นอันมาก ในบ้อมเหล่านั้นก็มีปืนใหญ่ประจำอยู่อย่างน้อยก็ ๒๐๐ กระบอก พร้อมทั้งทหารอีกหลายพันคน...

(ค) การสร้างจุดยุทธศาสตร์การป้องกันนอกเขตพระนคร

จากการวางแผนยุทธศาสตร์การตั้งรับข้าศึกในช่วงแรก ซึ่งเป็นการวางแผนตั้งรับข้าศึคนอกเขตพระนคร ยังไม่มีการสร้างเมืองหรือดัดแปลงเมืองยุทธศาสตร์ตามเส้นทางเดินทัพของข้าศึกที่จะเข้ามาโจมตีไทย แต่จะอาศัยกองกำลังที่สำคัญจากเมืองหลวงไปยับยั้งตามเส้นทางที่ทัพฝ่ายข้าศึกเดินผ่านเข้ามาเป็นสิ่งสำคัญ ยุทธศาสตร์ในช่วงหลังนี้มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือ ได้มีการย้ายเมืองยุทธศาสตร์เดิมและสร้างเมืองยุทธศาสตร์ขึ้นใหม่เป็นจำนวนมาก โดยมีเจตน์จำนงค์ที่จะให้หัวเมืองเหล่านั้นอยู่ในสภาพพร้อมที่จะตั้งรับศึกใหญ่อย่างถาวร และสามารถพึ่งตนเองได้ถึงระดับหนึ่งก่อนที่กองทัพเมืองหลวงจะยกกำลังเข้าสนับสนุน การปรับปรุงยุทธศาสตร์โดยการย้ายเมืองและสร้าง

ขจร สุขพานิช, "เอกสารการชุตเกี่ยวกับ เซอร์ เอมส์ บรุก," ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยบางกอก (พระนคร : โรงพิมพ์สมาคมนักวิจัยประวัติศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๘), หน้า ๑๔๖.

เมืองใหม่ที่ สะท้อนให้เห็นถึงสภาพพร้อมของฝ่ายไทยในด้านการรวบรวมหรือ เกณฑ์กำลังคน
ในบริเวณหัวเมืองที่ห่างไกลภายใต้ระบบการศึก เล็กด้วย

การสร้างเมืองตามจุลยุทธศาสตร์และการเดินทัพของข้าศึกนี้ ผู้เขียนจะกล่าว
ถึงเฉพาะ เมืองตาม เส้นทางที่คาดว่าข้าศึกจะ เดินทัพเข้าสู่เมืองหลวง โดยเริ่มตั้งแต่
เมืองจันทบุรีทางทิศตะวันออก เมืองตากทางด้านทิศเหนือ เมืองราชบุรีและกาญจนบุรี
ทางทิศตะวันตก และเมืองกลางทางทิศใต้

ทางด้านหัวเมืองชายทะเลตะวันออกอันเป็นเส้นทางที่ญวนจะต้องล่าเสียงพล
ผ่านเข้าสู่เมืองหลวงนั้น ในช่วงเวลานี้พยายามที่จะสร้างเมืองยุทธศาสตร์โดยเฉพาะ
ทางด้านเมืองจันทบุรี ซึ่งเป็นหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกของอ่าวไทยที่อยู่ใกล้ชิด
กับญวนมาก ญวนอาจจะมายึดเอาเมืองจันทบุรีเป็นที่มั่นทำการรบกับไทยได้โดยง่าย
ดังนั้น ในปี พ.ศ. ๒๓๗๗ (รัชกาลที่ ๓) จึงมีการสร้างเมืองจันทบุรีขึ้นใหม่ โดยมี
เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่กองไปจัดสร้าง เจ้าพระยาพระคลังได้รื้อกำแพงเมืองจันทบุรี
เก่า ซึ่งตั้งอยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินออกเสีย เพราะไม่เหมาะกับการตั้งรับข้าศึกที่ยกมา
ทางเรือ ขณะเดียวกันได้สร้างเมืองใหม่ขึ้นที่บ้านเนินวง ตำบลบางกะจะ ซึ่งเป็นชัยภูมิ
อยู่ในที่สูง เหมาะแก่การตั้งฐานทัพต่อสู้อข้าศึก นอกจากนี้ยังได้สร้างป้อมขึ้นที่แหลมสิงห์อีก
๒ ป้อม ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้พระราชทานนามป้อมทั้ง ๒ นั้นว่า ป้อมโพธิ์ดินาศ
และ ป้อมศิขชาติปัจจามิตร^๑

ทางด้านหัวเมืองทางเหนือ ในช่วงเวลาที่ได้มีการเปลี่ยนแปลงที่ตั้งของเมือง
ตากเพื่อให้เหมาะสมกับการป้องกันศัตรู รัชกาลที่ ๒ ทรงมีพระราชดำริเห็นว่าหัวเมือง
ตากนั้นตั้งอยู่บนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำปิง เอาแม่น้ำไว้ข้างหลัง เวลาต่อสู้อข้าศึก โดยเฉพาะ
พม่าซึ่งมาจากทิศตะวันตก จึงเสียเปรียบ ในเวลาต่อมทัพพม่าได้รับความลำบากเนื่องจาก

^๑ จังหวัดจันทบุรี, ประวัติป้อมโพธิ์ดินาศและป้อมศิขชาติปัจจามิตร (ยังไม่ได้
จัดพิมพ์)

มีแม่น้ำกว้างใหญ่ขวางกั้นอยู่ จึงดำริที่จะย้ายเมืองตากข้ามฝากมาตั้งอยู่ฝั่งตะวันออก เพราะการที่ย้ายมาตั้งฝากตะวันออก จะทำให้มีแม่น้ำขวางหน้าอยู่เป็นเสมือนคูเมืองขนาดใหญ่ ทำให้ข้าศึกเข้าตีลำบากทั้งการที่จะส่งกองทัพไปช่วยหรือถอยทัพหนีข้าศึกก็จะทำได้สะดวก เพราะฉะนั้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายตัวเมืองตากจากที่เดิมมาตั้งใหม่ที่บ้านระแหง ซึ่งเป็นตัวเมืองจนกระทั่งถึงปัจจุบันนี้^๑

ทางด้านทิศตะวันตกนั้น ในช่วงเวลานี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงหัวเมืองราชบุรี และกาญจนบุรี สำหรับเมืองราชบุรี ซึ่งแต่เดิมตั้งอยู่บนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งไม่เหมาะในทางยุทธศาสตร์ เพราะโดยมากการสู้รบกับพม่าซึ่งเป็นศัตรูสำคัญของไทย มักจะกระทำกันที่ทุ่งเขาย หรือทุ่งราบเหนือเขายขึ้นไปอีกทุ่งหนึ่ง ถ้าหากฝ่ายไทยเสียที จำเป็นจะต้องถอยทัพแล้ว ก็จะเป็นการลำบาก เนื่องจากมีแม่น้ำขวางกั้นอยู่ข้างหลัง ยากที่จะถอยหนีไปโดยรวดเร็ว เป็นการเสียเปรียบข้าศึก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายตัวเมืองไปตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำแม่กลอง เพราะทรงพระราชดำริว่า แม้จะรบเสียที่ข้าศึก แต่ข้าศึกก็จะเข้าถึงตัวเมืองได้ยาก เพราะมีแม่น้ำขวางหน้าอยู่^๒ การย้ายเมืองครั้งนี้ "เริ่มแต่วันอังคาร แรม ๑๓ ค่ำ เดือนหก ปีฉลู จุลศักราช ๑๑๗๔ พุทธศักราช ๒๓๖๐ (ร.ศ. ๓๖) มีการฉลอง ๓ วัน ครั้นถึงวันพฤหัสบดี แรม ๑๔ ค่ำ เวลา ๗ ก.ท. ถึงกำหนดฤกษ์ ฝั่งหลักเมืองแล้วก่อสร้างกำแพงเมืองแลสิ่งอื่น ๆ ต่อไป"^๓ กำแพงเมือง

^๑ ตรี อมาตยกุล, "จังหวัดตาก," จังหวัดตากและอธิบายระยะทางล่องลำน้ำปิง ตั้งแต่เชียงใหม่จนถึงปากน้ำโพ (พระนคร : โรงพิมพ์กิติประวัติประเสริฐ, ๒๕๐๑), หน้า ๒๖ (บรรณาธิการในงานสถาปนากิจศพ นางต๋ม พรมมาส ณ วัดคอนแก้ว จังหวัดตาก วันที่ ๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๑)

^๒ ตรี อมาตยกุล, จังหวัดราชบุรี ภูมิประเทศและสภาพทั่วไป (พระนคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๐๔), หน้า ๓๑-๓๒.

^๓ มณฑลราชบุรี, สมุทรราชบุรี (พระนคร : โรงพิมพ์หนังสือพิมพ์ไทย, ๒๔๖๗), หน้า ๓๑.

ราชบุรีที่สร้างใหม่ ก่อด้วยอิฐถือปูน รูปกำแพงเป็นใบเสมา หังเช่นกำแพงเมืองอื่น ๆ มีป้อม ๒ ป้อม ประตู ๖ ประตู มีอาณาเขตกว้างประมาณ ๔ เส้น ยาวประมาณ ๒๐ เส้น*

สำหรับเมืองกาญจนบุรีนั้น ได้มีการเปลี่ยนแปลงที่ตั้งของเมืองในปี พ.ศ. ๒๓๗๔ คือรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงย้ายเมืองจากบริเวณทุ่งลาดหญ้า ลงมาอยู่บริเวณปากแพรก

ตัวเมืองกาญจนบุรีเดิมนั้นตั้งอยู่ในบริเวณทุ่งลาดหญ้าใกล้กับเขาชนไก่ เป็นชัยภูมิอันดี เหมาะแก่การยุทธศาสตร์ในสมัยนั้น ทั้งนี้เพราะเหตุว่า "ที่ลาดหญ้านี้มีหญ้ามาก จะเลี้ยงช้างศึกที่ร้อยเชือกก็ได้ เป็นที่สำคัญเมื่อเรายังทำศึกกับพม่า กองทัพเราตั้งรับหรือกองทัพข้าศึกจะมาตั้งก็มีกจะชิงเอาที่นี้ไว้ในกองทัพ ด้วยเป็นที่อุดมได้อาศัยเลี้ยงพาหนะในกองทัพได้มาก"^๑

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ไทยมีสงครามกับพม่าหลายครั้ง แต่พม่าได้เปลี่ยนแปลงเส้นทางเคลื่อนทัพ คือกองทัพพม่าไม่ยกกองทัพบกเข้ามาทางด้านพระเจดีย์สามองค์ โดยผ่านเมืองสังขละบุรี และเมืองศรีสวัสดิ์ แล้วเข้าเขตสุพรรณบุรีทางเดียว แต่กลับยกกองทัพเรือจาก เมืองไทรโยคล่องลงมาตามลำน้ำแควน้อย มาขึ้นที่ปากแพรกอีกทางหนึ่ง ที่พม่าเปลี่ยนยุทธศาสตร์เส้นทางการเดินทัพ เช่นนี้ เป็นสาเหตุมาจากการเปลี่ยนแปลงที่ตั้งเมืองหลวงลงมาอยู่กรุงเทพฯ มิได้ตั้งอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา พม่าจึงไม่จำเป็นต้องเดินทัพเข้าไปทางเมืองสุพรรณบุรี เพื่อตีทัพเข้ากรุงศรีอยุธยา แต่คงใช้เส้นทางเรือจากปากแพรก มาตามลำน้ำแม่กลอง ตัดเข้าลำน้ำท่าจีนและแม่น้ำเจ้าพระยาตามลำดับจนถึงกรุงเทพฯ^๒

^๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์เสด็จประพาส ไทรโยค (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๔๐๒), หน้า ๕๖.

^๒ ดูเพิ่มเติมที่แผนที่ประกอบ ภาคผนวก, หน้า ๓๓๔.

* ขณะนี้เป็นค่ายภาณุรังษิการทหารช่าง กองทัพบกตั้งอยู่

ด้วยสาเหตุจากการเปลี่ยนยุทธศาสตร์เส้นทางเดินทัพของพม่า สมเด็จพระ
 กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทซึ่งทรงเป็นแม่ทัพรบกับพม่าทางด้านนี้เสมอมา เมื่อทรง
 เห็นว่าเส้นทางยุทธศาสตร์ได้เปลี่ยนแปลงไป จึงได้เลื่อนที่ตั้งฐานทัพจากเมืองกาญจนบุรี
 เก่าลงมาตั้งที่ตำบลปากแพรก ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำแม่กลอง ในระยะแรกที่ตั้งฐานทัพนี้
 ปักแต่เสากระเบื้อง แล้วถมดินเป็นเชิงดินเท่านั้น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ จึงโปรดเกล้าฯ
 ให้ย้ายเมืองกาญจนบุรีลงมาตั้งที่ปากแพรกและให้ก่อสร้างกำแพงเมือง ประตู บั้มปราการ
 ให้เป็นที่มั่นคงถาวรในปี พ.ศ. ๒๓๗๔ ทั้งนี้ทรงมีจุดประสงค์ที่จะใช้ในการป้องกันศัตรู
 ที่จะเข้ามาทางด้านพระเจดีย์สามองค์ ซึ่งมีทั้งอังกฤษ พม่า รามัญ^๑ เหตุผลของการ
 ย้ายเมืองที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ เพื่อที่จะติดต่อค้าขายกับเมืองราชบุรีซึ่งปรากฏใน
 พระราชนิพนธ์ตาม เสด็จไทรโยคว่า

อันเมืองกาญจนบุรีนี้สร้างใหม่	เมืองเขาชนไก่เป็นที่ตั้ง
พม่าลาดกวาดคนไปหลายครั้ง	อีกทั้งยากแค้นแสนกัณการ
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	ทรงปรารภสร้างใหม่ให้ไพศาล
จึงย้ายมาปากแพรกแปลกโบราณ	ประสงค์ค้าขายฝ่ายราชบุรี

ตัวเมืองที่สร้างใหม่ในครั้งนั้นมีขนาดดังนี้

...ลักษณะเมืองนั้นกว้าง ๔ เส้น ยาว ๒๐ เส้น ๑๔ วา มีบั้มมุม
 ๔ บั้ม มีย่านกลางด้านยาว ตรงหน้าเมืองทิศตะวันตกเฉียงใต้ มีบั้มใหญ่
 อยู่ตรงเนิน ด้านหลังมีบั้มเล็กอยู่ตรงกันข้ามกับบั้มใหญ่ มีประตูใหญ่ด้าน
 ลัดข้างละประตู ประตูด้านยาวข้างละ ๒ ประตู เป็น ๖ ประตู และมี
 ประตูลัดช่องกุฎีใต้บั้มศูนย์กลางลงไปด้านหน้าประตูหนึ่ง ด้านหลังประตู
 หนึ่ง รวมทั้งหมดเป็น ๘ ประตู กำแพงสูง ๘ ศอก^๒...

^๑"ศิลาจารึกหลัก เมืองกาญจนบุรี," รวมเรื่องเมืองกาญจนบุรี (พระนคร :
 โรงพิมพ์พิมพ์เศศ, ๒๕๒๐), หน้า ๒๓.

^๒พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์เสด็จประพาส
 ไทรโยค, หน้า ๕๖.

สำหรับหัวเมืองทางด้านทิศใต้ นั้น ในช่วงเวลานี้มีการก่อตั้งเมืองกลาง ซึ่ง
ปล่อยให้ร้างมาตั้งแต่ครั้งพม่าเข้ามาตีเมืองกลางในปี พ.ศ. ๒๓๕๒ ในปี พ.ศ. ๒๓๕๔
จึงได้เริ่มก่อตั้งเมืองกลางขึ้นใหม่^๑ เพื่อให้เป็นจุดยุทธศาสตร์ที่จะใช้คุมเส้นทางเดินเรือ
ของข้าศึก ซึ่งจะลงมาจากเมืองมะริด ตะนาวศรี และทวายมาโจมตีหัวเมืองปักษ์ใต้ของไทย

นอกจากนี้รัชกาลที่ ๓ ยังได้โปรดให้สร้างป้อมปราการรักษาปากน้ำที่เมืองอื่น ๆ
อีกคือ พ.ศ. ๒๓๗๑ สร้างป้อมรักษาปากน้ำท่าจีนที่เมืองสมุทรสาครชื่อ ป้อมวิเชียรโชฎก
พ.ศ. ๒๓๗๔ สร้างป้อมรักษาปากน้ำแม่กลองที่เมืองสมุทรสงคราม ชื่อ ป้อมพิฆาตข้าศึก
พ.ศ. ๒๓๗๗ สร้างป้อมรักษาปากน้ำบางปะกง แขวงเมืองฉะเชิงเทรา แต่ไม่ปรากฏชื่อ
และใน พ.ศ. ๒๓๘๗ โปรดให้พระยาวิเชียรคีรีเจ้าเมืองสงขลาสร้างป้อมปราการขึ้นที่
ตำบลบ่อยาง สำหรับรักษาปากทางเข้าทะเลสาบสงขลา

ยุทธศาสตร์การตั้งรับข้าศึกในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ จนถึงปลายพุทธ-
ศตวรรษที่ ๒๔ จะเน้นการสร้างความมั่นคงให้กับเมืองที่เป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญ ๆ ซึ่ง
ควบคุมเส้นทางการเดินทัพของข้าศึก ยุทธศาสตร์การตั้งรับข้าศึกในช่วงนี้จึงแตกต่างไป
จากยุทธศาสตร์การตั้งรับข้าศึกในช่วงหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งหลัง (พ.ศ. ๒๓๑๐)
ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ซึ่งเน้นหนักไปทางด้านการสู้รบกับข้าศึกนอกเขตพระนคร
ด้วยการใช้กำลังจากส่วนกลางเป็นสำคัญ

ข) การวางแผนการรุก

ในช่วงเวลาดังแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔
ฝ่ายไทยนอกจากจะวางแผนยุทธศาสตร์ในการตั้งรับแล้ว ยังวางแผนยุทธศาสตร์ที่จะทำการ
รุกเข้าไปในอาณาจักรข้างเคียงอีกด้วย แผนการรุกต่าง ๆ นั้นสามารถแบ่งออกได้เป็น
๒ ประเภทคือ การวางแผนการรุกระยะสั้น กับการวางแผนการรุกระยะยาว

^๑ ทอวชิรญาณ หมายความว่า เหตุ รัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๔ เลขที่ ๓ เรื่อง
หนังสือหมื่นศักดิ์พลเสพย์ เจ้ากรม ถึงพระยานครจะตั้งเมืองกลาง

๑. การวางแผนการรุกในระยะสั้น

ในช่วงเวลานี้ฝ่ายไทยเริ่มมีบทบาทในการรุกในระยะสั้น ๆ เข้าสู่อาณาจักรข้างเคียง การรุกที่จะกล่าวถึงในประการแรก เป็นการรุกเข้าสู่ดินแดนพม่าโดยการร่วมมือกับอังกฤษ เป็นความพยายามที่จะตัดปัญหาทางด้านพม่าของไทย นอกจากนี้ฝ่ายไทยยังมีการรุกเข้าสู่สิบสองพันนา ซึ่งเป็นการเข้าไปคานอำนาจพม่าในดินแดนแถบนั้น ซึ่งจะกล่าวถึงในประการที่สอง และประการสุดท้าย คือการรุกเข้าสู่อาณาจักรลาว อันเป็นการย้ำถึงความต้องการที่จะมีอำนาจทางการเมืองเหนือดินแดนเหล่านั้น

ในการวางแผนทางยุทธศาสตร์ทางการรุกในช่วงเวลาดังแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ นี้ ฝ่ายไทยมีความคิดที่จะร่วมมือกับมหาอำนาจตะวันตก ในการที่จะร่วมกันกำจัดศัตรูร่วมคือ พม่า เป็นการขยายความร่วมมือออกไปสู่พันธมิตรตะวันตก ทั้งนี้เนื่องมาจากฝ่ายไทยเริ่มมีบทบาททางการเมืองกับชาติตะวันตกมากขึ้น ในช่วงเวลาหลังนี้ และสถานการณ์เชื้ออำนาจในการที่ฝ่ายไทยมีศัตรูร่วมกับอังกฤษ

ในช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๔-๒๓๖๒ ได้มีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่เกิดขึ้นในยุโรป ซึ่งทำให้มีผลต่อเอเชียอาคเนย์ด้วย อังกฤษกำลังเริ่มสร้างคามยิ่งใหญ่ทางการเมืองและการค้าในเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์

อินเดียเป็นอาณาจักรหนึ่งที่เสียเอกราชให้แก่อังกฤษในการขยายจักรวรรดินิยม ในครั้งนี้ ความเปลี่ยนแปลงในภูมิภาคส่วนนี้ไม่ได้ทำให้พม่าตระหนกตกใจอย่างใดเลย ยังคงดำเนินวิถีนโยบายทางการเมืองด้วยความแข็งแกร่ง อันเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้สงครามอังกฤษกับพม่าเกิดขึ้น

หม่อง ทิน อ่อง, ประวัติศาสตร์พม่า, หน้า ๑๒๓ สงครามระหว่างพม่ากับอังกฤษเกิดขึ้นครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๓๖๖ ที่เมืองจิตตะเกิงและกะแซ จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๓๖๗ อังกฤษเข้ามาตีถึงเมืองร่างกุ้งและได้เมืองร่างกุ้ง

สงครามระหว่างอังกฤษกับพม่านี้ อังกฤษได้ขอให้ไทยส่งกำลังไปช่วยในฐานะมิตรประเทศ เพราะทราบว่ายไทยกับพม่าเป็นศัตรูกันอยู่ ซึ่งอังกฤษเรียกว่าเป็นศัตรูร่วมของทั้งสองประเทศ ฝ่ายไทยจึงจัดกองทหารไปช่วย แต่เมื่อไปถึงก็ต้องยกทัพกลับ เพราะอังกฤษจะให้แม่ทัพไทยขึ้นอยู่ในบังคับบัญชาของแม่ทัพอังกฤษ ซึ่งฝ่ายไทยยอมไม่ได้

เมื่อสงครามอังกฤษกับพม่ากำลังดำเนินอยู่นั้น แม่ทัพอังกฤษยังคงเสนอให้ไทยส่งกำลังไปช่วยอีก ในการเจรจาครั้งนี้เจตนาของอังกฤษเปลี่ยนไปคือ ในขั้นแรกอังกฤษคิดเพียงจะตีรอนกำลังพม่าให้ถอยลง เพื่อจะได้แสวงหาประโยชน์ในการค้าได้สะดวกยิ่งขึ้น และคิดจะยกหัวเมืองตอนใต้ของพม่ารวมทั้งเมืองเมาะตะมะ ให้แก่ไทยเพื่อแลกกับผลประโยชน์ที่อังกฤษต้องการในหัวเมืองมลายูกับการค้าในไทย ครั้นสงครามดำเนินไปเป็นเวลาแรมปี อังกฤษได้มีเวลาตรวจตราพิจารณาพิจารณามากขึ้น ความรู้ที่ไม่เคยคิดมาก่อนก็ได้ประจักษ์ขึ้น เจตนาของอังกฤษในเรื่องสงครามจึงเปลี่ยนไปเพื่อประโยชน์ของอังกฤษให้มากที่สุดคือ

ข้อแรก ภูมิภาคประเทศแถบหัวเมืองมอญ เช่นเมืองเมาะตะมะ อยู่ปากน้ำชายทะเลเปรียบเหมือนเป็นประตูบ้านของพม่า และมอญเกลียดชังพม่าอยู่มาก ควรจะตั้งให้เป็นรัฐอิสระตั้งแต่ก่อน อังกฤษก็จะป้องกันให้พ้นภัยจากพม่า และอังกฤษจะได้ประโยชน์ทางการค้ามากมาย

ข้อที่สอง บริเวณแถบเมืองทวายและเมืองมะริดนั้น อังกฤษสำรวจได้ความว่าภูมิภาคนี้มีภูเขาบรรทัดเป็นเขตแดนแยกจากหัวเมืองมอญ ราษฎรมิได้เป็นมอญ ทั้งชายทะเลที่เมืองมะริดมีเกาะและอ่าว เหมาะที่จะเป็นที่จอดเรือกำปั่นดีกว่าที่อื่น ๆ ในย่านนั้น อังกฤษจึงคิดตั้งสถานีการค้าเป็นย่านกลางอีกแห่งหนึ่งให้เป็นระยะต่อจากเกาะหมากและสิงคโปร์ ความคิดที่จะยกเมืองมะริด ทวาย และตะนาวศรีให้แก่ไทยก็เปลี่ยนไป

ข้อสุดท้าย การสงครามครั้งนี้อังกฤษต้องการให้กองทัพไทยขึ้นในบังคับบัญชาของอังกฤษ อีกทั้งยังต้องการช้าง ม้า พาหนะในกองทัพไทย เอาไปใช้ในกองทัพอังกฤษด้วย ซึ่งเสนาบดีไทยเห็นว่าผิดประเพณี เพราะช้าง ม้าและพาหนะเหล่านั้นเป็นของแผ่นดิน

เมื่อกองทัพไปที่ไทน์ บรรดาสัตว์และพาหนะ เหล่านั้นจะต้องไปใช้สอยในกองทัพด้วยทุกครั้ง
มิใช่ยกไปให้ผู้อื่นใช้สอย ด้วยเหตุนี้เองไทยจึงไม่ยอมร่วมรบกับอังกฤษ เพื่อรักษาศักดิ์ศรี
ของตน

ต่อมาเมื่ออังกฤษชนะสงครามแล้ว ได้แจ้งมายังไทยให้ส่งข้าหลวงออกไปชี้เขต
แดนข้อความมีว่า กองทัพอังกฤษได้ดินแดนพม่าทาง เมืองทวายแล้ว และได้ทราบว่ามีเมือง
ทวายเคยเป็นของไทยมาก่อน ขอให้ไทยส่งข้าหลวงไปชี้ แดนส่วนไทน์เป็นของไทยก็จะคืน
ให้ไทย

รัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้มีทุกอักษรตอบไป เนื้อความว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว
ทรงกระทำสงครามเพื่อรักษาไว้ซึ่งพระบวรพุทธศาสนา และเพื่อความผาสุกของสมณชีพราหมณ์
อาณาประชาราษฎร์ ไม่เคยทำสงครามเพื่อขยายพระราชอาณาเขต กรุงพม่า
นั้น เมื่อพระเจ้ากรุงอังกฤษทรงตีได้แล้ว ก็ขอให้ทรงรักษาไว้เถิด
ทางกรุงสยามไม่มีพระราชประสงค์

ในสงครามอังกฤษกับพม่าครั้งนี้ อังกฤษได้ยึดเมืองต่าง ๆ ทางใต้แม่น้ำสาละวิน
ลงมาเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษหมด เขตแดนที่อังกฤษยึดไว้ นั้น ปิดหนทางที่พม่าจะตีเมืองไทย
เป็นผลให้พม่าหมดโอกาสจะยกมาตีเมืองหลวงของไทยอีก จึงหันไปทำสงครามแผ่อำนาจ
เหนือแคว้นสิบสองพันนาทางค้ำเหนือแทน

ประการที่สอง ในกรณีการรุกเข้าสู่หัวเมืองสิบสองพันนา ในช่วงปี พ.ศ.
๒๓๘๖-๒๓๘๗ บริเวณแถบหัวเมืองสิบสองพันนา มีการแย่งอำนาจกันระหว่างเจ้าสาละวิน
กับหม่อมหน่อคำ พยายามที่จะแย่งชิงเมืองเชียงรุ่งและเจ้าสาละวินได้มีอำนาจที่เมือง
เชียงรุ่ง จนในที่สุด ขณะที่เจ้าสาละวินมิได้อยู่ใน เมืองเชียงรุ่ง ได้เกิดกบฏขึ้นในเมือง
เชียงรุ่ง เจ้าอุปราชอนุชา เจ้าสาละวินผู้พวกกบฏไม่ได้จึงพามารดาและน้องสาว อพยพ
ครอบครัวหนีลงมาอาศัยแดนไทยอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง เจ้าเมืองหลวงพระบางบอก
มายังกรุงเทพฯ ในขณะนั้นพม่ากำลังมีอำนาจเหนือดินแดนสิบสองพันนา รัชกาลที่ ๓ ทรงมี
พระราชดำริว่า ถ้าไม่รับพวกนี้ก็เหมือนกลั้วพม่า จึงโปรดให้รับเจ้าอุปราชและญาติของเจ้า

สาลวันลงมายังกรุงเทพฯ และทรงมีพระราชดำริว่า เมืองเชียงรุ่งและเมืองต่าง ๆ ใน
 ดินแดนสิบสองพันนาก็เคยขึ้นกับไทยมาก่อน และ ครั้งนี้ก็มีพวกลื้ออพยพตามครอบครัวเจ้า
 สาลวันลงมาพึ่งพระบารมีเป็นอันมาก เห็นควรจะได้แม่พระเคซานุภาพไปตั้งดินแดนเหล่านี้
 อีกสักครั้งหนึ่ง การที่พม่ามีอำนาจในเมืองเชียงรุ่งได้ ก็เพราะอาศัยเมืองเชียงตุงเป็น
 เครื่องมือปกครอง เพราะเมืองเชียงตุงอยู่ระหว่างเมืองเชียงรุ่งกับพม่า เช่นเดียวกับที่
 พม่าเคยอาศัยเชียงใหม่ปกครองเวียงจันทน์และหลวงพระบางมาก่อน ครั้นเชียงใหม่
 ตกเป็นของไทยโดยเด็ดขาดแล้ว พม่าก็จำเป็นต้องปล่อยเวียงจันทน์และหลวงพระบาง จึงมี
 พระราชดำริที่จะยึดเมืองเชียงตุงเสียจากพม่าอีก แผนยุทธศาสตร์การรุกของไทยเข้าสู่
 ดินแดนสิบสองพันนาจึงเกิดขึ้น เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๒ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ จนถึง พ.ศ.
 ๒๓๙๗ รวมรุกเข้าสู่เมืองเชียงตุงทั้งสิ้น ๓ ครั้ง (พ.ศ. ๒๓๙๒, ๒๓๙๔ และ ๒๓๙๗)
 แต่แผนการรุกไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะมีปัญหาใหญ่อยู่ที่เส้นทางการเดินทัพ เข้าสู่เมือง
 เชียงตุงทุรกันดารมากและการส่งเสบียงกระทำไม่ได้ กองทัพจึงเกิดการขาดแคลน และ
 ทหารป่วยเจ็บ เป็นจำนวนมากทั้งสามครั้ง ประกอบกับการที่พม่าส่งกำลังมาช่วยหัวเมือง
 เหล่านั้นได้สะดวก กองทัพไทยจึงกระทำการไม่สำเร็จ

จะสังเกตได้ว่าการรุกของไทยในช่วงนี้ ซึ่งมีต่อกรณีขัดแย้งกับพม่า นั้น ทั้งสงคราม
 คราวร่วมมือกับอังกฤษและสงครามเมืองเชียงตุง ฝ่ายไทยมิได้มีจุดประสงค์ที่จะรุกถึงเมือง
 หลวงของพม่าและเอาพม่าเป็นเมืองขึ้น การรุกในครั้งแรกเกิดจากกรณีของสถานการณ์
 ของฝ่ายไทยและฝ่ายอังกฤษเชื้ออำนาจ และ เนื่องจากพม่าเป็นศัตรูร่วมของทั้งสองชาติ
 ในกรณีที่อังกฤษดำเนินนโยบายสงครามกับพม่า ฝ่ายไทยจึงได้เข้าไปช่วยเหลือฝ่ายอังกฤษ
 โดยต้องการสิ่งแลกเปลี่ยนเป็นผลประโยชน์ที่จะได้รับ เมื่อฝ่ายไทยมิได้รับผลประโยชน์
 ในการทำสงครามครั้งนั้น จึงเลิกร่วมมือกับอังกฤษ ส่วนเหตุการณ์ในสิบสองพันนานั้น
 เป็นเหตุการณ์ปัจจุบันที่เกิดขึ้น โดยที่ฝ่ายไทยมิได้มีการวางแผนการที่จะทำสงครามเพื่อ
 ยึดครองพม่า สงครามเกิดจากกรณีการขัดแย้งทางการ เมืองภายในของแคว้นสิบสองพันนา
 เอง เมื่อพม่าเข้ามาเกี่ยวข้องและมีผลกระทบถึงไทย ฝ่ายไทยจึงเคลื่อนทัพรุกออก

นอกราชอาณาจักรอีกครั้งหนึ่ง โดยมีจุดมุ่งหมายเพียงการเข้าครอบครองแคว้นสิบสองพันนาเท่านั้น มิได้มุ่งหวังที่จะเข้าไปบูรณานดินแดนพม่า

ประการสุดท้าย เป็นเรื่องของการรุกเข้าสู่ราชอาณาจักรลาวของกองทัพไทย สาเหตุเกิดจากเจ้านางด้เจ้าเมืองเวียงจันทน์ได้ก่อการกบฏ ซึ่งก่อนหน้านั้นเคยศึกไต่กับกรุงเทพฯ เสมอ (ช่วงรัชกาลที่ ๒) ในช่วงเวลานั้นเจ้านางด้มีอำนาจทั้งในราชอาณาจักรลาวด้านเหนือและจำปาศักดิ์ ซึ่งเจ้าราชบุตรโย้ ราชบุตรของเจ้านางด้ครองอยู่ อันเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เจ้านางด้มั่นใจว่าตนจะปลงตัวออกจากกรุงเทพฯ ได้สำเร็จ และสาเหตุอีกประการหนึ่ง เจ้านางด้เหตุการณ์ระหว่างญวน ไทยและเขมรเป็นอย่างดี เจ้านางด้ทราบว่าไทยต้องระงับการบูรณานจากพม่าอยู่เสมอ จึงไม่ยอมให้มีเรื่องยุ่งยากทางด้านตะวันออก ฉะนั้น เมื่อญวนเข้ามาดำเนินนโยบายต่าง ๆ เพื่อขยายอิทธิพลในเขมร (ช่วงรัชกาลที่ ๒) จนเขมรต้องตกอยู่ในอำนาจของญวนในตอนปลายรัชกาลที่ ๒ นั้น ทำให้เจ้านางด้หวังว่าจะอาศัยอิทธิพลของญวนเป็นกำลังต่อต้านไทย จึงเริ่มคิดการกบฏและพยายามศึกไต่ญวนมากขึ้น ทางฝ่ายญวนเองเมื่อได้กัมพูชาแล้วก็หวังจะรวบรัดเอาลาวตลอดมาถึง เวียงจันทน์มาเป็นของตนด้วย

ใน พ.ศ. ๒๓๖๔ มีข่าวลือไปถึงเวียงจันทน์ว่าไทยเกิดวิวาทกันขึ้นกับอังกฤษ อังกฤษจะยกทัพเรือเข้ามาตีกรุงเทพฯ เจ้านางด้จึงเห็นโอกาสที่จะตั้งตัวเป็นอิสระจากไทย จึงยกกำลังกองทัพเข้าสู่ราชอาณาจักรไทย และยึดครองหัวเมืองแถบตะวันออกเฉียงเหนือไว้ กองทัพเจ้านางด้ส่วนหนึ่งได้เข้ามาถึงเมืองสระบุรี กองทัพกรุงเทพฯ จึงเริ่มผลัดกันกองทัพเวียงจันทน์ โดยให้ทัพที่ ๑ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์เป็นแม่ทัพยกจากสระบุรีขึ้นไปนครราชสีมา ทัพที่ ๒ กรมหมื่นสุรินทรรักษาเป็นแม่ทัพ ประชุมพลที่เมืองปราจีน ยกขึ้นไปทางเมืองอุบลราชธานี ร้อยเอ็ด หมายถึงจะไปบรรจบกับทัพแรกที่เวียงจันทน์ ในการศึกษาครั้งนี้กองทัพไทยยึดเวียงจันทน์ได้ : เจ้านางด้และราชบุตรโย้หนีเข้าแดนญวน คราวเวียงจันทน์ถูกกวาดต้อนมายังกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. ๒๓๗๐ เจ้านางด้พยายามกลับเข้ามามีบทบาทในราชอาณาจักรลาวอีกครั้งหนึ่ง แต่ถูกกองทัพไทยปราบได้เสีย ในครั้งนี้ฝ่ายไทยได้ทำลาย

เมืองเวียงจันทน์ แล้วส่งครีวชาวเวียงจันทน์ลงมายังกรุงเทพฯ อีกครั้งหนึ่ง

๒) การวางแผนการรุกระยะยาว

ในช่วงเวลาดังแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ฝ่ายไทยได้มีการวางแผนการรุกในระยะยาว แตกต่างกับช่วงเวลาแรกเป็นอย่างมาก ซึ่งความแตกต่างนั้นมีดังต่อไปนี้คือ

(ก) ไม่มีการวางแผนการรุกระยะยาวเพื่อทำสงครามกับพม่า

ในช่วงเวลานี้ฝ่ายไทยตระหนักถึงภัยสงครามที่จะมาทางตะวันออกมากกว่าที่จะคิดระวังภัยสงครามจากพม่า ซึ่งเป็นศัตรูเดิม การรุกของไทยจะมุ่งเข้าไปในเขมร จนกระทั่งเกิดการปะทะกับญวนถึง ๔ ครั้ง ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๗๖ จนถึงปี พ.ศ. ๒๓๘๘ ซึ่งเป็นการใช้เวลาในการทำสงครามต่อกันถึง ๑๒ ปี สงครามกับพม่าในช่วงนี้ลดความถี่ลงไป คงมีแต่การรุกเข้าไปในดินแดนพม่าระยะสั้น ๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว ในช่วงระยะเวลา นี้ จึงไม่มีปฏิบัติการอย่างใด ที่จะบอกถึงการวางแผนการรุกระยะยาว เพื่อทำสงครามกับพม่า ซึ่งผิดกับในช่วงแรกเป็นอันมาก

(ข) การวางแผนทางการเมืองเพื่อสถาปนาอำนาจอย่างถาวรในดินแดน

เขมร

ในช่วงเวลานี้ญวนพยายามที่จะเข้ามาสร้างอำนาจในเขมร เริ่มตั้งแต่การเข้ามาขอเมืองบันทายมาศ (ฮาเตียน) ในช่วงต้นของรัชกาลที่ ๒ และเวลานั้นพระเจ้าเรียมก็ส่งขุนนางญวนมาว่าราชการเมืองบันทายมาศเรียบร้อยแล้ว การขอเมืองบันทายมาศครั้งนี้ถือว่าสำคัญมาก เมืองบันทายมาศเป็นเมืองอยู่ริมทะเลปากคลองลัดที่จะเข้าถึงเขมรได้ง่าย จึงเป็นเมืองสำคัญทางพุทธศาสนา ถ้าใครได้เมืองนี้ไว้ก็เท่ากับเป็นการสะดวกที่จะมีอำนาจเหนือเขมร สมัยเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพไปตีเขมร ทพเรือก็ไปขึ้นที่เมืองบันทายมาศนี้ แต่เมืองนี้อยู่ไกลไปทางดินแดนญวนมากจึงรักษาไว้ได้ยาก การที่ญวนต้องการเมืองนี้ก็เพื่อจะได้มีอิทธิพลเหนือเขมร เพราะเป็นอีกทางหนึ่งที่จะเจ้าถึงกับพูซาตินนอกจากทางปากแม่น้ำโขง ญวนได้โอกาสที่ไทยเปลี่ยนรัชกาลเข้ายึดเมืองนี้ไว้ก่อน แล้วจึงมีพระราชสาส์นมาถวาย เป็นการเริ่มต้นการขยายอำนาจเข้าสู่

หินแดนเขมร ซึ่งในช่วงนั้นฝ่ายไทยมีอำนาจเหนือ เขมรตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว

ฝ่ายไทยมีนโยบายการวางแผนการบูรณะยาวในการรักษาอำนาจไว้ในเขมร อยู่สองประการก็คือ การสร้างความสัมพันธ์ส่วนตัวกับเจ้าผู้ครองเขมร และประการที่สองคือการใช้กำลังทหารต่อต้านอำนาจขุนในเขมร

การสร้างความสัมพันธ์ส่วนตัวกับเจ้าผู้ครองเขมรของฝ่ายไทย กระทำโดยการ แต่งตั้งกษัตริย์เขมรซึ่งนิยมและยอมอยู่ภายใต้อำนาจของฝ่ายไทยขึ้นปกครอง เขมร เป็นสำคัญ เมื่อขุนขอเมืองบันทายมาศไปจากไทยนั้น ในเขมรเป็นแผ่นดินสมเด็จพระอุทัยราชา ซึ่งได้รับราชสมบัติต่อจากสมเด็จพระนารายณ์ราชา (นีกองค์เอง) ผู้ซึ่งรัชกาลที่ ๑ ได้ทรง อภิเษกให้ออกไปครองกัมพูชาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๗ นีกองค์เองได้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ จนมีอายุได้ ๒๑ ปี รัชกาลที่ ๑ ได้ทรงตั้งพระยากลาโหม (ปก) พี่เลี้ยง ให้เป็นตำแหน่ง สมเด็จพระพิทักษ์ ออกไปช่วยราชการในกรุงกัมพูชาพร้อมกับสมเด็จพระนารายณ์ราชา แล้วทรงพระราชดำริให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ซึ่งได้ช่วยดูแลราชการในเขมร มานาน ได้รับบำเหน็จความชอบ โดยพระราชดำริขอเมืองพระตะบองและเสียมราฐจาก สมเด็จพระนารายณ์ราชา แบ่งให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ครองโดยขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ สมเด็จพระนารายณ์ราชาออกไปครองกรุงกัมพูชาได้เพียง ๕ ปี ก็ถึงพาราลัยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๐ มีบุตรห้าองค์ คือนีกองค์จันทร์ นีกองค์คิม นีกองค์สงวน นีกองค์อ้อมและนีกองค์ด้วง บุตรคนโตคือนีกองค์จันทร์นั้นก็ยิ่งเยาว์อยู่มาก จึงโปรดให้สมเด็จพระพิทักษ์ (ปก) เป็นผู้สำเร็จราชการและดูแลนีกองค์จันทร์จนกว่าจะเจริญวัยพอปกครองแผ่นดินได้ ถึง พ.ศ. ๒๓๔๔ นีกองค์จันทร์มีอายุ ๑๖ ปี สมเด็จพระพิทักษ์ได้พานีกองค์จันทร์มาเฝ้ารัชกาลที่ ๑ จึงโปรดเกล้าฯ อภิเษกนีกองค์จันทร์เป็นสมเด็จพระอุทัยราชา สมเด็จพระพิทักษ์ได้มาถึงแก่อนิจกรรมเสียในกรุงเทพฯ และสมเด็จพระอุทัยราชาผู้นี้ไม่นิยมไทย เพราะเติบโตในเมืองเขมร ได้แวดล้อมสมาคมอยู่ในหมู่ขุนนางข้าราชการที่นิยมข้างญวน ซึ่งผิดกับบิดา ที่เติบโตอยู่ในไทย และรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงอบรมเลี้ยงดูมาตั้งแต่เยาว์

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๒ ทางฝ่ายญวนพยายามสนับสนุนพระอุทัยราชาและญวน ได้เข้ามาบีบบทบาทในเขมรอย่างมาก ส่วนฝ่ายไทยก็พยายามที่จะสนับสนุนพระอนุชาองค์อื่น ๆ ของพระอุทัยราชาเช่นกัน

เมื่อพระอุทัยราชาถึงแก่พาราณสีในปี พ.ศ. ๒๓๗๗ ไม่มีโอรส มีแต่ธิดาองค์ใหญ่ชื่อนักงศ์แบน ญวนคิดจะยกเจ้าหญิงเขมรชื่อนักงศ์แบนขึ้นครองเมือง แล้วจะให้อภิเษกสมรสกับเจ้าชายญวน เพื่อรวบรัดเอาเขมรเป็นของญวนโดยลทธิชาติ แต่ได้รับการคัดค้านจากขุนนางเขมรอย่างเข้มแข็ง ญวนจึงระงับเรื่องนี้ไว้

ใน พ.ศ. ๒๓๘๒ นักงศ์อ้อมทราบข่าวว่าทางเขมร ญวนเอานักงศ์แบนมาครองเมืองโดยมีขุนนางญวนกำกับอยู่ พวกเขมรไม่พอใจจึงเกิดระส่ำระสาย นักงศ์อ้อมจึงมีหนังสือไปถึงแม่ทัพญวนขอสมัครไปอยู่ด้วย และได้หนีไปเข้ากับญวน ครั้นทางกรุงเทพฯ ทราบข่าวก็เกิดความวิตกว่าถ้าญวนยกนักงศ์อ้อมมาครองเขมรแล้ว จะอาศัยอำนาจในฐานะที่เป็นเขมรของนักงศ์อ้อมครอบครองเขมรทั้งหมด แล้วอาจรุกรานเข้ามาถึงพระตะบอง จึงได้ส่งกำลังไปป้องกันเมือง

ทางเมืองญวนปรากฏว่า ญวนได้ข่าวนักงศ์แบนติดต่อกับญาติที่อยู่ในไทยจะหนีมาจากญวน จึงเอานักงศ์แบนไปจำขังไว้ที่พนมเปญ ต่อมาก็ตอบฆ่าเสีย ส่วนนักงศ์อ้อมนั้นญวนมิได้ยกขึ้นครองเขมร กลับส่งตัวไปขังอ่อน ชาวเขมรตามหัวเมืองต่าง ๆ จึงเกิดจลาจลถูกญวนฆ่าตายเป็นจำนวนมาก ขุนนางที่เหลืออยู่ต้องการให้นักงศ์ด้วงกลับไปครองเขมร ทางกรุงเทพฯ จึงส่งนักงศ์ด้วงออกไปครองเขมรโดยให้อยู่ที่โพธิสัตว์ และต่อมาจึงให้ไปตั้งที่อุดงภาชีย ตั้งเกลี้ยกล่อมขุนนางเขมรอยู่ที่นั่น ญวนจึงดำเนินนโยบายใหม่ โดยเอานักงศ์อ้อมมาขึ้นครองราชย์ที่พนมเปญแข่งกับนักงศ์ด้วง ต่อมาฝ่ายไทยยึดได้พนมเปญเป็นที่ตั้ง ญวนถอยไปตั้งที่โจ๊กกให้นักงศ์อ้อมครองเขมรอยู่

ต่อมาญวนถูกฝรั่งเศสรุกราน จึงดำเนินนโยบายลงมือทางนี้เสีย โดยหวังจะเตรียมกำลังไว้สู้รบกับฝรั่งเศสทางเดียว จึงได้ติดต่อกับไทยโดยจะให้เขมรขึ้นทูลตั้งสองฝ่าย ฝ่ายไทยยินยอม เมื่อนักงศ์ด้วงโ้จ้บอนุญาตจากไทยจึงได้แต่งตั้งและเครื่อง

บรรณาการไปกรุงเว้ (ฝักร่องค้อมถึงแก่พิราลัยแล้วตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๘๖)

ใน พ.ศ. ๒๓๘๑ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้พระยาเพชรพิชัย
คุมสุพรรณภูฏกับเครื่องราชอิสริยยศออกไปพนมเปญ ตั้งฝักร่องค้อมไว้ให้เป็นสมเด็จพะทริภักซ์
รามาริบัติ พระเจ้ากรุงกัมพูชา ทางฝ่ายญวนก็ได้ตั้งให้สมเด็จพะทริภักซ์ฯ มียศอย่างญวน
ด้วย

(ค) การวางแผนในการใช้กำลังทางทหาร

ในช่วงที่ฝ่ายไทยเตรียมพร้อมที่จะเปิดศึกกับญวนในดินแดนเขมรในระยะ
ยาว จึงได้มีการเร่งสะสมกำลังทางเรือเป็นจำนวนมาก เพื่อที่จะใช้รุกเข้าไปในดินแดน
เขมร^๑

จากความขัดแย้งภายในราชวงศ์ของเขมรในราวปี พ.ศ. ๒๓๕๕ เจ้านาย
เขมรฝ่ายหนึ่งฝักใฝ่กับญวน ขณะเดียวกันเจ้านายเขมรอีกฝ่ายหนึ่งฝักใฝ่กับไทย จากความ
ขัดแย้งอันนี้เป็นต้นเหตุให้ฝ่ายไทยกับญวนต้องเผชิญหน้ากันในดินแดนเขมร เป็นเหตุให้เกิด
สงครามกันถึง ๔ ครั้ง ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๗๖ จนถึงปี พ.ศ. ๒๓๘๘^๒ ทั้งฝ่ายไทย
และฝ่ายญวนมีจุดประสงค์เดียวกันคือ ต้องการมีอำนาจเหนือดินแดนเขมร

ในการทำสงครามครั้งแรกกับญวนในดินแดนเขมร (พ.ศ. ๒๓๖๔) นั้น แผนการ
รุกของไทยประสบความสำเร็จอย่างมาก ผลก็คือไทยได้ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมาเป็น
ของไทยตลอดไปจนถึงแดนญวนรวมทั้งหัวพันห้าทั้งหกและสิบสองจุไทยบางส่วน เมืองพวกนี้
ยอมสวามิภักดิ์โดยดี ไม่ต้องเสียกำลังพลเท่าไร และไทยปกครองเมืองเหล่านี้อย่าง
เมืองประเทศราช

^๑ดูเพิ่มเติมที่ยุทธศาสตร์ทางด้านการจัดเตรียมอาวุธยุทธโธปกรณ์, หน้า ๒๕๓-๒๕๖.

^๒โปรดดูรายละเอียดใน วีรพันธ์ วารวิชนนท์, "ความสำคัญของอินนิมสยามยุทธ
ต่อไทยกัมพูชาและญวน" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทภาคศึกษาศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๓)

การสงครามครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓-๒๓๘๔) ฝ่ายไทยเตรียมทัพต่อสู้กับญวน
 ในดินแดนเขมรฮัก โดยคิดจะตีรุกเข้าไปพร้อมกันทั้ง ๒ ฟากทะเลสาบ ในช่วงนี้ญวน
 มีอำนาจในเขมรอย่างเต็มที่ ฝ่ายไทยสามารถตีพนมเปญและยึดชัยภูมิอยู่ที่นั่น ทางญวน
 ตอยลงมาทางใต้ ภาคเหนือของเขมรจึงอยู่ในอำนาจของไทย ไทยไทยให้ตั้งกองค้ำวงครอบ
 ครอง มีราชธานีอยู่ที่พนมเปญ ภาคใต้เป็นของนิกองค้ำยิม มีโจฎกเป็นเมืองหลวงและญวน
 คอยสนับสนุน

คราวสงครามครั้งที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) รัชกาลที่ ๓ มีพระราชดำริจะให้
 กรมคลองขุด (คลองวิญเต) ซึ่งญวนมักใช้เป็นทางส่งกองทัพ เรือมาคุมเมืองบันทายมาศ แต่
 จะต้องขับไล่กองทัพญวนที่รักษาทางปากคลองนี้ให้หมดเสียก่อน ในการรบครั้งนี้กองทัพ
 เรือของไทยเสียเปรียบญวนมาก แต่บังเอิญเกิดความไม่สงบในฝั่งเก็ญ ญวนจึงต้องถอน
 กำลังส่วนใหญ่กลับไป ครั้นนั้นไทยเห็นว่าจะยึดพนมเปญต่อไปไม่ได้ เพราะอยู่ใกล้ญวน
 เกินไป จึงให้ตั้งกองค้ำวงกลับมาตั้งมั่นอยู่ที่เมืองจตุรพักตรพิมานโดยสร้างป้อมดินป้องกัน
 อย่างแข็งแรง แต่ที่พนมเปญก็ยังให้มิกองกำลังรักษาอยู่ การรบกับญวนยุติลงอีกครั้ง
 หนึ่งระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๔-พ.ศ. ๒๓๘๘ มีแต่เพียงการรบประปรายกับกองทัพบางส่วนของ
 ญวน ระหว่างนั้นไทยก็ถือโอกาสส่งกำลังเข้าครอบครองดินแดนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง
 ไปจนถึงเดือกเขาต่อแดนญวนอีกครั้งหนึ่ง ยึดได้เมืองตะโปน (ชโปน) เมืองวัง เมือง
 คำน้อย เมืองหิน เมืองคำม่วน (คำม่วน) ฯลฯ และยังได้กวาดผู้คนมาอยู่แถบเมือง
 กาฬสินธุ์และสกลนคร

ในการรบกับญวนครั้งที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๘๘) ญวนเตรียมกำลังรุกไทยก่อน ใน
 เวลานั้นน้ำในแม่น้ำโขงเต็มฝั่ง ญวนมีเรือรบมาพร้อม รุกขึ้นมาทางพนมเปญ
 ยึดพนมเปญได้ เตรียมรุกเข้าสู่จตุรพักตรพิมาน แต่ถูกกองทัพบกของไทยต่อต้านในการที่จะยกพล
 ขึ้นบก และในช่วงเวลานี้ ญวนถูกฝรั่งเศสสุกรานจึงอยากจะสงบศึกทางนี้เสีย โดยหวัง
 จะเตรียมกำลังไว้สู้รบกับฝรั่งเศสแต่ทางเดียว จึงเปลี่ยนนโยบายในเขมรใหม่ โดย
 ให้เขมรขึ้นแก้ทั้งญวนและไทยประกอบกับในช่วงนั้นแม่ทัพนายกองฝ่ายไทยมีแต่คนรุ่นใหม่

ไม่เคยการทัพศึกและความลำบากในการส่งกำลังบำรุงเข้าสู่เขมร ฝ่ายไทยจึงยินยอมตามข้อตกลงของญวน

กล่าวได้ว่านโยบายที่เกี่ยวกับเขมรของญวนในช่วงเวลาหลังนี้ได้เปลี่ยนไปจากรีการแทรกซึมดังในช่วงเวลาแรก เป็นการใช้วิธีปฏิบัติการทางทหารบ้าง ในรัชกาลที่ ๒ ผลที่เกิดขึ้นนั้นยังไม่เป็นขั้นเด็ดขาดลงไป ซึ่งเป็นเพราะญวนเป็นอาณาจักรที่มีอำนาจขึ้นหลังจากปราบกบฏไต่เฉินได้ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง เพราะไทยพะวงกับพม่าซึ่งเป็นศัตรูสำคัญ ดังนั้น เมื่อถึงรัชกาลที่ ๓ เป็นระยะที่พม่าหมดอำนาจไปในการสู้รบกับอังกฤษ ไทยจึงกล้ากระทำสงครามกับญวนเพื่อจะได้ครอบครองเขมรซึ่งญวนมีอิทธิพลอยู่ อันเป็นวิธีที่จะตัดการแผ่ขยายตัวของญวนโดยสิ้นเชิง

จะสังเกตเห็นได้ว่า แผนยุทธศาสตร์ช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ของไทยนั้น มีความแตกต่างกับแผนยุทธศาสตร์ในช่วงแรก ทั้งในเชิงรับและในเชิงรุก ในด้านการรับนั้น ฝ่ายไทยมิใช้กระทำเพียงการนำทัพจากเมืองหลวงออกไปยึดขวางทัพข้าศึกแต่เพียงประการเดียว แต่ได้มีการจัดการเปลี่ยนแปลงและสร้างความมั่นคงให้กับเมืองต่าง ๆ ที่คาดว่ากองทัพข้าศึกจะผ่านเข้ามาสู่เมืองหลวง ทางด้านการรุกรานนั้น ฝ่ายไทยเริ่มรุกเข้าสู่ดินแดนทางตะวันออก มิใช่มุ่งหวังที่จะรุกทางตะวันตกเพียงอย่างเดียว จนกระทั่งเกิดเป็นสงครามสู้รบติดพันกับญวนในดินแดนเขมร

ง. ยุทธศาสตร์ทหารในด้านการเตรียมอาวุธและเสบียงอาหาร

หลังจากไทยเสียกรุงศรีอยุธยาในครั้งที่ ๒ แล้ว ในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ ฝ่ายไทยได้เริ่มแก้ไขข้อบกพร่องทางยุทธศาสตร์ทหารในด้านการเตรียมอาวุธและเสบียงอาหาร การเตรียมทางด้านยุทธศาสตร์ทางด้านนี้สามารถจัดแบ่งออกได้เป็น ๒ ช่วงคือ ตั้งแต่หลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ และจากกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้คือ

๑. ยุทธศาสตร์ทหารด้านการเตรียมอาวุธและเสบียงอาหาร ช่วงหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔

ยุทธศาสตร์ทหารในช่วงนี้ผู้เขียนขอแยกออกเป็น ๒ ประเภทคือ อาวุธและเสบียงอาหาร ในด้านอาวุธนั้น จะกล่าวถึงเรื่องของปืนและการสร้างกำลังทางเรือซึ่งเข้ามามีบทบาทในช่วงนี้เป็นอย่างมาก

ก) การเตรียมในด้านอาวุธ

๑) อาวุธปืน

เมื่อคราวสงครามไทยเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น ด้วยความที่พม่าจะกัวไทยตั้งตัวได้อีก นอกจากจะปล้นสะดมและเผาทำลายเมืองจนย่อยยับแล้ว พม่ายังได้ขนอาวุธปืนใหญ่และปืนเล็กจำนวนมากกลับไปยังเมืองพม่าด้วย ส่วนอาวุธขนาดใหญ่เกินกำลังที่จะขนกลับไปได้ เช่นปืนพระศรแดงแสนห้า ก็ได้ระเหิดทิ้งเสีย^๑

ในการสร้างราชอาณาจักรใหม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงใช้ความพยายามอย่างมากในการสะสมอาวุธยุทธภัณฑ์ที่มีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะอาวุธปืน เมื่อพระองค์เสด็จหนีออกมาจากกรุงศรีอยุธยานั้น "มีปืนถือติดมือแต่ทำนหนิข้ามปากไปตะวันออก"^๒ ซึ่งแสดงว่าพระองค์มีปืนในระยะเริ่มต้นเพียงกระบอกเดียว ส่วนพลพรรค ๔๐๐ คน ที่ติดตามคืออาวุธพวก หอก ดาบ แหวน หลาว ซึ่งเป็นอาวุธประจำกายธรรมดาที่ไม่มีประสิทธิภาพมากนัก

หลังจากที่พระองค์ทรงขยายอาณาจักรลงสู่ทางหัวเมืองภาคใต้ (พ.ศ. ๒๓๑๒) "แขกเมืองตรังกามูและแขกเมืองชุกกะตรา เอาปืนคาบศิลาเข้ามาถวาย ๒,๒๐๐ กระบอก"^๓

^๑ Relationship with Burma-Part 2, THE SIAM SOCIETY JOURNAL VOL. VI (Bangkok: 1959), pp. 50-51.

^๒ ทอพระสมุควชิรญาณ, พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยเรื่องจดหมายเหตุทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี คิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๒๔.

^๓ "พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี จดหมายเหตุรายวันที่พลมัยกรุงธนบุรี," ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๔๐ (ประชุมพงศาวดารภาค ๖๕-๖๖) (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๔๑๒), หน้า ๔๗.

และในคราวที่พระองค์ได้เมืองเชียงใหม่ (พ.ศ. ๒๓๑๗) สามารถยึดได้ "ปืนใหญ่ ๑๑๐ ปืน น้อย ๒,๐๐๐ (รวม) ๒,๑๑๐ บอก ช้าง ๓๒ คู่ ม้า ๒๐๐"^๑ สิ่งเหล่านี้เป็นการเริ่มต้นในการสะสมอาวุธในสมัยกรุงธนบุรี

พระองค์มิได้หยุดยั้งในด้านการป้องกันราชอาณาจักรแต่เพียงเท่านั้น เพื่อความไม่ประมาทและเพื่อให้เกียรติยศของกรุงธนบุรีรำลึกไปถึงนานาประเทศเสมอด้วยพระนครศรีอยุธยา ได้ทรงเปิดการค้าต่อด้านชายกับพ่อค้าพาณิชย์ทั้งในและนอกราชอาณาจักรมากขึ้น เป็นลำดับ ในช่วงต้นรัชกาลนั้น "เจ้ากรุงญูยี่จัดซื้อปืนถวายเป็นจำนวน ๑,๔๐๐ และส่งของเครื่องบรรณาการต่าง ๆ"^๒ และใน พ.ศ. ๒๓๑๔ "กัปตันเหล็ก" อังกฤษเจ้าเมืองเกาะหมากส่งปืนกลับเข้ามาถวายพันสี่ร้อยกระบอก"^๓

นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงชวนขยายให้หล่อปืนใหญ่สำหรับพระนครขึ้นไว้ใช้เอง ปืนเหล่านี้มีชื่อว่า นารายณ์สังหาร มารประไลย ไวอรรณพ พิรุณแลนห่า

^๑ "พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี,"

หน้า ๖๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๓.

^๓ จากหลักฐานของ ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรีและนางวิมล พงทิพัฒน์,

ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-รัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕-พ.ศ. ๒๓๕๔)

(พระนคร : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, ๒๕๒๓), หน้า ๑๓๓ ระบุว่า
ฟรานซิสโลว์เคยส่งปืนเข้ามาถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ผู้เขียนเข้าใจว่า กัปตันเหล็ก
กับฟรานซิสโลว์ เป็นบุคคลคนเดียวกัน

กระทรวงกลาโหม, ที่ระลึกวันสถาปนากระทรวงกลาโหม (พระนคร : โรงพิมพ์-
อักษรประเสริฐ, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๔.

พลิกพสุธาทางาย อิศวรปราบจักรวาท และพระกาฬมลาญโลก ยังมีการหล่อเป็นเล็กอีกเป็นจำนวนมาก^๑

ในการรบของสมัยพระองค์ ฝ่ายไทยนิยมนำทัพออกไปต่อสู้ข้าศึกนอก เขตพระนคร การลำเลียงอาวุธโดยเฉพาะอาวุธหนัก เช่นปืนใหญ่ คงจะเป็นไปโดยความยากลำบาก ในการรบกองทัพจำเป็นจะต้องมีความคล่องตัวในการเคลื่อนที่สูง จากความจำเป็นอันนี้ นำไปสู่การจัดสร้างปืนใหญ่รางล้อขึ้น ซึ่งเป็นปืนใหญ่ชนิดใหม่ สามารถลากวิ่งไปทางบกได้สะดวก^๒ นอกจากนี้ยังมีการจัดสร้างปืนใหญ่ลูกไม้ขึ้นด้วย^๓

นอกจากนี้ยังมีสิ่งสะท้อนให้เห็นการสะสมอาวุธยุทโธปกรณ์ในสมัยธนบุรีก็คือ วรรณกรรมโคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี แสดงให้เห็นถึงการเตรียมพร้อมในการสร้างคลังเก็บอาวุธ โดยมีข้อความว่า

"โรงสรรพยุทธไว้	พิสดรา
โรงยศวศเขนตรา	เพชรแพรว
โรงสุธรรมพิพากษา	คดียราช ฎรแย
โรงพระโอสถแผ้ว	โรคให้มลายหาย" ^๔

^๑ กรมราชบัณฑิต, เทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงเทพฯ (พระนคร: โรงพิมพ์หนังสือพิมพ์ไทย, ๒๔๕๖), หน้า ๑๓. ๑

^๒ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ทรงพระนามว่า, "ไทยรบพม่า," ประชุมพงศาวดารเล่ม ๖ (ภาคที่ ๖), หน้า ๒๔๔. (ในหนังสือ "ไทยรบพม่า" เรียก "ปืนใหญ่รางเกวียน")

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๓-๒๖๔.

^๔ นายสวน มหาตเล็ก, โคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๔.

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ กัปตันฟรานซิส ไลท์ (Francis Light) ชาวอังกฤษ ได้ช่วยเหลือราชการในการจัดซื้ออาวุธปืนมาถวายพร้อมทั้งถวายคาบประดับพลอยเล่มหนึ่ง กับเป็นด้ามเงินกระบองหนึ่ง และของมีค่าอื่น ๆ อีกหลายสิ่ง จึงได้ทรงแต่งตั้งให้ฟรานซิส ไลท์เป็นขุนนางไทย มีราชทินนามว่า "พระยาราชกัปตัน" หรือเรียกว่า "พระยาราชกัปตัน" นับว่าเป็นชาวยุโรปคนแรกที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

นอกจากนั้นหลังจาก เสร็จศึกสงคราม เก้าทัพทางด้านภาคใต้ (พ.ศ. ๒๓๒๔) กองทัพไทยได้ลงไปตีหัวเมืองมลายู โดยยกทัพเรือไปยกพลขึ้นบกเข้าตีเมืองปัตตานีได้ สมเด็จพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงได้ปืนลำริดขนาดใหญ่มีชื่อว่า "ปืนนางพระยาตานี" * เข้ามาถวาย

และตามธรรมเนียมการขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์องค์ใหม่แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จะต้องมีการสำรวจอาวุธในแผ่นดินว่ามีจำนวนเท่าใด เป็นการเตรียมพร้อมในการระงับป้องกันทางด้านจำนวนและอำนาจของอาวุธที่มีอยู่

ในระหว่างรัชกาลก็เช่นกัน จะมีรายการบัญชีรายชื่อปืนใหญ่เป็นการควบคุมอาวุธ อีกด้วย อาทิในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีบัญชีรายชื่อปืนใหญ่ ซึ่งมีรายชื่อและขนาดดังนี้^๒

และในปี พ.ศ. ๒๓๒๔ ทางกรุงเทพฯ ได้มีความคิดที่จะให้กองทัพจีน ยกมาช่วยเหลือเพื่อปราบปรามพม่าให้ราบคาบ แต่เห็นว่าระยะทางไกลการเดินทางจะลำบาก จึงขอสนับสนุนทางด้านกำลังอาวุธจากจีนโดยขอเกราะทองเหลือง จำนวน ๒,๐๐๐ เกราะ เพื่อที่จะใช้รบพุ่งกับพม่า

^๒ ทอวชิรญาณ หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๘๗ เลขที่ ๑๐ ชื่อ บัญชีรายชื่อปืนใหญ่

* ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น "พญาตานี" ขณะนี้ตั้งอยู่ที่หน้ากระทรวงกลาโหม

พระอาทิตย์เจ็ดดวง	กระสุน	๔ นิ้ว
ราหูทะลวงดวงจักร	กระสุน	๑๐ นิ้ว
หักเมืองमार	กระสุน	๑๑ นิ้ว
บาดาลถล่ม	กระสุน	๑๑ นิ้ว
ล้มไกรลาส	กระสุน	๑๑ นิ้ว
มีจราชสังหาร	กระสุน	๑๐ นิ้ว
อวตารผลาญราบ	กระสุน	๑๐ นิ้ว
ปราบพระนคร	กระสุน	๑๐ นิ้ว
ถอนพระสุเมรุ	กระสุน	๑๒ นิ้ว

ฯลฯ

และเหตุผลที่สำคัญที่พม่า เกรงขามไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมาก ก็เนื่องด้วยนโยบายต่างประเทศที่เปิดเมืองทำการค้า ทำให้ได้รับอาวุธจากต่างชาติเป็นจำนวนมาก ได้ แต่พม้ามักจะดำเนินนโยบายแข็งกร้าวกับต่างชาติ อาวุธจากชาติตะวันตกที่มีประสิทธิภาพ จึงมิได้ตกมาถึงมือพม่า ผิดกับฝ่ายไทยในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ "ไทยนั้น ผิดกับพม่าในข้อที่อาจซื้ออาวุธและกระสุนปืนได้จากเรือสินค้าต่างชาติ แม้แต่จาก เรืออเมริกัน พระเจ้าโพธิ์พญาทรงทราบว่ายไทยมีอาวุธที่เหนือกว่าก็เลิกความคิดมาตีไทย"^๑

๒) กำลังทางเรือ

ในช่วงเวลานี้ ได้ทำการปรับปรุงกิจการทหารหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) และต่อเนื่องมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพราะสำหรับราชอาณาจักรที่มีอาณาเขตจดทะเล และมีเมืองหลวงอยู่ริมแม่น้ำใหญ่ สามารถเข้าออกท้องทะเลได้สะดวก มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมี "กำลังทางเรือ" ไว้คุ้มครองป้องกันราชอาณาจักรของตนเอง

ในสมัยโบราณกองทัพไทยมิได้มีการแบ่งแยก เป็นกำลังทางบกกับกำลังทางเรือ ตามความหมายในปัจจุบัน เป็นเพียงแต่ว่า หากയാตราทัพไปทางบกเพื่อทำสงครามเรียกว่า "ทัพบก" หากയാตราไปทางเรือ เรียกว่า "ทัพเรือ" เรือที่ใช้ล่าเสียงทหารคงมีแต่เรือพายเรือแจว เรือใบ หรือสำเภานาคย้อม ใช้เป็นพาหนะล่าเสียงชนล่งกำลังพลและยุทธสัมภาระไปตามแม่น้ำลำคลอง เพื่อนำกำลังไปรบกับข้าศึก โดยยกกองทัพไปทางเรือ แล้วจึงยกกำลังขึ้นบกต่อไป จึงเรียกทหารเหล่านี้ว่า ทหารเรือ โดยแท้จริงไม่ได้

เรือรบในสมัยโบราณนั้นแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทคือ เรือรบสำหรับใช้ในแม่น้ำลำคลอง ซึ่งเป็นเรือขนาดเล็กที่ใช้แจวหรือพาย เพื่อบรรทุกทหารไปป้องกันข้าศึก ซึ่งรุกล้ำเข้ามาในแม่น้ำลำคลอง กับเรือรบสำหรับใช้ในทะเล^๒ ซึ่งเป็นเรือรบชนิดตั้งปืนใหญ่ เรือทั้งสองประเภทนี้มีบทบาทสำคัญ ในการป้องกันราชอาณาจักรร่วมกับกำลังทางบกอยู่ตลอดเวลา

ในปี พ.ศ. ๒๓๑๐ ขณะที่พม่าล้อมกรุงศรีอยุธยาไว้นั้น พระยาวชิรปราการ (ต่อมาคือพระเจ้ากรุงธนบุรี) นำสมัครพรรคพวกฝ่าวงล้อมออกมาแล้วซ่อนสมุญคนตั้งมั่นอยู่ที่เมืองจันทบุรี เตรียมการต่อเรือรบจำนวน ๑๐๐ ลำเศษ รวบรวมทหารไทยและจีน จัดเป็นกำลังรบ ได้ประมาณ ๕,๐๐๐ คน แล้วยกทัพเรือออกจากเมืองจันทบุรีมาทางปากน้ำเจ้าพระยา ฝ่าเมืองธนบุรีคืน และรีบยกขึ้นไปกรุงศรีอยุธยา เข้าตีได้ค่ายพม่าที่โพธิ์สามต้นจนทัพใหญ่ของพม่าแตกพ่าย^๓ และขับไล่พม่าออกพ้นเขตแดนไทย ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า กำลังทางเรือเป็นกำลังสำคัญที่มีบทบาทสนับสนุนกำลังทางบกมาแต่สมัยโบราณ และเริ่มทวีความสำคัญมากขึ้นตั้งแต่สมัยธนบุรี

^๑โปรดดูสมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ, ตำนานเรือรบไทย (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๗), หน้า ๖.

^๒กรมยุทธการทหารเรือ, ประวัติเรือรบไทย (พระนคร : โรงพิมพ์กรมสารบรรณทหารเรือ, ๒๕๒๐), หน้า ๑๓.

^๓"พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี," ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๔๐ (ภาคที่ ๖๔-๖๖), หน้า ๔๓.

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเรือเพิ่มขึ้นทั้งเรือรบทางลำน้ำ และเรือรบทางทะเล ในระยะแรกที่พระองค์ขึ้นครองราชย์ สิ่งที่ทรงปฏิบัติเกี่ยวกับ กำนัลทางเรือก็คือ ทรงให้มีการซ่อมแซมเรือซึ่งสร้างมานานและชำรุด ดังเห็นได้จาก การสั่งให้เจ้าพระยามนทรสุธรรมราช "ตรวจดูเรือรบ ไล่น้ำจืดรา นอกอัคราสำหรับ เมือง มีจำนวนอยู่มากน้อยเท่าใด คีแลทรุดประการใด ซึ่งทรุดอยู่นั้นก็ให้ว่ากล่าว เร่งรัด แก่เจ้าหมื่นพนักงานให้เร่งตกแต่ง ซ่อมแปลงลี้ม ผ่อนขึ้นไว้ให้ดีจงทุกลำ"^๑

และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๒๔ ก็ได้ทรงมีพระบรมราชโองการ "ให้ตั้งสำเภา ขึ้นเป็นหลายลำ"^๒

สำหรับจำนวนเรือรบทางทะเลที่มีอยู่ในสมัยนั้น มีจำนวนดังที่ปรากฏหลักฐาน ในพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ว่า

...องเชียงสือบอกข้อราชการศึกเข้าไปเมื่อใด พระบาทสมเด็จพระเจ้า อยู่หัวจะยกทัพออกมาช่วย แต่จะไปทางบกนั้นไกลมาก ครั้นจะให้ไปทางเรือ เล่า เรือรบที่กรุงมี ๗๐-๘๐ ลำ บรรทุกไพร่พลได้น้อย ถ้าองเชียงสือว่างศึก แล้ว คิดต่อเรือกุไลให้สัก ๖๐-๗๐ ลำ กับเรือกุไลอย่างดี สำหรับเป็นเรือพระที่นั่ง เข้าไปถวาย"...

^๑ หอวชิรญาณ หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๖ เลขที่ ๒ ชื่อกฎพระบรม ราชโองการ เรื่องตั้งเจ้าพิททเป็นเจ้าพระยามนทรสุธรรมราช

^๒ หอวชิรญาณ หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๔ เลขที่ ๓ ชื่อท้องตราเรื่อง พระราชทานบำเน็จความชอบแก่พระยาวิเสสสงคราม

^๓ พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๑ อ่างในพลเรือตรี แชน ปัจจุบันนท์, ประวัติการทหารเรือไทย (พระนคร : โรงพิมพ์กรมสารบรรณทหารเรือ, ๒๕๐๔), หน้า ๑๔๔.

ใน พ.ศ. ๒๓๓๔ องเชียงสือได้จัดส่งเรือรบคือ เรือกุล^๑ ที่เกณฑ์ให้ต่อเข้ามาถวายเป็นจำนวน ๗๐ ลำ^๒ โปรดเกล้าฯ ให้เอาไปเก็บไว้ที่แหลมบางอ้อ เรือดังกล่าวนี้เข้าใจว่าเป็นเรือขนาดย่อมใช้เดินทางตามชายฝั่ง ดังนั้น พอจะอนุมานได้ว่าเรือรบประเภทเรือเดินทะเลที่เป็นเรือหลวง และเป็นเรือขนาดย่อมในรัชกาลที่ ๑ นั้นมีประมาณ ๑๕๐ ลำ^๓ ส่วนเรือรบขนาดใหญ่ก็คงมีจำนวนไม่มากนัก และมักจะนำไปใช้ในการค้าขายกับต่างประเทศ เรือรบในช่วงเวลานี้จึงเป็นเรือรบขนาดเล็กที่ใช้ตามแม่น้ำ ลำคลอง เป็นส่วนใหญ่

ข) การเตรียมการทางด้านเสบียงอาหาร

หลังจากพระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นครองราชย์ พระองค์ต้องทรงรับปัญหาทางด้านเสบียงอาหาร เพราะผลผลิตตกต่ำมาก เพราะระหว่างสงครามครั้งหลัง สามปีก่อนเสียกรุงใน พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น ราษฎรมิได้ทำนาเลย เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาในครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) แล้ว ราคา "ข้าวสารเป็นเกวียนละ ๒ ซึ่ง อาณาประชาราษฎร์ซัดสน จึงทรงพระกรุณาให้ข้าหลวงละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยทำนาปรัง"^๔ ซึ่งเป็นนานอกฤดู

เรือกุลนี้เข้าใจว่าเป็นเรือขนาดย่อมใช้เดินทางตามชายฝั่งและคงมีรูปลักษณะอย่างเรือ Gheloui rung ซึ่งกล่าวไว้ในหนังสือ The ship by Lanstrom เป็นเรือเสาคเดียว รูปเพรียว

^๑ "รัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก," พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร : โรงพิมพ์ ป. ศิษยาภิบาล, ๒๕๐๕), หน้า ๑๘.

^๒ พลเรือตรี แชน บัจจสานนท์, ประวัติการทหารเรือไทย, หน้าเดียวกัน

^๓ "พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี จดหมายเหตุนายวันทัฬหีกรมธนบุรี," ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๕๐ (ภาคที่ ๖๕-๖๖) (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๒), หน้า ๓๘.

และขยายพื้นที่นาเพิ่มขึ้นโดยการปรับปรุงที่สวนนอกกำแพงเมืองให้เป็นทุ่งนา นับเป็นการเตรียมการด้านเสบียงอาหารเพื่อบรรเทาความอดอยากในระยะยาว ต่อมาจึงได้ผลผลิตข้าวดีขึ้น กระทั่งซ็อง โคนิก (Jean Koenig) ชาวเดนมาร์ก ซึ่งอาศัยอยู่ในกรุงธนบุรี ขณะนั้นได้บรรยายถึงสภาพของพื้นที่ปลูกข้าวของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างในระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๒๒ ถึง พ.ศ. ๒๓๓๓ ว่ามีความอุดมสมบูรณ์มาก สามารถทำนาได้ถึงปีละ ๒ ครั้ง^๑

ถ้าพิจารณาเรื่องเสบียงทางด้านการทหารแล้ว เเสบียงเป็นสิ่งสำคัญในราชการทหารส่วนหนึ่ง ถ้ากองทัพเป็นกองทัพใหญ่ก็ต้องจำหน่ายเสบียงมาก ในกรณีที่กองทัพไปตั้งอยู่ในตำบลซึ่งบริบูรณ์ด้วยเสบียงอาหาร ก็พออนุโลมความลำบากในการส่งเสบียงได้บ้าง แต่ถ้ากองทัพไปตั้งอยู่เป็นเวลานาน เเสบียงในตำบลนั้นก็ย่อมจะหมดลง คงจะต้องอาศัยเสบียงซึ่งจะต้องรวบรวมส่งมาแต่ไกล ย่อมจะเป็นการลำบากมากในการขนส่ง พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงแก้ปัญหาเพื่อเตรียมพร้อมในด้านเสบียงอาหารด้วยการตั้งฉางเอาไว้ตามหัวเมือง โดยเฉพาะหัวเมืองตาก ซึ่งปรากฏหลักฐานว่าได้มีการตั้งฉางเพื่อแจกจ่ายไพร่พลของกองทัพเวลามีราชการศึก^๒

ถึงแม้จะมีการตั้งฉางไว้ตามหัวเมืองต่าง ๆ แต่การขนถ่ายเสบียงจากแหล่งเก็บเสบียงสู่ยุทธภูมิ ยังคงเป็นภาระหนักของกองทัพ ในเรื่องนี้ทางฝ่ายไทยได้แก้ไขโดยใช้วิธียึดเมืองหรือตำบลสำคัญบางแห่งซึ่งมีเสบียงอาหารบริบูรณ์ แล้วตั้งเป็นที่รวมเสบียง

^๑ Sarasin Viraplol, "Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652-1853." (Cambridge: Council on East Asian Studies Harvard University, 1977), p. 108.

^๒ ประชุมพงสาวดาร เล่ม ๔๐ (ภาคที่ ๖๕-๖๖), หน้า ๗๓.

แล้วจัดกองลำเลียงรับส่งจากตำบลที่รวมเสบียงไปยังตำบลที่ต้องการเป็นคราว ๆ ไป
เช่นในครั้งที่อะแซหุ่นกี้ยกมาตีหัวเมืองเหนือ ไทยได้ตั้งที่รวมเสบียงที่เมืองนครสวรรค์
สำหรับส่งไปยังกองทัพที่เมืองพิษณุโลก ซึ่งพม่าจะคอยตีและตีค้ำส่งอยู่เสมอ ไทยเราจึง
ป้องกันรักษาที่รวมเสบียงและกองลำเลียงอย่างแข็งแรง

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทางฝ่ายไทยได้ตั้งฉางรวบรวมข้าว
เปลือกเพื่อจะนำมาสีในโรงสีเพื่อส่งเป็นเสบียงให้แก่กองทัพในการรบกับพม่า มีการตั้งฉาง
ข้าวทั้งในกรุงเทพฯ และตามหัวเมืองสำคัญต่าง ๆ ฉางในกรุงเทพฯ ที่สำคัญมี ๔ ฉาง
คือฉางนางนวล ฉางนางกราย ฉางนางพนม และฉางริมน้ำ^๑ ข้าวที่ขึ้นฉางมีทั้งข้าว
จากนาหลวง ข้าวจากการจัดซื้อ และการยืมจากขุนนางหรือราษฎร เมื่อนำข้าวเปลือก
ขึ้นฉางเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ก็จะทำบัญชีควบคุมข้าวเปลือกเหล่านั้น ซึ่งบัญชีนี้จัดทำเป็น
ประจำทุกปีเป็นการเตรียมพร้อมทางด้านเสบียงอาหาร เพื่อมิให้ขาดแคลนได้ ตลอดจน
มีการควบคุมการส่งข้าวสู่กองทัพ มิให้กองทัพขัดสนทางด้านเสบียงอาหาร โดยข้าวที่
จัดส่งกองทัพนั้นเบิกจากฉางหลวงในกรุงเทพฯ และตามหัวเมืองสำคัญต่าง ๆ ที่มีฉาง
เก็บข้าวเปลือกอยู่

ในรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์ยังทรงเป็นห่วงเรื่องเสบียง
สำหรับกองทัพซึ่งเก็บไว้ตามฉางเมืองต่าง ๆ เพราะสถานการณ์ทางด้านอาณาจักรข้างเคียง
นั้นไม่น่าไว้วางใจ จึงมีพระบรมราชโองการสั่งว่า

...ข้าวเปลือกเป็นกระษัตริราชการสำหรับเป็นเสบียงไพร่พลทะเล陸ทหาร
จ่ายราชการแผ่นดินเป็นอันมาก ข้าวเก่าคงฉางเมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี
นาย ๑ เมืองชัยนาท เมืองนครสวรรค์ นาย ๑ มีอยู่เป็นอันมากนั้น ให้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

หออักษิณาศึกษา หมายเหตุรัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๗ เลขที่ ๑ ชื่อเรื่อง
บัญชีจ่ายข้าวฉางหลวงให้แก่โรงสีกองทัพครั้งรบพม่า นิเมะเส็ง สัปตศก นิเมะเมียบ ษัตริศก

มหาดไทย กลาโหม มีตราแต่งตั้งข้าหลวงกำกับด้วยกรมมา ออกไปตรวจข่าว
ในฉางดวงชั้นสูตรให้รู้จักจำนวนมากน้อยตามรับสั่ง...

และในการเตรียมทัพตั้งรับพม่าในปี พ.ศ. ๒๓๖๓ นั้น ฝ่ายไทยมีปัญหาในการ
ส่งกำลังบำรุงในด้านเสบียงจากฉางเมืองราชบุรี นำส่งยังกองมอญ กองลาว กองนอก
ซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองกาญจนบุรี อันเป็นด่านหน้าในการตั้งรับพม่า ทางลำเลียงตามลำน้ำ
แม่กลอง จากเมืองราชบุรีถึงเมืองกาญจนบุรีนั้น ใช้เวลาเดินทางประมาณ ๗-๘ วัน
เรือใหญ่ไม่สามารถจะบรรทุกได้เพราะร่องน้ำตื้น ถ้าเกิดสงครามการลำเลียงทางเรือ
จะไม่ทันทั่วทั้งที่ ส่วนทางบกนั้น ถ้าใช้ช้างหรือเกวียนจะใช้เวลาเดินทางประมาณ ๓ วัน
เพราะหนทางรกเต็มไปด้วยป่า กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์จึงให้ "หลวงวิจิตรสรพลคุมไพร่
๓๐๐ คน ทำทางแต่เมืองกาญจนบุรีขึ้นไปจนถึงท่าเรือพระแท่น กองปากแพรกแต่งตั้งให้ขุน
เดชฤทธิรงค์ คุมไพร่ ๓๐๐ คน ทำทางลงมาบรรจบกัน มีราชการไปเบื้องหน้าจะได้ลำเลียง
ทั้งทางบก ทางเรือ สะดวก"^๒

จะเห็นได้ว่า ยุทธศาสตร์ทหารด้านจัดเตรียมอาวุธและเสบียงอาหารในช่วง
เวลานี้ได้รับการแก้ไขเป็นอย่างดี หลังจากการประสบความล้มเหลวทางยุทธศาสตร์ใน
ด้านนี้ในสมัยอยุธยาตอนปลายจนทำให้เสียกรุงศรีอยุธยาในครั้งหลังในด้านอาวุธยุทธโปกรณ์
ได้มีการจัดหาเพิ่มขึ้น ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการจัดซื้อ การจัดทำขึ้นเอง การยึดมาจาก
เมืองที่ตีได้ และการได้มาในรูปของบรรณาการ ทำให้เกิดการสะสมอาวุธยุทธโปกรณ์เป็น
อย่างมาก ซึ่งส่งผลถึงศักยภาพของกองทัพด้วย นอกจากนี้การสะสมเรือลำเลียงทหาร

^๑ หอวชิราวุธ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๒๑๗๖ เลขที่ ๑๖ ก. ชื่อให้
มหาดไทย กลาโหม ชั้นสูตรข่าวในฉาง

^๒ หอวชิราวุธ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๒๑๘๒ เลขที่ ๑๑ ชื่อใบออก
พระยาสุนทรราชเสณีย์ เรื่องส่งตัวหม่อมเจ้าสายหยุด หม่อมเจ้านิมิตและหม่อมเจ้า
สมพงษ์กับบ่าวไพร่ ๕๐ คน ที่ต้องเกณฑ์มาในกองทัพให้กลับกรุงเทพฯ กับหาเรือโทหหลวง
อนุรักษ์

ขนาดเล็กก็ทวีจำนวนมากขึ้น ซึ่งส่งผลถึงการล่าเหยื่อทหารทางน้ำไปสู่ยุทธภูมิได้อย่างรวดเร็ว ทำให้การปฏิบัติการทางยุทธวิธีประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดี ทางด้านเสบียงอาหาร พื้นที่เกษตรกรรมได้ขยายเพิ่มขึ้น ตามหัวเมืองสำคัญได้มีการสร้างฉางเพื่อใช้เก็บเสบียงสำหรับกองทัพ เมื่อมีราชการศึกสงคราม มีการจัดทำบัญชีเพื่อควบคุมจำนวนเสบียงอาหารตามฉางต่าง ๆ กล่าวได้ว่ายุทธศาสตร์ทหารในด้านการจัดเตรียมอาวุธและเสบียงอาหารช่วงหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ได้มีการแก้ไขและจัดเตรียมเป็นอย่างดี

๒. ยุทธศาสตร์ทหารในด้านการจัดเตรียมอาวุธและเสบียงอาหารช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔

ก) การเตรียมการทางด้านอาวุธ

๑) อาวุธปืน

ในช่วงระยะเวลาตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ฝ้ายไทยเห็นประโยชน์ในการแต่งเรือไปค้าขายต่างเมืองมากขึ้น มีเรือหลวงและเรือสำเภา เจ้านายข้าราชการและพ่อค้าแต่งไปค้าขายตามเมืองต่างประเทศทางตะวันตก ไปจนถึงอินเดีย ทางใต้ลงไปถึงชวา ทางตะวันออกไปถึงเมืองจีน^๑ และมีการค้าขายเกี่ยวข้องกับชาติตะวันตกมากยิ่งขึ้น ซึ่งส่งผลถึงไทยได้รับอาวุธ ซึ่งฝ้ายไทยไม่สามารถจะผลิตได้เอง ต้องสั่งซื้อจากต่างประเทศจึงทวีเพิ่มมากขึ้นในช่วงนี้ มีประสิทธิภาพมากขึ้น

ในปี พ.ศ. ๒๓๖๔ (รัชกาลที่ ๒) ฝ้ายไทยได้เริ่มมีการติดต่อทางการทูตอย่างจริงจังกับชาติตะวันตก^๒ มีชุดอังกฤษชื่อ จอห์น ครอเฟอร์ด (John Crawford)

^๑ "วารสาร" หินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น"

(วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๒), หน้า ๓๖-๔๐.

^๒ ในปี พ.ศ. ๒๓๖๔ ชาติตะวันตกคือ โปรตุเกสได้เคยส่งทูตเข้ามาเมืองไทย โดยขอตั้งโรงสินค้า แต่หลังจากนั้นจน พ.ศ. ๒๓๖๔ ไม่มีชาติตะวันตกส่งทูตเข้ามายังไทย การส่งทูตเริ่มมีบทบาทในช่วงหลัง พ.ศ. ๒๓๖๔ เป็นต้นไป

ได้เข้ามาขอทำสัญญาพระราชไมตรีและได้ทูลเกล้าฯ ถวายเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งมี
เครื่องแต่งตัวทหารอย่างชิปอย^๑ จำนวน ๑๒ สำหรับรวมอยู่ด้วย

ในช่วงนี้สถานการณ์ในพม่าซึ่งเคยเป็นศัตรูสำคัญของไทยกำลังวุ่นวาย นอกจากนั้น
ญวนก็เริ่มมีนโยบายที่จะขยายอาณาเขตเข้ามาในเขมร และมีท่าทีอาจจะรุกรานไทยด้วย
ฝ่ายอังกฤษเริ่มจะมาบีบบบาทแถบไทรบุรี พระองค์จึงได้ทรงจัดหาปืนใหญ่และปืนเล็กมาไว้
ใช้ในกองทัพโดยเร่งด่วน ด้วยการสั่งให้พ่อค้าชาวต่างชาติหาซื้อเข้ามาขาย ทั้งราชการ
ไทยมีกฎหมายบังคับที่จะจัดซื้อปืนและกระสุนจากเรือลำนั้นบรรทุกเข้ามาขายแต่เพียงผู้เดียว
ในครั้งนั้นกาลส มันทนวนต์ ลิกไวร์ ชุตโปรดุเกลมาจากเมืองมาเก๊า เข้ามาเจริญพระราช-
ไมตรี ก็โปรดให้เข้าเฝ้าอย่างพ่อค้าต่างชาติ และให้พระยาสุริวงษ์มนตรีเป็นผู้ต้อนรับ ตลอดจน
มีจดหมายตอบเจ้าเมืองมาเก๊าขอให้ช่วยจัดซื้อปืนคาบศิลาให้ ทางเมืองมาเก๊าได้มอบปืน
คาบศิลา ๔๐๐ กระบอก ราคากระบอกละ ๔ เหรียญ โดยฝากมากับหลวงฤทธิสาแตรงที่ออก
ไปค้าขาย การที่มีพระราชประสงค์จะหาซื้อปืนจึงเป็นเหตุให้เมืองต่าง ๆ เอาปืนมาถวาย
เป็นบรรณาการเนื่อง ๆ เพราะการนำปืนเข้ามาถวายโดยตรงนั้น นอกจากผู้ถวายจะได้รับ
สินค้าตอบแทนจนคุ้มราคาปืนแล้ว ยังได้รับสิทธิให้จำหน่ายสินค้าอื่น ๆ ได้อีก บางครั้งถ้า
พอพระทัยมากก็อาจจะได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้ด้วย จึงมีผู้นำเอาปืนมาถวายให้แก่
พระองค์เป็นจำนวนมาก ดังนั้น ใน พ.ศ. ๒๓๖๔ กัปตัน แฮน (Captain Han) ชาว
อเมริกันนำเรือบรรทุกสินค้าเข้ามาขายในกรุงเทพฯ และเมื่อทราบว่ายไทยต้องการอาวุธปืน
ไว้ใช้ในกองทัพ จึงถวายปืนคาบศิลา ๔๐๐ กระบอกแก่ทางราชการ พระองค์จึงทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งให้กัปตัน แฮน เป็น "หลวงราชภักดี" และได้รับพระราชทาน
สิ่งของตอบแทนจนคุ้มค่างานปืน พร้อมกันนั้นยังได้ยกเงินภาษีจังกอบพระราชทานให้อีกด้วย

^๑ ทหารชิปอย (Sepoy) หมายถึงทหารพื้นเมืองชาวอินเดีย ซึ่งได้รับการ
ฝึกแบบทหารอังกฤษ และประจำการในกองทหารต่างตัวของอังกฤษที่เมืองเบงกอล
(Bengal) ภาคตะวันออกของอินเดีย

นโยบายในการจัดหาอาวุธของพระองค์ทำให้เป็นที่เสียดสีไปไกล บรรดาพ่อค้าวาณิช
พากันเดินทางมายังกรุงเทพ และดำเนินการตามอย่างกันมากมาย

และตามธรรมเนียมการขึ้นแผ่นดินใหม่ที่กล่าวมาแล้วว่า จะต้องมีการสำรวจ
จำนวนปืนใหญ่ โดยผู้รับผิดชอบจะต้องทำบัญชีปืนใหญ่ขึ้นถวาย เพราะถือว่าอาวุธปืนใหญ่
เป็นสิ่งที่สำคัญมากในช่วงเวลานั้น สามารถชดช้อย์เข้าศึกในระยะไกลได้ เมื่อรัชกาลที่ ๓
ขึ้นครองราชสมบัติ ก็ได้มีการนำบัญชีรายชื่อปืนใหญ่ขึ้นถวาย^๑ ซึ่งมีจำนวนปืนใหญ่ทั้งเก่า
และหล่อใหม่เป็นทองสำริด ๒,๐๑๘ กระบอก และปืนใหญ่เหล็ก ๔,๖๓๘ กระบอก^๒ รวม
ปืนใหญ่ครั้งต้นรัชกาลทั้งสิ้น ๖,๖๕๖ กระบอก ซึ่งก็มีเป็นจำนวนมากสำหรับที่จะใช้ป้องกัน
ศัตรูในขณะนั้นได้

ชนิดของปืนใหญ่ในขณะนั้นมีดังนี้คือ ฝรั่งเศสเปิดหมวก อย่างไทร กระสุนโคต
กระสุนปราย จำรงและฉัตรไชย^๓ เป็นต้น สำหรับรายชื่อและขนาดของปืนพอที่จะยก
มาเป็นสังเขปดังนี้^๔

^๑ หอวชิรญาณ หมู่จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๘๗ เลขที่ ๑๐ ชื่อบัญชี
รายชื่อปืนใหญ่

^๒ ปืนใหญ่เหล็กในช่วงต้นรัชกาลนี้ ฝ่ายไทยยังต้องสั่งซื้อมาจากต่างประเทศ
โดยเฉพาะตะวันตก

^๓ หอวชิรญาณ หมู่จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๘๗ เลขที่ ๑๐/ก. ชื่อบัญชี
รายชื่อปืนใหญ่

^๔ หอวชิรญาณ หมู่จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๘๗ เลขที่ ๑๐/ข. ชื่อบัญชี
รายชื่อปืนใหญ่

ขอมคำคืน	ยาวสี่ศอก	กระสุนสี่นิ้ว	ดินหนัก	๑๐+
จีนสาวไส้	"	"	"	"
ไทยใหญ่เล่น	"	"	"	"
ชะวาร์กฤษ	"	"	"	"
มูหิจตทะเลวงพัน	"	"	"	"
มีกะสันแหกค้าย	"	"	"	"
ฝรั่งรายปืนแมน	"	"	"	"
ญวนง่าง้าว	"	"	"	"
ลาวทีคสี	"	"	"	"
พระสีอาร์กซ์	"	"	"	"
ยักษคณีใจหาร	"	"	"	"

ฯลฯ

ต่อมารัชกาลที่ ๓ ได้ทรงจัดการป้องกันบ้านเมืองอย่างเข้มแข็ง มีการสร้างป้อมหลายแห่งจนกระทั่งหาซื้อปืนใหญ่มาประจำป้อมไม่ทันการ จึงทรงทดลองสร้างปืนใหญ่เหล็กขึ้นใช้เอง คือปืนชื่อ "เจ้าพระยาสุรโยธิน" และ "เจ้าพระยาปราบหงวะ" เป็นต้น ไทย "ให้หาช่างจีนมาฝึกหัดหล่อปืนใหญ่เป็นปืนเหล็กขึ้นในกรุงเทพเป็นครั้งแรก"^๑ ปืนใหญ่ของไทยจึงเปลี่ยนแปลงรูปแบบจากปืนใหญ่สำริด เป็นปืนเหล็กตั้งแต่บัดนั้น เป็นต้นมา

แม้ว่าในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะมีการสะสมอาวุธปืนเพิ่มขึ้นอย่างมากจนเห็นได้ชัด แต่ในช่วงเวลานี้ก็มีความแตกต่างออกเป็น ๒ ช่วงเวลา ในเวลาหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ การเพิ่มของอาวุธปืนจะเน้นไปที่ปืนประจำกาย คือปืนคาบศิลา เป็นต้น เพราะในช่วงเวลาดังกล่าวยุทธศาสตร์ของ

^๑ สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว, ตำราปืนใหญ่, หน้า (๗).

ฝ่ายไทยเน้นหนักไปในทางเดินทัพออกไปรับข้าศึกนอกเมือง เป็นขนาดเล็กจึงมีบทบาทมาก แต่ในช่วงเวลาหลังกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ฝ่ายไทยพยายามสร้างจุดยุทธศาสตร์ตามเมืองสำคัญต่าง ๆ และเน้นหนักในการสร้างป้อมปราการตามปากลำน้ำสำคัญ จนเป็นที่สังเกตได้ว่าในช่วงเวลาหลังนี้ ฝ่ายไทยเริ่มจะสะสมปืนใหญ่เป็นจำนวนมากขึ้นกว่าช่วงเวลาแรก ประกอบกับความจำเป็นในการนำปืนใหญ่มาติดตั้ง เรือขนาดใหญ่เพื่อใช้รบในสงครามเขมร ซึ่งทัพเรือมิได้ใช้เรือเพื่อล่าเสียงพลธรรมา เหมือนกับการรบกับพม่าในช่วงแรก ซึ่งมีแต่เรือล่าเสียงขนาดเล็กที่ใช้ตามแม่น้ำลำคลอง เป็นสำคัญ ในช่วงหลังมีการสร้างเรือรบขนาดใหญ่ที่ใช้แล่นในท้องทะเล ได้ความต้องการปืนใหญ่ จึงทวีจำนวนมากขึ้น

ความเปลี่ยนแปลงของอาวุธปืนใหญ่ที่ทวีจำนวนมากขึ้นนี้ส่งผลถึงทางด้าน เอกสารและการเตรียมพล ทางด้านเอกสารได้มีการแปลตำราการฝึกยิงปืนใหญ่จากภาษาอังกฤษมาเป็นภาษาไทย และมีการฝึกทหารปืนใหญ่โดยเฉพาะอีกด้วย เพราะเทคนิคการใช้ปืนใหญ่แบบตะวันตกแตกต่างและละเอียดอ่อนกว่าวิธีใช้ปืนใหญ่ที่ฝ่ายไทยเคยใช้มาแต่ก่อน

นอกจากนั้นในช่วงเวลาหลังปีพุทธศตวรรษของไทยหันไปสู้ทางตะวันออก เพื่อต้านทานอำนาจของญวนในเขมรและลาว การสร้างคลังเก็บอาวุธยุทธโปกรณ์ทางด้านตะวันออกจึงเป็นสิ่งจำเป็น เพราะการที่จะส่งอาวุธยุทธโปกรณ์ออกไปสนับสนุนการรบกับญวนในเขมรโดยตรงนั้น กระทำลำบากมาก สิ่งที่น่าประหลาดในช่วงเวลานี้มีการสร้างคลังอาวุธยุทธโปกรณ์ทางตะวันออกของราชอาณาจักร เพื่อคอยสนับสนุนกองทัพในสงครามเขมร

ในการรบกับญวนตอนที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๔๓-๒๓๔๔) เขมรและญวนมาตั้งกองกำลังที่กำพงสวายทางด้านตะวันออกของทะเลสาบ เป็นเหตุให้ฝ่ายไทยวิตกว่าญวนจะรุกเข้ามาทางด้านเมืองอุบลราชธานีและเมืองจำปาศักดิ์ รัชกาลที่ ๓ จึงโปรดให้พระยาราชนิภูลออกไปจัดเกณฑ์ไพร่พลไปรักษาเมืองอุบลราชธานี และให้จัดการตั้งค่ายสร้างโรงเก็บปืนเก็บดินปืนให้พร้อมพร้อมไพร่ คอยที่จะยกไปช่วยพระยาบำเรอศักดิ์ภักดิ์ ซึ่งตั้งรักษาอยู่ที่เมืองจำปาศักดิ์ เพราะครั้งนั้นเส้นทางคมนาคมไปจำปาศักดิ์ไม่สะดวก และห่างไกลมาก

ญวนอาจมาตีจำปาศักดิ์ทางลำน้ำโขงได้ ฉะนั้น ที่จำปาศักดิ์ก็ให้ตั้งค่ายก่อสร้างโรงเก็บ
กระสุนดินดำไว้ใช้พร้อมกัน นอกจากนั้นเจ้าพระยาบดินทร์เดชาก็ได้เกณฑ์ชาวเมือง
พระตะบองให้จัดการตั้งค่ายสร้างโรงเก็บดินปืนและปืนที่พระตะบองอีกด้วย

๒) กำลังทางเรือ

เมื่อรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงขึ้นครองราชย์ พม่าเห็นว่าการ
ผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ กำลังฝ่ายไทยคงจะอ่อนแอลง ดังนั้น ในปี พ.ศ. ๒๓๕๒ พม่าได้
ส่งกองทัพเข้ามารุกรานไทย โดยเข้ามาตีหัวเมืองชายทะเล คือเมืองชุมพร เมืองตะกั่วป่า
เมืองตะกั่วทุ่งและเมืองถลาง ฝ่ายไทยเมื่อรู้ว่าพม่ายกทัพเข้ามารุกรานก็เกณฑ์ทัพไปสู้กับ
ข้าศึกทั้งทัพบกและทัพเรือ ในครั้งนั้นทัพเรือมีบทบาทในการสนับสนุนทัพบกในการล่าเมืองผล
ขณะเดียวกันความสำคัญของการใช้ทัพเรือได้ทวีมากขึ้น การปรับปรุงทัพเรือจึงเกิดขึ้น
โดยในปี พ.ศ. ๒๓๖๑ โปรดเกล้าฯ "ให้ท่านพระยานครเร่งต่อเรือ"^๑ เพื่อมิให้เสียที่
ต่อพม่าข้าศึก และในปี พ.ศ. ๒๓๖๖ ก็โปรดเกล้าฯ ให้หลวงราชเมธา จัดสร้างเรือที่
หัวเมืองปัตตานี โดยมีการสร้างเรือแบบกรรเชียงสองชั้นที่เมืองปะลิส^๒ และประกอบ
กับการฟื้นฟูการติดต่อค้าขายกับฝรั่งชาวยุโรปอีกครั้งหนึ่ง จึงทำให้การเดินเรือเพื่อค้าขาย
ของไทยกลายเป็นกิจการขนาดใหญ่ เห็นได้จากที่จอห์น ครอบเฟอรัค บุคของผู้สำเร็จ
ราชการอังกฤษกล่าวไว้ว่า "กรุงเทพฯ เป็นท่าเรือที่ใหญ่โตแห่งหนึ่งทางเอเชีย หากไม่
นับเมืองท่าเรือของประเทศที่มีอยู่ในความยึดครองของยุโรป"^๓

^๑ หอวชิราวุธ หมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๔๐ เลขที่ ๔ ชื่อโปรดเกล้าฯ
ให้พระองค์มรินทร์ออกมารักษาโรคพระยานครและช่วยราชการทัพพม่า

^๒ หอวชิราวุธ หมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๔๔ เลขที่ ๒ ชื่อบอกเมือง
นครศรีธรรมราช เรื่องต่อเรือรบใช้ในราชการทัพศึก

^๓ จดหมายเหตุของ จอห์น ครอบเฟอรัค อ้างในพลเรือตรี แชน ปัจจุบันสานนท์,
ประวัติศาสตร์ทหารเรือไทย, หน้า ๔๒.

เมื่อการค้าทางทะเลเจริญรุดหน้า สามารถทำรายได้เข้าสู่ท้องพระคลังเป็นจำนวนมาก ทำให้ประเทศมีกำลังรบบทางเรือเข้มแข็งขึ้น ทั้งนี้เพราะเรือสินค้าเหล่านั้นใช้เป็นกำลังสำคัญในยามสงครามได้ด้วย สำหรับจำนวนเรือรบในสมัยนี้ ครอเฟอร์ได้บันทึกไว้ว่า มีเรือสำเภอยู่นในแม่น้ำถึง ๗๐ ลำ ขนาดบรรทุกได้ ๑,๖๐๐ ทอนขึ้นไป จนถึง ๑๕,๐๐๐ ทอน เป็นเรือหลวง ๒ ลำ เรือของเจ้านายและข้าราชการไทยอีก ๒๐ ลำ นอกนั้นเป็นเรือของพ่อค้า เรือหลวง ๒ ลำที่กล่าวถึงคือ เรือ "มาลาพระนคร" เป็นเรือกำปั่นหลวงใช้ไปค้าขายถึงเมืองสิงคโปร์และมาเก๊าและเรือ "เทราข้ามสมุทร" เป็นเรือหลวงใช้ค้าขายเช่นเดียวกัน เรือทั้งสองลำนี้เมื่อติดอาวุธปืนแล้วก็จะทำเป็นเรือรบได้

สมัยรัชกาลที่ ๓ พระองค์ได้ทรงปรับปรุงกิจการด้านทหารเรือให้เจริญก้าวหน้ายิ่งไปกว่ารัชกาลก่อน ๆ สาเหตุอันสำคัญที่ทำให้พระองค์ทรงริบเร่งปรับปรุงในด้านนี้ก็คือ การที่เจ้าอนุวงศ์เจ้าเมืองเวียงจันทน์ก่อการกบฏขึ้น (พ.ศ. ๒๓๖๔-๒๓๗๐) และไทยได้ปราบปรามลงอย่างราบคาบ แต่ขณะที่ปราบปรามด้านลาวอยู่นั้น ญวนได้เข้ามาแทรกแซง ทั้งนี้สืบเนื่องจากพระยาราชสุภาวดี^๑ ได้ลวงญวนไปฆ่าเสียเป็นจำนวนมาก ทำให้พระองค์ทรงตระหนักว่าครั้งนี้นักงโกรธและอาจก่อศึกสงครามขึ้นอีก และทรงมีพระราชดำริว่า "จะไว้ใจทางทะเลไม่ได้"^๒ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำนุบำรุงกิจการทหารเรือโดยโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเรือรบทั้งแบบเก่าแบบใหม่ มีทั้งเรือขนาดย่อม ขนาดใหญ่ มีชื่อประจำลำมากด้วยกัน^๓ แบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภทคือ

^๑ ต่อมาได้เลื่อนยศเป็นเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, หน้า ๔๕.

^๓ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ ๓, รัชกาลที่ ๔ (พระนคร : โรงพิมพ์ ป.พิศนาคะ, ๒๕๐๖), หน้า ๔๓-๔๔.

(ก) เรือสำหรับใช้ในลำแม่น้ำ ได้แก่จำพวกเรือยาวทำเป็นเรือกิ่งเรือเอกไชยบ้าง เรือรูปสัตว์บ้าง เรือศรี เรือกราบบ้าง ล้วนแล้วแต่เป็นเรือกระบวนพยุหยาตรา และใช้เป็นยานพาหนะสำหรับยกทัพโดยทางชลมารค ตามกระบวนแบบโบราณราชประเพณี

(ข) เรือสำหรับใช้ในอ่าวทะเล เรียกว่า กำนั่นแปลง สาเหตุที่ให้สร้างเรือรบทางทะเลขึ้นก็คือ ในรัชกาลก่อน ๆ การรบทางเรือก็มีอยู่เสมอ เรือที่ใช้ส่วนมากเป็นเรือพระที่นั่งและเรือขนาดเล็กไม่สามารถบรรทุกทหารเป็นจำนวนมากได้ เป็นปัญหาในการทำสงครามทางทะเล อาติกรณศึกเมืองถลาง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒ เป็นต้น ดังนั้นรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามนทรสุรินทรราช (น้อย) คิดแบบอย่างต่อขึ้นเป็นต้นแบบ ๑๑ ลำ เรือเหล่านี้โปรดเกล้าฯ ให้ปลูกโรงเก็บรักษาไว้ที่ริมคลองบางกอกใหญ่บ้าง คลองมหานาคบ้าง ต่อมา พ.ศ. ๒๓๗๗ โปรดเกล้าฯ ให้ต่อเรือประเภทนี้ขึ้นอีก ๔๐ ลำ เอาไว้ในกรุงเทพฯ ๔๐ ลำ ส่งไปประจำตามหัวเมืองอีก ๔๐ ลำ เรือรุ่นนี้ได้แก้ไขแบบเดิมให้มีส่วนเป็นบ้อมอย่างเรือรบของญวนด้วย

(ค) เรือกำปั่นแล่นใบในทะเล โปรดเกล้าฯ ให้หมื่นไวยวรรณาก (สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในรัชกาลที่ ๔) ร่วมคิดกับฝรั่งสร้างขึ้น เป็นเรือกำปั่นรบสำหรับลาดตระเวนทางทะเล เรือกำปั่นในสำเภาที่ต่อแล้วเสร็จในประเศไทยคือเรือแกล้วกลางสมุทร มีชื่อเป็นภาษาอังกฤษว่า ARJIEL เป็นเรือใหญ่ขนาด ๑๑๐ ตัน มีอาวุธปืนใหญ่ ๖ กระบอก^๑

เมื่อเริ่มมีการใช้เรือกำปั่นใบเป็นเรือหลวง จึงได้เริ่มจ้างฝรั่งมาเป็นนายเรือมากขึ้น ส่วนมากเป็นฝรั่งชาติอังกฤษ ตามหลักฐานปรากฏว่า มีเรือกำปั่นใบที่นายเรือเป็นฝรั่งหลายลำ เช่น

^๑ กองประวัติศาสตร์ทหารเรือ, "หมวด ๓ กองทัพเรือและหน่วยต่าง ๆ," ประวัติกองทัพเรืออย่างย่อ (อัตสำเนา), หน้า ๔-๕.

เรือระบิลบัวแก้ว	มี	Jacob	เป็นนายเรือ
เรือวิทยาคม	มี	Rogers	เป็นนายเรือ
เรือแก้วกลางสมุทร	มี	Eglan	เป็นนายเรือ ^๑

นอกจากจะมีนายเรือเป็นพวกฝรั่งแล้ว ก็มีการตั้งชื่อเรือเป็นภาษาอังกฤษด้วยเช่นกัน ทั้งนี้เพื่อสะดวกแก่ชาวต่างประเทศที่จะจดจำชื่อเรือเหล่านั้นเมื่อเดินทางไปค้าขายต่างประเทศ การใช้ชื่อเรือกำปั่นของไทยนั้น กล่าวกันว่า มิสเตอร์ โรเบิร์ต ฮันเตอร์ (Robert Hunter)^๒ พ่อค้าอังกฤษที่เข้ามาค้าขายในรัชกาลที่ ๓ เป็นผู้แนะนำการให้ชื่อเรือแต่ละลำว่าควรใช้ชื่ออย่างไร^๓ และมีการทำบัญชีรายชื่อเรือสำเภาทั้งหมดไว้ เพื่อเตรียมพร้อมในราชการ^๔

กิจการทหารเรือในสมัยนี้ ได้เจริญรุดหน้าขึ้นอย่างรวดเร็ว จำนวนเรือก็เพิ่มขึ้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ทหารช่างเป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายเรือ คือทำหน้าที่ในการต่อเรือและซ่อมเรือที่ชำรุด เก็บรักษาและเป็นลูกเรือเมื่อมีราชการ โปรดเกล้าฯ ให้อยกทหารฝ่ายบกจากกรมกองต่าง ๆ เช่น กรมแสง กองทหารมะริน กองเรือ กรมอาสาจาม กรมฝรั่งแม่นปืนมาใช้ทางเรือ แต่ยังไม่เรียกว่าทหารเรือ เพราะการบรรจุคนลงเรือ

^๑ พลเรือตรี แชน ปัจจุบันานนท์, ประวัติการทหารเรือไทย, หน้า ๑๖๖.

^๒ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น หลวงวิเศษพานิช

^๓ พลเรือตรี แชน ปัจจุบันานนท์, เรื่องเดิม, หน้า ๑๔๘.

^๔ หอวชิรญาณ หมายเหตุเหตุการณ์ที่ ๓ ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ ๔๔ ชื่อบัญชีรายชื่อเรือสำเภาแลบ้อมพร้อมทั้งปืนประจำเรือ แลบ้อม และหอวชิรญาณ หมายเหตุเหตุการณ์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๔๐ เลขที่ ๔ ชื่อบัญชีรายชื่อเรือพระที่นั่ง บอกขนาดและกำลังของเรือ

ก็เกณฑ์ทหารฝ่ายบกมาลงเรือ เมื่อหมดหน้าที่แล้วก็ถูกส่งกลับประจำกรม กองตามเดิม
ยังไม่ได้มีการฝึกยุทธวิธีทางเรือโดยตรง คงมีแต่การฝึกกำลังฝีพายหรือแจวเท่านั้น^๑

บุคคลสำคัญอีกพระองค์หนึ่งที่ทรง เป็นกำลังสำคัญในการบำรุงกิจการของกองทัพ
เรือทั้งในสมัยรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ ก็คือ สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์^๒
พระองค์ได้รับมอบหมายงานทางด้านกิจการทหารเรือ ทรงวางแผนการสร้างเรือรบใหม่
โดยส่งนักเรียนไทยไปศึกษาวิชาต่อเรือ ทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจาก
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยโปรดเกล้าฯ ให้เป็นแม่ทัพใหญ่ยกทัพเรือไป
ตีเมืองบันทายมาศ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๔ เพื่อทำลายคลองขุดทางเดินเรือของญวนจาก
เมืองบันทายมาศไปยังเมืองโขงก พระองค์เสด็จประทับไปบนเรือกำปั่นพุทธอำนาจ การรบ
ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่ไทยยกทัพเรือไปต่อสู้กับข้าศึกโดยใช้เรือกำปั่นใบ การยกทัพไปตีเมือง
บันทายมาศครั้งนี้ไม่เป็นผลสำเร็จ เพราะญวนมีกำลังมากและจัดการป้องกันอย่างเข้มแข็ง

กิจการทางด้านกองทัพเรือในสมัยรัชกาลที่ ๓ นี้ กล่าวได้ว่ามีความเจริญรุดหน้า
กว่ายุคใดในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น และยังเป็นจุดเริ่มต้นของกิจการทหารเรือใน
สมัยต่อ ๆ มาด้วย และเป็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับ การสร้างกำลังทางเรือของไทยในช่วงเวลา
ตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เป็นการสร้างกำลังทางเรือ
ที่มุ่งไปในทางเรือขนาดใหญ่และสามารถออกทะเลได้ ซึ่งแตกต่างกับช่วงเวลาแรกที่มีมุ่งสร้าง
เรือขนาดย่อมที่ใช้ตามแม่น้ำลำคลอง เป็นสำคัญ ทั้งนี้เนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของอำนาจ

^๑ กองประวัติศาสตร์ทหารเรือ, "หมวด ๑ กองทัพเรือและหน่วยต่าง ๆ,"
เรื่องเดิม, หน้า ๕.

^๒ ต่อมาคือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
^๓ ส.ธรรมยศ, "พระเจ้ากรุงสยาม," อังใน โสมพิศ เทเวศร์,
เจ้าฟ้าจุฑามณี, (พระนคร : โรงพิมพ์รัชวินทร์การพิมพ์, ไม่ทราบปีพิมพ์), หน้า ๑๑๐.

ทางเรือของศัตรู จากพม่าไปสู่ญวนและกองกำลังเรือของชาติตะวันตก ตลอดจนการพัฒนาทางเทคโนโลยีด้วย

ข) การเตรียมการทางด้านเสบียงอาหาร

ในช่วงเวลาดังแต่การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ยุทธศาสตร์ซึ่งมุ่งไปในทางรับศึกพม่าเป็นหลักได้เปลี่ยนแปลงมาเป็นการเตรียมรบกับญวนเป็นสำคัญ

ในการรบกับญวนในดินแดน เขมรนั้น ฝ่ายไทยมีวิธีการเตรียมการทางด้านเสบียงอาหารสำหรับกองทัพอยู่ ๔ วิธีด้วยกัน วิธีแรก เป็นการนำเสบียงติดไปกับกองทัพ ซึ่งส่วนใหญ่แล้วกองทัพไทยจะนำเสบียงอาหารติดกองทัพเข้าไปด้วย ส่วนวิธีที่สอง สืบเนื่องมาจากวิธีแรกคือการซื้อเสบียง หาในดินแดนเขมร เพราะว่าเสบียงอาหารที่นำไปมีจำนวนจำกัดในบางครั้งเมื่อเสบียงอาหารหมดจึงต้องจัดซื้อในดินแดนเขมร

วิธีที่สาม เป็นการนำส่งโดยตรงจากกรุงเทพฯ เพราะถ้าหากจัดซื้อไม่ได้แล้วทางกรุงเทพฯ ซึ่งได้มีการปรับปรุงทางด้านกองทัพเรือ ซึ่งมีเรือเดินทางขนาดใหญ่แล้ว จะใช้บรรทุกเสบียงนำส่งโดยตรงจากกรุงเทพฯ สู่กองทัพที่ตั้งอยู่ในเขมร โดยเฉพาะเมื่อคราวสงครามกับญวนในปี พ.ศ. ๒๓๔๔ มีบันทึกว่า

...โปรดเกล้าให้จัดเข้าเกลือ ๗ กุ้ง เพศ ออกไปส่งทางเรือ จำนวนเข้าสารพันทุกออกไป ^{๕๕๕}เกลือ ^{๕๕๐}ถึง พระไทจะโหเสียงไพร่พลกองทัพ เจ้าจาร์ให้กับเขมรก็ได้ เหมือนทรงพระราชดำริไว้กองทัพเรือส่งเข้าเกลือเข้าไปเมืองกำปอดก็หาไว้คั้งหนึ่งไม่ กาเอาเข้าเกลือกลับคืนเข้าไป ๗ กุ้ง เพศ แล้วแก้ตัวไม่มีเรือเล็กจะลำเสียงเข้าไป...

หาวชิรญาณ หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๔ เลขที่ ๑๑ ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงเจ้าพระยาบดินทร์ เรื่องราชการทัพญวน

จะเห็นได้ว่าในช่วงเวลานี้ฝ่ายไทยใช้การล่าเสียงเสบียงอาหารทางทะเลเป็นสำคัญ เพราะใช้เวลาน้อยและไม่ค่อยมีอุปสรรคในการเดินทาง ตลอดจนเรือมีระวางบรรทุกเสบียงได้ครั้งละมาก ๆ แต่การใช้เรือใหญ่ก็เกิดปัญหากับไทยในแง่ที่ว่าไม่สามารถนำเรือเข้าไปส่งเสบียงให้กับกองทัพได้โดยตรง จำเป็นต้องมีเรือล่าเสียงขนาดเล็กซึ่งสามารถเข้าไปตามชายฝั่งหรือตามแม่น้ำได้สะดวก ล่าเสียงอีกต่อหนึ่ง

วิธีที่สี่ เป็นการส่งออกไปจากหัวเมืองภายในราชอาณาจักรทางบก เรื่องนี้ จะเห็นได้จากการรบกับญวนในตอนปี ๒ (พ.ศ. ๒๓๔๓-๒๓๔๔) รัชกาลที่ ๓ โปรดให้พระยาราชสุภาวดี (โต) ไปตั้งที่เมืองปราจีนบุรีและเมืองกบินทร์บุรี ให้จัดการส่งเสบียงล่าเสียงเข้ากับเกสออกให้กองทัพที่เมืองพระตะบอง ในการรบกับญวนตอนปี ๔ (พ.ศ. ๒๓๔๕) เจ้าพระยาบดินทร์เดชาซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาการทัพที่มีประสบการณ์จากการรบกับญวนมาแล้วถึง ๓ ครั้ง ตระหนักถึงการขาดเสบียงอาหาร จึงแก้ไขเตรียมการล่าเสียงให้ดีขึ้น และจัดการเสียแต่เนิ่น ๆ คือ ได้ให้พระยาราชสุภาวดีไปตั้งค่ายล่าเสียงเสบียงอาหารอยู่ที่เมืองกบินทร์บุรี และให้จมีนสรรเพชภักดีไปตั้งอยู่ที่สวาย คอยรับช่วงส่งล่าเสียงไปยังเมืองพระตะบอง ซึ่งเป็นฐานทัพไทยในเขมร

วิธีที่ห้า เป็นการได้เสบียงหลังจากการโจมตีกองทัพญวนแตก ในคราวรบกับญวนตอนปี ๑ (พ.ศ. ๒๓๓๖) เมื่อกองทัพไทยตีเมืองโชดกของญวนแตก ญวนทิ้งค่ายที่ตั้งรักษาอยู่นอกเมืองโชดกหนีไป เจ้าพระยาพระคลังได้ให้แม่ทัพหน้า คือพระราชวังสันพระยาสุรเสนา พระยาสุนทรานุรักษ์อยู่รักษาเมือง จัดการล่าเสียงเสบียงอาหารนอกเมืองจากค่ายญวนมาไว้ในเมืองเต็มทุกยั้งฉาง และจากการรบกับญวนตอนปี ๒ (พ.ศ. ๒๓๔๓-๒๓๔๔) ไทยได้ตีค่ายเมืองซีแครงแตก ฝ่ายไทยได้อาศัยเสบียงอาหารที่ญวนทิ้งไว้

กล่าวได้ว่าในการรบกับญวนในดินแดนเขมรนั้น ฝ่ายไทยได้เสบียงสำหรับบำรุงกองทัพ ๔ วิธีด้วยกัน วิธีแรกได้แก่การนำเสบียงติดไปกับกองทัพด้วย วิธีที่สองคือจัดซื้อในดินแดนเขมร วิธีที่สาม เป็นการจัดส่งทางเรือขนาดใหญ่จากกรุงเทพฯ โดยตรง วิธีที่สี่ คือการจัดส่งทางบกจากหัวเมืองภายในราชอาณาจักร และวิธีที่ห้า เป็นการปล้น

เอาจากพวกญวน ความแตกต่างจากการส่งเสบียงบำรุงกองทัพกับช่วงเวลาแรกซึ่งเห็นได้ชัดเจนอยู่ที่ มีการนำกองเรือขนาดใหญ่ ซึ่งสร้างขึ้นเป็นจำนวนมาก นำมาบรรทุกเสบียงอาหารจากกรุงเทพฯ ส่งไปสู่กองทัพโดยตรง ซึ่งเป็นการประหยัดเวลาในการเดินทางมากกว่าทางบก และเรือสามารถบรรทุกได้ครั้งละมาก ๆ แต่เรือขนาดใหญ่ก็มีข้อจำกัดอยู่ที่ว่าไม่สามารถเข้าสู่แม่น้ำลำคลองขนาดเล็กได้ ต้องถ่ายเสบียงลงสู่เรือเล็กอีกทอดหนึ่ง ในบางครั้งหาเรือเล็กไม่ได้ จำเป็นต้องนำเสบียงกลับกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นการสูญเสียเปลืองอย่างมากสำหรับการค้าเดินศึก

สำหรับจุดประสงค์ในการเตรียมเสบียงทั้งสองช่วงเวลาที่แตกต่างกัน ในช่วงเวลาแรกจุดประสงค์ในการเตรียมเสบียง ก็เพื่อเตรียมทำสงครามป้องกันราชอาณาจักร มิใช่ต้องการรุกเข้าไปในดินแดนอื่นระยะยาว จะเห็นภาพของการสร้างยุ้งฉางเก็บเสบียงตามหัวเมืองภายในราชอาณาจักร อาทิ เมืองตาก เป็นต้น แต่ในช่วงเวลาหลังจุดประสงค์ในการเตรียมเสบียงอาหาร ก็เพื่อการทำสงครามระยะยาวภายในดินแดนเขมร ในกรณีที่ทำซื้อเสบียงในดินแดนเขมรไม่ได้ ก็มีการส่งเสบียงออกไปเก็บเตรียมไว้ตามหัวเมืองชายพระราชอาณาเขต อาทิ เมืองปราจีนบุรี หรือกบินทร์บุรี เป็นต้น และมีกองลำเลียงเสบียง เหล่านี้ไปเก็บไว้ตามหัวเมืองที่เป็นฐานทัพสำคัญของไทยเพื่อใช้รบกับญวนในเขมร เช่น เมืองพระตะบอง

จากความเปลี่ยนแปลงทางด้านเสบียงอาหารนี้ทำให้รูปแบบการจัดกำลังของกองทัพไทยเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ในระยะแรกจะเห็นถึงภาพของการจัดกองโจรเพื่อส่งออกไปทำลายกองส่งเสบียงของข้าศึก แต่ในการรบกับญวนในช่วงเวลาหลังภาพของการรบบแบบกองโจรดังกล่าวนี้ได้หมดไป ถึงกระนั้นฝ่ายไทยจำเป็นต้องระวังป้องกันการลำเลียงเสบียงอาหารภายในดินแดนเขมรเป็นอย่างยิ่ง การรบจึงเป็นการกระทำกันระหว่างกองทัพใหญ่ทั้งสองฝ่ายซึ่งมุ่งจะช่วงชิง เมืองหรือพื้นที่กัน มากกว่าจะเป็นการรบกันประปรายในลักษณะกองโจร ซึ่งจะกล่าวถึงในส่วนของยุทธวิธีต่อไป

ยุทธวิธีทางการทหาร

สำหรับทางด้านยุทธวิธีทางการทหารสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น วิทยาลัยพนธ์ฉบับนี้ จะชี้ให้เห็นถึงยุทธวิธีของไทยในสองช่วงเวลา ในช่วงเวลาแรกนั้นจะเริ่มจากหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ.๒๓๑๐) จนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ซึ่งจะเน้นทางด้าน การแก้ปัญหาทางยุทธวิธีที่ผิดพลาดมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย และช่วงเวลาหลังจะ เริ่มจากกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ซึ่งจะ เน้นความแตกต่างกับ ยุทธวิธีช่วงเวลาแรก เป็นสำคัญ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้ คือ

ก. ยุทธวิธีทางการทหารช่วงหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔

จะเห็นได้ว่ายุทธวิธีการตั้งรับพม่าสมัยปลายอยุธยา เป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ไม่มีการวางแผนการตั้งรับไว้ก่อนที่พม่าจะยกกองทัพ เข้าสู่อาณาจักรอยุธยา ต่อ เมื่อข้าศึกเดินทัพเข้ามา ของไทยก็เป็นเพียงอาศัยลักษณะภูมิประเทศเป็นปราการสำหรับต่อสู้ข้าศึกมากกว่าที่จะมุ่งปรับปรุงยุทธวิธีให้มีประสิทธิภาพ เพื่อ เอาชัยในสงคราม

ในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผู้นำทางการเมืองในช่วงเวลานั้นได้เปลี่ยนแปลงยุทธวิธีในการตั้งรับศึกพม่าใหม่ โดยพยายามที่จะยกกองทัพออกไปตั้งรับข้าศึกนอกเขตพระนคร พยายามมิให้กองทัพของข้าศึก เข้ามาประชิดพระนคร ยุทธวิธีตั้งรับนอกเขตพระนครนี้ เรียกว่า ยุทธวิธีการตั้งรับเชิงรุก โดยมีจุดมุ่งหมายสำคัญที่จะป้องกันมิให้ข้าศึกตีฝ่าแนวด่านทาน เข้าสู่พระนคร ขณะเดียวกันก็พร้อมจะตอบโต้ข้าศึกให้แตกพ่ายไป เมื่อข้าศึกเกิดเพลี่ยงพล้ำ การเปลี่ยนแปลงยุทธวิธีในสมัยนี้เป็นการแก้ปัญหาคารุกรานของพม่าในอดีตที่ผ่านมา

ยุทธวิธีการรับเชิงรุก คือการส่งกำลังออกไปตั้งรับข้าศึคนอกพระนคร โดยในขั้นต้นฝ่ายรับจะ เข้ายึดพื้นที่ที่ได้เปรียบทางยุทธศาสตร์ เพื่อใช้กำลังส่วนน้อยต้านกำลังส่วนมาก อันดับต่อไปจะเป็นการดำเนินการขลอการศึกษาให้สงครามยืดเยื้อ เพื่อให้กองทัพข้าศึกซึ่งมีกำลังพลและพาหนะ เป็นจำนวนมากต้องขาดเสบียงอาหาร ขั้นตอนนี้จะกระทำไปพร้อม

กับการจัดการส่งกำลังบำรุงของข้าศึก ด้วยยุทธวิธีการรบแบบกองโจร เมื่อกองทัพข้าศึก
เริ่มอ่อนกำลังลง ยุทธการขั้นต่อไปคือการนำกำลังเข้าโจมตีข้าศึกให้แตกพ่ายไปด้วย
กำลังรบหลัก ยุทธวิธีการรบเชิงรุกในลักษณะที่กล่าวมา เป็นยุทธวิธีที่ผู้นำทางทหารไทย
นำมาใช้รบศึกพม่าในช่วงระยะเวลาหลังการเสียกรุงในปี พ.ศ. ๒๓๑๐ ถึงกลางพุทธศตวรรษ
ที่ ๒๔

ยุทธวิธีการตั้งรับเชิงรุกมีตัวอย่างให้เห็นตั้งแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี อาทิ
คราวรบพม่าที่บางแก้วเมืองราชบุรี พ.ศ. ๒๓๑๗ มีการยกกองทัพออกไปรบศึกพม่าที่เมือง
ราชบุรี และในรัชกาลที่ ๑ คราวสงครามเก้าทัพ พ.ศ. ๒๓๒๔, สงครามคราวรบพม่า
ที่ท่าดินแดงและสามสบ พ.ศ. ๒๓๒๕ ทางฝ่ายไทยได้ยกกองทัพออกไปรบศึกพม่าที่เมือง
กาญจนบุรี

ยุทธวิธีการตั้งรับเชิงรุกในช่วงเวลานี้มักจะมีความคล้ายคลึงกับยุทธวิธีที่
สมเด็จพระนเรศวรนำมาใช้ในสมัยอยุธยาตอนกลาง^๑ แต่ยุทธวิธีในช่วงเวลานี้มีส่วน
สำคัญที่เปลี่ยนแปลงไปจากสมัยสมเด็จพระนเรศวรมากไม่ว่าจะเป็นการช่วงชิงยุทธภูมิ
เพื่อให้ได้เปรียบทางยุทธศาสตร์และความพยายามปรับยุทธวิธีให้เข้ากับอาวุธยุทธโปกรณ์
ที่ทันสมัย

ตามหลักฐานพงศาวดารเมื่อครั้งรัชสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช หรือ
รัชสมัยสมเด็จพระนเรศวร ถ้าพม่ายกมาเป็นศึกใหญ่เหลือกำลัง ฝ่ายไทยมักจะตั้งต่อสู้พม่า
ที่พระนคร อาทิคราวศึกพระเจ้าหงสาวดีล้อมกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๑๒๔ เป็นต้น แต่ถ้า
คราวไหนกำลังไทยพอจะต่อสู้ได้ ก็ยกทัพออกไปตีทัพพม่าให้แตกในกลางทางก่อนที่จะยกมา
ถึงขานพระนคร ซึ่งโดยมากทางตะวันตกมักปะทะกันที่เมืองสุพรรณบุรี ถ้าทางเหนือก็มัก
ปะทะกันที่เมืองอ่างทอง อาทิ คราวรบพระยาพลิมที่เมืองสุพรรณบุรี พ.ศ. ๒๑๒๗ หรือ
คราวรบพระเจ้าเชียงใหม่ที่บ้านสระ เกศ (แขวงเมืองอ่างทอง) พ.ศ. ๒๑๒๔ เป็นต้น

^๑พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, หน้า ๒๗๔.

ถ้าจะพิจารณาพื้นที่ตั้งรับแถบ เมืองสุพรรณบุรี ซึ่งใช้รับศึกพม่าในคราวพม่ายกมาทางตะวันตก แล้ว จะเห็นได้ว่าสุพรรณบุรีได้เป็นพื้นที่ที่เอื้ออำนวยต่อฝ่ายตั้งรับ ในบางครั้งฝ่ายตั้งรับ ถึงกับเสียเปรียบและต้องใช้ความสามารถของผู้นำทัพ เข้าแก้ไขเหตุการณ์ อาทิ คราวสงคราม ยุทธหัตถ์ตามพระราชพงศาวดารอยุธยาว่า

...ทัพหน้าพม่ามาเป็นอลหม่าน... (สมเด็จพระนเรศวร) คำริสว่าทัพหน้า แดกฉานมาแล้ว และจะแต่งทัพออกรับจะมาปะทะกัน เข้าจะพลอยให้แตกเสียอีก ขอบให้เปิดลงมาทีเดียว ให้ข้าศึกโล่งละเลิงใจเสียกระบวนมา เราจึงยกทัพออก ยอข้าศึกเห็นจะได้ชัยชนะโดยง่าย...

เนื่องด้วยพื้นที่แถบสุพรรณบุรีไม่เหมาะสมในการตั้งรับพม่า เพราะเป็นพื้นที่ราบ ดังนั้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์จึงได้ขยายแนวออกไปตั้งรับไปที่เมืองกาญจนบุรี ซึ่งมีชัยภูมิที่เหมาะสมในการตั้งรับศึกพม่า ซึ่งพื้นที่นั้นประกอบไปด้วยป่าเขา สามารถใช้กำบังน้อยต่อสู้กับกำบังมากได้ และประสบผลสำเร็จในคราวสงครามรบกับพม่า ปี พ.ศ. ๒๒๐๖ แต่ในสมัยอยุธยาตอนปลายผู้นำการทหารของไทยไม่สามารถที่จะออกไปตั้งรับที่เมืองกาญจนบุรีได้ เพราะสาเหตุทางด้านความล้มเหลวทางด้านยุทธศาสตร์ โดยเฉพาะยุทธศาสตร์ด้านการควบคุมกำบังคนและยุทธศาสตร์การข่าว^๒ แต่เราจะเห็นความพยายามที่ผู้นำการทหารในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นใช้ความได้เปรียบทางด้านภูมิศาสตร์ แถบเมืองกาญจนบุรีในการตั้งรับศึกพม่าในคราวสงครามเก้าทัพ พ.ศ. ๒๓๒๔

วิธียกกองทัพออกไปตั้งสกัดหรือขยายแนวตั้งรับถึงชายพระราชอาณาเขตทางด้านเมืองกาญจนบุรี และทางด้านเหนือถึงเมืองนครสวรรค์ โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นสิ่งที่แตกต่างกับสมัยสมเด็จพระนเรศวร ในประเด็นที่ฝ่ายไทยจะรับในเชิงรุก โดยการเข้ายึดบริเวณยุทธภูมิที่ได้เปรียบในการต่อสู้กับข้าศึก อาทิ เมืองกาญจนบุรีที่ทุ่งลาดหญ้าต่อเชิงเขาบรรทัดเป็นทางที่พม่าต้องเดินทัพข้ามเข้ามา ถ้ารักษาทุ่งลาดหญ้าไว้ได้

^๑พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, หน้า ๒๗๔.

^๒ดูเพิ่มเติมที่ บทที่ ๒ ยุทธศาสตร์ทางการทหารสมัยอยุธยา, หน้า ๑๑๐, ๑๒๘.

ข้าศึกก็ต้องตั้งอยู่บนภูเขาอันเป็นที่กันดาร จะหาเสบียงอาหารและแปรรูปขบวนรบได้ยาก
เปรียบเสมือนข้าศึกอยู่ในตรอกและถูกสกัด ทางด้านเหนือเมืองสำคัญคือเมืองนครสวรรค์
ซึ่งเป็นชุมทางน้ำ^๑ ชุมทางเดินทัพ ทางขวามือมีบรเพ็ชร ทางซ้ายมีภูเขาโกรกพระ ถ้า
เสียเมืองนี้แล้วข้าศึกจะลงมายังกรุงเทพฯ โดยทางเรือตามลำน้ำเจ้าพระยาได้สะดวก
ผู้นำทางการเมืองของไทยจึงเลือกจุดนี้เป็นจุดตั้งสกัดทัพพม่าอีกจุดหนึ่ง

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งสำหรับยุทธวิธีในสมัยหลังสงครามเสีย
กรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ คือ การปรับปรุง
ยุทธวิธีการรับเชิงรุกให้เข้ากับอาวุธยุทธโปกรณ์ ซึ่งจะไม่เห็นความพยายามเหล่านี้ในสมัย
อยุธยาตอนปลาย มีหลักฐานระบุแน่ชัดว่าอาวุธปืนประเภทต่าง ๆ เข้ามามีบทบาทในการ
ทำสงคราม ซึ่งอันที่จริงแล้ว อาวุธปืนก็มีบทบาทในระดับสูงในช่วงปลายสมัยอยุธยา แต่
ข้อสังเกตที่เด่นชัดคือ ผู้นำทางการทหารสมัยปลายอยุธยามีได้เคยคิดจะปรับยุทธวิธีให้เข้า
กับอาวุธที่เปลี่ยนแปลงไป ในทางตรงข้ามพฤติกรรมดังกล่าวปรากฏให้เห็นในยุทธวิธีช่วง
หลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ เป็นต้นมา ที่สำคัญคือยุทธวิธีการขุดสนามเพลาะ
ซึ่งยุทธวิธีนี้ไม่เคยปรากฏหลักฐานที่ใช้ในสมัยอยุธยา มีหลักฐานระบุว่าในสงครามครั้ง
สำคัญกับพม่าในช่วงหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ มีการขุดสนามเพลาะเพื่อใช้
ต่อสู้กับข้าศึก ยุทธวิธีเช่นนี้มีผลมาจากอำนาจของอาวุธปืน

ยุทธวิธีขุดสนามเพลาะนี้เป็นยุทธวิธีใหม่ที่ในบางครั้งถูกนำมาใช้ควบคู่กับยุทธวิธี
เก่าที่ได้ผล อาทิการตั้งร้านปืนใหญ่ซึ่งเป็นยุทธวิธีที่สามารถแก้การขุดสนามเพลาะได้

^๑แม่น้ำปิง มีแม่น้ำวังมาพบกับแม่น้ำปิงทางฝั่งซ้ายที่เหนือบ้านปากวัง อ.บ้านตาก
จ.ตาก ต่อมาเรียกว่าแม่น้ำปิง แม่น้ำน่านมีแม่น้ำยมมาพบที่ฝั่งซ้าย บริเวณ ค.แควใหญ่
อ.เมือง นครสวรรค์ ต่อมาเรียกแม่น้ำน่าน แม่น้ำปิงและแม่น้ำน่าน มาพบกันที่ ค.ปากน้ำโพ
และตำบลแควใหญ่ อ.เมือง นครสวรรค์

กล่าวโดยย่อคือ ในช่วงเวลาหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ฝ่ายไทยเริ่มที่จะสะสมอาวุธที่สำคัญโดยเฉพาะอาวุธปืน สงครามไทยกับพม่า ในช่วงนี้ ปืนจึง เข้ามามีส่วนในการ เปลี่ยนแปลงยุทธวิธี*

ในสมัยธนบุรีได้ปรากฏหลักฐานในพงศาวดารว่าเริ่มเข้ามามีบทบาทในการทำสงครามระหว่างไทยกับพม่าเพิ่มขึ้น จนส่งผลต่อการจัดรูปขบวนทัพ จากรูปแบบการวางพลประชิดกันเพื่อได้กำลังมากในการบุกทะลวงและตะลุมบอนด้วยอาวุธสั้น มาเป็นการขยายแนวบุคคลออกไป เพื่อป้องกันการตกเป็นเป้าของอาวุธปืน^๑ ตลอดจนมีการสร้างเครื่องกำบังกระสุนปืนประกอบการรบ เช่น มีการขุดสนามเพลาะ หรือขุดคูเมือง^๒ เป็นต้น ส่วนข้างซึ่ง เดิมที เป็นพาหนะสำคัญในการนำแม่ทัพบุกทะลวงกองกำลังข้าศึกและทำสงครามยุทธหัตถี ตลอดจนเป็นพาหนะที่แม่ทัพอาศัยให้อาศัยติดสัญญาในการโจมตีการโอบปีกหรือการถอย** โดยอาศัยข้อที่ได้เปรียบที่ข้างเป็นสัตว์สูงใหญ่ เมื่ออาวุธปืนทวีบทบาทมากขึ้น การใช้ข้างในการทำสงครามกลับไม่สะดวกและปลอดภัยดังที่เคยเป็นมา ปรากฏว่าผู้ที่อยู่

^๑จากการสัมภาษณ์พลโทคำเนิน เลขาธิการ ได้กล่าวว่าเมื่อปืนเข้ามามีบทบาทในการทำสงคราม รูปแถวการจัดกำลังทหารจำเป็นจะต้องขยายแนวออกไปให้บาง เพื่อลดอันตรายจากการเป็นกลุ่มเป้ากระสุนปืนรูปแถวชิดในลักษณะ เดิมจะทำให้เกิดการสูญเสียเป็นจำนวนมาก

*ในสมัยอยุธยาที่นั้นอาวุธสั้นประเภทดาบมีความสำคัญในการสู้รบมาก สงครามประเภทการรบประชิดตัวแบบตะลุมบอน ตลอดจนข้างก็มีบทบาทในด้านการทำศึกด้วย ดังเช่นคราวสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๓๑๔

**ผู้ที่นั่งอยู่กลางข้างจะเป็นผู้ถือมีดหางนกยูง คอยโบกให้เอาดีติดสัญญาต่อแม่ทัพ นายกองอื่นที่อยู่ในกองทัพ เพื่อให้ปฏิบัติตามคำสั่งของแม่ทัพใหญ่โดยพร้อมเพรียงกัน ซึ่งทำให้การรุกรบดำเนินไปตามแผนที่วางไว้ก่อนอย่างดียิ่งหรือควบคุมยุทธวิธีที่บังเกิดขึ้นอย่างฉับพลัน

บนหลังช้างกลายเป็นเป้ากระสุนของฝ่ายตรงข้าม ประกอบกับช้างเป็นสัตว์ที่เคลื่อนไหวช้า และเป็นสัตว์ใหญ่ ตกเบี่ยงเป้าใหญ่ให้ลูกกระสุนไปด้วย ด้วยเหตุนี้เมื่อตกมาถึงสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงไม่ปรากฏการใช้ช้างในยุทธวิธีในการรบกับพม่า แต่จะใช้ช้างเป็นพาหนะขนส่งเสบียงอาหารและอาวุธยุทธโศปกรณ์เป็นสำคัญ

อาวุธปืนเข้ามามีบทบาทในการทำสงครามอย่างต่อเนื่องในช่วงหลังจากสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๗) ฝ่ายไทยพยายามที่จะข้ามแม่น้ำปิงเข้าไปตั้งค่ายชดก่าแพงเมืองเชียงใหม่ และได้ระดมยิงปืนเข้าไปก่อน แต่ก็เข้าไปไม่ได้ ด้วยพม่าหาวิธีการป้องกันกระสุนปืนโดย "ด้วยพม่าขุดหลุมคอยสกัดรตามริมน้ำ จึงดำรัสให้เอาปืนจ่ารงคัน กลับทำร้านขึ้นยิงเข้าไปให้พม่าแตกแล้ว จึงยกข้ามไป"^๑ หลักฐานนี้แสดงให้เห็นว่าฝ่ายไทยพยายามแก้ยุทธวิธีของพม่าขุดหลุมก้ำยังลูกกระสุนปืนและตั้งร้านให้สูงนำปืนขึ้นไปตั้งยิงพม่าซึ่งอยู่ในหลุมที่ต่ำกว่า

หลังจากที่ฝ่ายไทยข้ามพากแม่น้ำปิงไปตั้งค่ายได้ ๒ ค่ายแล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงสั่งให้ "ขุดอุลงขวางกันเข้าศึก แต่ซึ่งค่ายประชิด จะได้วางปืนเกนหาบนั้น ให้ขุดคลองเดินขึงปืนพม่า ถ้าเห็นชดสน ให้สูที่ค่ายชันโต ซึ่งจะเข้าใกล้เมืองได้ ให้ขุดคลองไปรยขวางสกัดไว้ที่ตั้งท่าเล ถ้าเข้าศึกออกไปอุท่าทาง ก็ให้ไล่ตีเอา"^๒

ในสงครามกับอะแซหุ่นกี้ที่เมืองพิษณุโลก (พ.ศ. ๒๓๑๘) มีหลักฐานการรบที่จะสามารถเห็นถึงอิทธิพลของอาวุธปืนเช่นเดียวกัน โดยหลักฐานกล่าวถึง "พม่าขุดอุโมงค์เข้ามารบทุกค่าย ฝ่ายทหารไทยก็ขุดออกไปรบในอุโมงค์"^๓ การขุดอุโมงค์ออกไปรบ ทั้งสองฝ่ายก็คือการขุดสนามเพลาะ เพื่อกำบังลูกกระสุนปืนนั่นเอง

^๑ พระราชพงศาวดารกรุงสยาม (จากต้นฉบับบริติชมิวเซียม), หน้า ๖๔๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔๓.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑๔.

เมื่อขึ้นสมัยรัตนโกสินทร์ ในคราวสงครามศึกเก้าทัพ (พ.ศ. ๒๓๒๔) อาวุธปืนก็ยังมีบทบาทมากขึ้นในทางยุทธวิธี จากพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาได้ระบุถึงการรบระหว่างกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทกับพม่าที่ทุ่งลาดหญ้าเอาไว้ตอนหนึ่งว่า "พลทหารไทยทหารพม่าต่างยิงปืนโต้ตอบกันทั้งสองฝ่าย ล้มตายและลำบากทั้งสองข้าง"^๑ และหลักฐานยังระบุถึงฝ่ายพม่าได้

...แต่งหอรบขึ้น ๗ ค่ายหน้าเป็นหลายแห่ง ให้เอาปืนใหญ่ขึ้นตั้งบนหอรบยิงค่ายทัพไทย จึงมีพระราชบัญชาให้เอาปืนใหญ่ลูกไม้ครึ่งแผ่นดินตาก เช่นออกไปตั้งหน้าค่าย ยิงค่ายพม่าและหอรบหักพังลงเป็นหลายตำบล และพลพม่าในค่ายถูกกระสุนปืนลูกไม้ ล้มตายและลำบากเป็นอันมาก^๒...

และในตอนรบขึ้นแตกหัก ฝ่ายไทยยกพลทหารออกกระดมตีค่ายพม่าทุกทัพทุกกอง "ให้เอาปืนใหญ่ลากล้อออกยิงค่ายพม่าทุก ๆ ค่าย ค่ายและหอรบหักพังหลายลงเป็นหลายตำบล พม่าต่อรบยิงปืนใหญ่น้อยโต้ตอบอยู่ตั้งแต่เช้าจนค่ำ"^๓ จนพลบค่ำ แม่ทัพพม่าเห็นเหลือกำลังจะสู้รบจึงแตกหนีออกจากค่ายที่ลาดหญ้า

นอกจากนี้ยุทธวิธีการรบเชิงรุกในช่วงนี้มิได้มีอยู่ในการรบเผชิญหน้าแต่เพียงประการเดียว แต่ยังสามารถใช้ทางด้านกองโจร ซึ่งเป็นการโจมตีฉาบฉวยให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น การเพิ่มประสิทธิภาพของกองโจรดังกล่าวต้องประสานงานไปกับกองทัพใหญ่ โดยเน้นที่การตัดกำลังกองทัพของข้าศึกทุกวิถีทาง โดยเฉพาะทางด้านเสบียงอาหารและอาวุธยุทธโศปกรณ์ การรบในลักษณะกองโจรนี้ ในแง่หนึ่งเป็นการชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของตำราพิชัยสงครามอันเป็นรูปแบบในการกำหนดจารีตการทำสงครามแบบโบราณของไทยในรูปแบบเป็นลักษณะของการใช้กลศึก "เข้าให้มอม" ซึ่งได้กำหนดวิธีการรบเอาไว้ว่า

^๑พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ (พระนคร : โรงพิมพ์อมรการพิมพ์, ๒๔๑๖), หน้า ๔๔๕.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๖.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๑.

...ขึ้นเมื่อให้เธอสีลา พาธออริราช ให้พินาศศัตรู หมิ่นตราจอกำสั่ง
ข้างมาทั้งรพีพล ประนกันเปลี่ยนไปลาด ผาจรู้อเอาแต่ได้ หนังสือไว้หมายหมก ว่า
จะยกพลหลวง ลวงใส่กลเปเนเขต อุในเทศการ ให้ป่วยงานทำนา แสงตรวจตรา
พลแล้ว แล้วคลายพลเราเสีย เบียดกลเมฆมืดฝน ฝนไปตกตรนกองนางนง ให้
แผ้วถางแสงท่า คศึกคำแรงรณ ครั้นหลงกลยกเล่า ลากพลเข้าเนืองเนือง แยก
ให้เปลืองไปมา ตูจกลกาสักไซ้ จะไล่ไล่ก็มีทัน วันคืนป่วยการ ข้าศึกด้านยืน
อยาก ให้ข้าวยากหมากแพง สิ่งเปเนแรงให้ถอย ร้อยรันไซ้ใจหิว สิ้นมือปลิว
พลศพรายไพร่หนีตาย นายเปลี่ยวบ่เปเนเรี่ยวเปเนแรง ใครใคร่แข่งมิได้ ใครใคร่
ไม่มีลาภ ข้ารูปงามเสาวภพยก็จะเศร้า...

กล่าวได้ว่าการรบในลักษณะกองโจรในช่วงเวลานี้เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ
ทั้งนี้เนื่องจากการควบคุมการทำงานของกองกำลังนี้อย่างเข้มงวด ด้วยลงโทษผู้ละเลย
หน้าที่อย่างเด็ดขาด และที่สำคัญก็คือ กองโจรในช่วงนี้มีวิธีการทำลายล้างที่ถือว่าสมัยก่อน
มาก

ยุทธวิธีกองโจรหลังสงครามเสียกรุงครั้งที่ ๒ มีหลักฐานระบุ ในพงสาวดารคราว
สงครามที่บางแก้ว ราชบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๗) และ สงครามเก้าทัพที่กาญจนบุรี (พ.ศ. ๒๓๒๔)
คือในคราวศึกรบพม่าที่บางแก้ว ราชบุรี นั้น พม่าได้เข้ามาตีทางคลองวาฬ (ประจวบคีรีขันธ์)
ในช่วงนี้เริ่มที่จะเห็นภาพของสงครามกองโจรแบบใหม่ คือมีการทำลายแหล่งน้ำที่ข้าศึกจะ
ใช้ โดยการให้ "เปื้อนหนองบ่อน้ำ ที่ทางข้าศึกจะมานั้น อย่าให้กินได้"^๒ ส่วนทางบาง
แก้วนั้นได้จัดให้หลวงภักดีสงคราม ทหารกองนอก พระเทพอรชุน ซึ่งรักษาค่ายอยู่หนองหลวง
จำนวน ๕๐๐ คน ยกไปเป็นกองโจร "และถมห้วย หนอง บึง บางที่ไกลริมน้ำเสีย ถ้าม
มิได้ให้เอาเปลือกไม้เปื้อนเมาและเอาศพใส่ลง อย่าให้เป็นกำสั่งข้าศึกได้ อนึ่งให้กำวาศึก

^๑ ทอวชิรญาณ หมวดตำรา หมู่ยุทธศาสตร์ เลขที่ ๗๒ ชื่อตำราพิไชยสงครามว่า
ด้วยการสู้รบกับข้าศึก

^๒ พระราชพงสาวดารกรุงสยาม (จากต้นฉบับบริติชมิวเซียม), หน้า ๗๐๕.

ลำเสียงพม่า อย่าให้ส่งถึงกัน"^๑ วิธีการเหล่านี้เป็นการนำกลศึกในตำราพิชัยสงคราม ที่ชื่อว่า "แขงให้อ่อน" มาใช้ กลศึกนั้นระบุว่า

...เมื่อเมื่อศัตรูยก ให้ออกบ่อน้ำ ข้ำดูเข้ายาพิษ ผิดพิศม์จึงแหก ดัดไม้ แบกเปือเบา เอาไปทอดในน้ำ หัพข้าหนามขวาก แต่งจงมากทำทาง วางจาว หัวแหลนเล็ก บ่อตันทางเข้าที่ชันกันหลายแห่งที่ดับ แต่งสนับไว้จ้อไฟ ไล่เผา กลอกป่าแซม แนมขวากหนามหว่างน้ำค้ำม ตามเผาป่าแทบหัพ ยับไม้เผาเป็นถ่าน หว่านไฟไว้เรียงราย รอเผาเสบียงจงสิ้น อย่าให้กินเป็นอาหาร แต่งคนชาย หลอกหัพ ให้เสียหัวเสียหาย ทำลายคาบเนื่องเนื่อง เปลืองเสบียงเปล่าเฉาแรง^๒...

ส่วนในคราวสงครามเก้าทัพ (พ.ศ. ๒๓๒๔) กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ดำรัสให้พระยาสิทธิราชเดโช พระยาท้ายน้ำ พระยาเพชรบุรี สามนายเป็นนายทัพกองโจร ออกคอยสกัดตีตักกองลำเสียงพม่า ภายหลังกระทำการไม่สำเร็จต้องโทษประหารชีวิต ทั้งสามนาย แล้วจึงให้พระเจ้าหลานเธอพระองค์เจ้าขุนเณรเป็นนายทัพกองโจรแทน เป็นการแสดงให้เห็นถึงการควบคุมการทำงานของกองโจรอย่างเคร่งครัด

นอกจากการทำสงครามกองโจรแล้ว การเพิ่มประสิทธิภาพของยุทธวิธีการรับ ในเชิงรุกในช่วงนี้ ยังมีลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การลวง หลักเกณฑ์ต่าง ๆ ว่า ด้วยการลวงปกปิดจะมีแทรกอยู่ในตำราพิชัยสงครามในส่วนที่ว่าด้วยกลศึก ๒๑ กล แต่ในทางปฏิบัติแล้วยุทธวิธีการลวงจะแปรผันไปตามความสามารถเฉพาะตนของแต่ละคน ที่สามารถกำหนดกลลวงขึ้นมาเพื่อแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า และภายใต้เงื่อนไขยุทธวิธีการ ลวงจะก่อประโยชน์ต่อยุทธวิธีการรับเชิงรุกมาน้อยเพียงใด จึงขึ้นอยู่กับตัวแม่ทัพที่บัญชา การในแต่ละยุทธภูมิ

^๑ พระราชพงศาวดารกรุงสยาม (จากต้นฉบับบริติชมิวเซียม), หน้า ๗๐๔.

^๒ หอวชิรญาณ หมวตตำรา หมู่ยุทธศาสตร์ รัชกาลที่ ๒ เลขที่ ๑๒ ชื่อตำรา พิชัยสงคราม ว่าด้วยกลศึกต่าง ๆ ไม่บริบูรณ์

ถึงแม้ว่ายุทธวิธีการลวงจะไม่ใช้สิ่งที่เกิดขึ้นใหม่ และวัตถุประสงค์ของการลวงจะไม่เคยเปลี่ยนไปจากการพยายามทำให้ข้าศึกเข้าใจผิด แต่ลักษณะการลวงที่นำมาใช้ในสงครามแต่ละยุคสมัยจะต่างกันไป ทั้งนี้ไม่เพียงเป็นเพราะ เป็นความคิดของแม่ทัพคนละคน แต่เป็นเพราะรูปแบบของยุทธวิธีรับ เเชิงรุกเอง เป็นตัวกำหนดด้วย

ในสมัยสมเด็จพระนเรศวร คราวพระองค์ได้นำทัพเข้าตีเมืองคังใน พ.ศ. ๒๑๒๔ เมืองคังซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งบนภูเขาสูง ทางเดินขึ้นทางหน้าที่กองทัพจะเดินทางขึ้นเข้าตีลำบาก แต่มีทางขึ้นทางหลังได้อีกทางหนึ่ง กองทัพพม่าเคยเข้าตีทางด้านหน้าสองครั้งแต่ไม่สำเร็จ ครั้นเมื่อพระองค์เข้าตี พระองค์ได้แบ่งกองทัพออกเป็นสองกอง พอดก้ำให้พวกกองที่มีกำลังน้อยข่มขู่อยู่ด้านหน้าและยกขึ้นไปยิงปืนโห่ร้อง ข้าศึกคิดว่าจะตีทางด้านหน้าจึงมุ่งมารักษาทางด้านหน้า แต่กองทัพอีกกองหนึ่งซึ่งเป็นกองใหญ่ขึ้นตีทางด้านหลังจนเมืองคังแตก ลักษณะการดำเนินยุทธวิธีในลักษณะนี้แสดงถึงการลวงของพระองค์ซึ่งเป็นการลวงเพื่อสนับสนุนยุทธวิธีการรุก

แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ คราวศึกเก้าทัพ (พ.ศ. ๒๓๒๔) เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทออกไปยังข้าศึกที่ทุ่งลาดหญ้า มีพระคำริเป็นกลศึกทางยุทธวิธีลวงข้าศึกคือ ในเวลากลางคืนให้พ่อนช้างม้ารีพลลงมา ยังค่ายเมืองกาญจนบุรี ครั้นเวลาเช้าจึงยกกลับขึ้นไปไม่ขาดสายตั้งแต่เช้าจนเย็น ลวงพม่าให้เห็นว่ามีกองทัพยกหนุนขึ้นมาเป็นอันมาก กระทำดังนี้ทุกวัน ฝ่ายพม่าขึ้นดูบนหอรบ เห็นว่ากองทัพไทยยกเพิ่มเติมมากขึ้นทุกวัน ก็ยิ่งย่อท้อเกรงกลัวเป็นอันมาก การลวงเช่นนี้เป็นการลวงเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพของยุทธวิธีการรับในเชิงรุก กลลวงที่สมเด็จพระราชวังบวรฯ นำมาใช้เป็นกลศึก "เดือนกำบัง" ซึ่งมีปรากฏในตำราพิไชยสงครามว่า

...รุ่งรบพลตนน้อย ชักคนคล้อยแฝงป่า แต่งพลหล้าแล่นวง หึ่งกงนอกกงใน ไว้ช้างม้าให้แฝง เหวงให้ร้องทรหึ่ง มีฮึงฆ้องกลองไชย ไว้ให้เสียงส่ำทับ ปินไฟทับธนู นำไม้กรุกันมา คาบฉะลวงพันคาหลัง ประดังช้างม้าเรียชชายไพร อุทหาบในป่าให้ เกราะเสโลห์นี้มัน ให้ศึกจันร่าถอย ครั้นศึกคล้อยแหนผู้หัว

กลศึกคราวครีมีปา แล้วออกล่าแผ่นดินดำ ทำสำหาวซ่อนเล็บ เกบแต่เทียนกินรกลอกฉายจกเอาจงเมือง ให้ศึกเหืองใจหมอง^๑...

เงื่อนไขหนึ่งในการลวง เป็นการนำหลักเกณฑ์ภาคทฤษฎีที่ปรากฏในตำราพิชัยสงครามมาปรับใช้ให้สอดคล้องกับสถานการณ์จริง ส่วนการใช้จะมีประสิทธิผลมากน้อยเพียงใด ขึ้นกับความสามารถของแม่ทัพ เป็นหลัก

เป้าหมายของยุทธวิธีไม่เพียงอยู่ที่การตั้งรับเท่านั้น แต่อยู่ที่การ "แปรขบวนทัพ" ที่ตั้งรับเข้ารุก เพื่อเอาชัยขั้นเด็ดขาดเมื่อเห็นว่าข้าศึกบอบช้ำถึงขนาด คือคราวสงครามเก้าทัพ ซึ่งหลักฐานระบุว่า

...กรมพระราชวังบวรฯ ทรงสังเกตุเห็นว่ากองทัพพม่าอดอยากครั้นคร้ามมากอยู่แล้ว ครั้นถึง ๗ วันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ ปีมะเส็ง ก็ตรัสสั่งให้กองทัพไทยเข้าระดมตีค่ายพม่าพร้อมกันทุกค่ายในเวลาเดียว พม่าก็แตกฉานทั้งกองทัพที่ ๔ และที่ ๕ ไทยได้ค่ายพม่าหมดทุกค่าย ข้าพินพม่าล้มตายเสียเป็นอันมาก ที่เหลือตายแตกหนีกลับไป กองโจรของพระองค์เจ้าขุนเณรพบเข้าก็ตีซ้ำเติมข้าพินพม่าและจับส่งมาถวายอีกก็มาก^๒...

และ เมื่อคราวรบกับพม่าที่ทำดินแดงและสามสบก็ยังปรากฏหลักฐานอีกว่า

...เมื่อกองทัพไทยทั้ง ๒ ทัพประจบกันแล้ว ถึงวันพุธ เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ ก็เข้าตีค่ายพม่าพร้อมกัน กองทัพวังหน้าเข้าตีค่ายที่สามสบ กองทัพวังหลวงเข้าตีค่ายที่ทำดินแดง รบอยู่ ๓ วัน ถึงวันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาบ่ายโมงเข้าค่ายพม่าได้ พม่าต่อสู้อยู่จนเวลาค่ำก็ทิ้งค่ายแตกหนีไปหมดทุกค่าย กองทัพไทยไล่ติดตามพม่าไปจนถึงค่ายพระมหาอุปราชาที่แม่กษัตริย์ พระมหาอุปราชาว่ากองทัพหน้าแตกก็ตกพระทัยรีบถอยหนีไปมิได้ต่อสู้ ในพงศาวดารพม่าว่าครั้งนี้พม่าแตก

^๑ หอวชิราวุฒ หมวดตำรา หมุดตำรายุทธศาสตร์รัชกาลที่ ๑ เลขที่ ๔๔ ชื่อตำราพิชัยสงคราม เล่ม ๑ ว่าด้วยเกณฑ์ทัพจนถึงว่าด้วยกลศึก ๒๑ กล

^๒ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ, "ไทยรบพม่า", ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๘ (ภาคที่ ๖), หน้า ๒๖.

ขับเข็น ไทยฆ่าฟันพม่าล้มตายมากนั้ก ที่จับเป็นได้ก็มาก ได้ทั้งช้างม้าพาหนะเสบียง
อาหารและเครื่องศัสตราวุธ แม้ที่สุดปืนใหญ่ที่กองทัพพม่าเอามาครั้งนั้น ไทยได้ไว้
ทั้งหมดไม่มีเหลือไป ตัวแม่ทัพใหญ่ก็หนีไปเกือบไม่พ้น...^๑

ยุทธวิธีการตั้งรับเชิงรุกและการติดตามที่ข้าศึกอย่างรุนแรงเช่นนี้ มีลักษณะใกล้เคียงกับ
ยุทธวิธีในสมัยอยุธยาตอนกลางเมื่อคราวสมเด็จพระนเรศวรทำสงครามกับพระเจ้าเชียงใหม่
ที่บ้านสระเกศ พ.ศ. ๒๑๒๔ กองทัพสมเด็จพระนเรศวรตีกองทัพพม่าจนแตกฉานขับเข็น
คุมกันไม่ติด "สมเด็จพระนเรศวรทรงดำริว่า ข้าศึกเสียทัพกำลังตื่นตกใจ เป็นโอกาสที่
จะทำซ้ำเติมอย่าให้ตั้งตัวได้ จึงเสด็จยกกองทัพหลวงติดตามข้าศึกขึ้นไปในวันนั้นจนเวลา
พลบค่ำ"^๒ สังเกตได้ว่าในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้น ฝ่ายไทยไม่กล้าที่จะดำเนินยุทธวิธี
ติดตามที่ข้าศึกอย่างรุนแรงเมื่อข้าศึกถอยทัพ ซึ่งเป็นโอกาสที่เหมาะสม อย่างเช่น คราว
ศึกพม่าล้อมกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๓๐๓ พระเจ้าอลองพญา แม่ทัพพม่าทรงบัญชาการจุดปืน
ใหญ่เอง เผอิญปืนแตก ถูกพระองค์บาดเจ็บสาหัส พม่าพากันเลิกทัพกลับไปทางด่านแม่
ละเมาเป็นการรีบด่วน มิได้มีเวลาเตรียม ส่วนทางด้านฝ่ายไทยมิได้มีการติดตาม
โจมตีอย่างทันทั่วทั้งที่ เพราะ "สำคัญว่าพม่าจะถอยทัพเป็นกลอุบาย ก็มิได้ยกไปตามที่ ครั้น
รู้ว่าเลิกทัพกลับไปแม่ พระเจ้าอุทุมพร จึงมีรับสั่งให้พระยายมราชกับพระยาสิทธิราชเคโซไชย
ยกกองทัพไปติดตามพม่า ตามไปจนเมืองตากก็ไม่ทันข้าศึก" จะเห็นได้ว่าในสมัยปลาย
อยุธยาฝ่ายไทยไม่พยายามที่จะโจมตีติดตามข้าศึกอย่างรวดเร็ว ซึ่งผิดกับสมัยอยุธยาตอน
กลางและธนบุรี - รัตนโกสินทร์ตอนต้น

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖ - ๔๗.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ไทยรบพม่า," ประชุมพงศาวดารเล่ม
๔ (ภาคที่ ๖), หน้า ๑๒๗.

"สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ไทยรบพม่า," ประชุมพงศาวดารเล่ม
๖ (ภาคที่ ๖), หน้า ๔๔.

กล่าวได้ว่ายุทธวิธีของกองทัพไทยตั้งแต่หลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เป็นการกระทำยุทธวิธีในเชิงรับ เพราะในช่วงนี้ฝ่ายไทยถูกพม่ารุกรานเข้ามาถึง ๑๔ ครั้ง การรับของไทยจะเป็นไปในลักษณะของการนำกองทัพออกไปขับยังข้าศึกก่อนที่ข้าศึกจะเดินทัพเข้ามาถึงเมืองหลวง และสามารถผลักดันข้าศึกออกจากพระราชอาณาเขตได้สำเร็จ ยุทธวิธีการรับในลักษณะนี้จึงเป็นยุทธวิธีการรับเชิงรุก ภายใต้ยุทธวิธีการรับเชิงรุกนี้เอง ผู้นำทางการทหารในช่วงนี้พยายามปรับอาวุธยุทธโปกรณ์, วิธีการรบ อาทิ กองโจรและการลวง ตลอดจนสิ่งอำนวยความสะดวก เช่น การขุดสนามเพลาะและร้านตั้งปืนใหญ่ให้เข้ากับยุทธวิธีการรับเชิงรุก ซึ่งยุทธวิธีเช่นนี้สามารถแก้ปัญหาการรุกรานจากพม่าเป็นผลสำเร็จ

ยุทธวิธีการรับเชิงรุกซึ่งไทยใช้กองทัพออกไปรบศึกถึงชายพระราชอาณาเขตได้สิ้นสุดลง เพราะพม่ามิได้ยกกองทัพจำนวนมหาศาลเข้าสู่ราชอาณาจักรไทยโดยมีจุดหมายที่กรุงเทพมหานครฯ อันเป็นเมืองหลวง จึงเป็นเหตุให้ไทยหมดความจำเป็นที่จะนำกองกำลังออกไปตั้งรับพม่าตามเมืองยุทธศาสตร์ทางด้านตะวันตก ยุทธวิธีการรับเชิงรุกเห็นได้ในครั้งสุดท้าย คราวสงครามรบพม่าที่ทำดินแดนและสามสบ ในปี พ.ศ. ๒๓๒๔ นับจากนั้นเป็นต้นมา สงครามกับพม่าเป็นสงครามประปรายตามชายพระราชอาณาเขต หรือในอาณานิคมที่ห่างไกลออกไปกว่านั้น อาทิ สงครามที่เชียงตุง ปี พ.ศ. ๒๓๔๔-๒๓๔๗

ข. ยุทธวิธีทางการทหารช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔

ยุทธวิธีทางการทหารในช่วงเวลานี้จะเน้นหนักไปทางด้าน การรบกับญวน เป็นสำคัญ แม้ว่าในช่วงเวลาปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ (พ.ศ. ๒๓๔๕-๒๓๔๗) ฝ่ายไทยจะมีการปะทะกับพม่าในดินแดนสิบสองพันนาในกรณีศึกเมืองเชียงตุง แต่ก็มิใช่การปะทะกันโดยตรงของทั้งสองอาณาจักร เพียงแต่อยู่ในลักษณะของการที่พม่าพยายามเข้ามาช่วยเหลือเมืองเชียงตุงในกรณีที่ถูกไทยรุกราน ยุทธวิธีในช่วงเวลาหลังนี้จึงเน้นหนักไปในทางการทำสงครามกับญวนในดินแดนเขมรมากกว่า

สำหรับยุทธวิธีในช่วงเวลาหลังนี้ผู้เขียนจะขอกล่าวเพียงสังเขป เพื่อให้เห็นพัฒนาการรบของไทยที่เปลี่ยนแปลงไป หลังจากการจบสิ้นการสู้รบกับพม่าแล้ว ทั้งนี้เนื่องจากวิทยานิพนธ์ฉบับนี้มุ่งจะวิเคราะห์การทำสงครามกับพม่าเป็นหลัก

ลักษณะของยุทธวิธีในช่วงหลังนี้ต่างกับในช่วงแรก ตั้งแต่ในเรื่องของเชื้อชาติของศัตรู ยุทธวิธีการรบของข้าศึก ตลอดจนการเปลี่ยนขอบเขตของการปะทะ ซึ่งฝ่ายไทยเคยกระทำสงครามเฉพาะทางด้านตะวันตก ด้านเหนือ และได้ กับพม่าเป็นหลัก แต่ภายหลังที่อังกฤษปิดเส้นทางที่พม่าจะเข้ามาตีเมืองหลวงไทย ฝ่ายไทยจึงเริ่มหันมาทำสงครามอย่างจริงจังทางตะวันออกกับญวน

ยุทธวิธีในช่วงเวลาหลังนี้ส่วนใหญ่เป็นเรื่องของการรบกับญวน สถานการณ์ทางการเมืองทางตะวันออกของราชอาณาจักร ทำให้ฝ่ายไทยต้องรุกเข้าไปในดินแดนเขมร ส่งผลให้ไทยเปลี่ยนแปลงยุทธวิธีการรบที่ใช้กับพม่ามาเป็นยุทธวิธีการรุก ยุทธวิธีการรุกหมายถึงการรบบข้ามแดนโดยรุกเข้าไปในดินแดนของข้าศึก โดยในช่วงเวลานี้ฝ่ายไทยได้เข้าไปทำสงครามกับญวนในดินแดนเขมร เป็นเหตุให้ต้องมุ่งที่จะเอาชัยชนะอย่างรวดเร็ว เพื่อป้องกันการขาดแคลนเสบียงอาหาร ตลอดจนความเหนื่อยล้าของกำลังรบ ในช่วงเวลานี้ฝ่ายไทยได้ทำการรบกับญวนในดินแดนเขมรถึง ๔ ครั้ง ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๓๗๖ ครั้งที่สอง พ.ศ. ๒๓๘๓-๒๓๘๔, ครั้งที่สาม พ.ศ. ๒๓๘๔ และครั้งที่สี่ พ.ศ. ๒๓๘๘ โดยยุทธวิธีการรูกนั้นมีทั้งการใช้กำลังทางบกและกำลังทางเรือ

รูปแบบของยุทธวิธีของไทยต้องเปลี่ยนแปลงไปจากที่เคยเป็นฝ่ายรับและยึดยุทธภูมิที่ได้เปรียบในการต่อสู้กับกำลังมากและพยายามยึดเวลาการรบเพื่อให้ข้าศึกอ่อนกำลังลงไป

โปรดดู วีรฉัตร วารวิษณนท์, "ความสำคัญของอันนัมสยามยุทธ ต่อไทยกับพม่าและญวน", หน้า ๕๑-๑๔๔.

เป็นการใช้กองกำลังส่วนใหญ่ บุกยึดชัยภูมิซึ่งข้าศึกตั้งรับและต้องใช้เวลาระยะสั้นในการโจมตีเพื่อมิให้ศึกยึดเขื่อน อาติ ความพยายามที่จะตีเมืองฮาเทียน ในคราวสงครามครั้งแรก พ.ศ. ๒๓๗๖ อันเป็นเมืองปากคลองที่ญวนชุดใหม่ ซึ่งสามารถลัดเข้าสู่แม่น้ำโขงได้ จะทำให้การตีเมืองพนมเปญและโขงอ่อนง่ายขึ้น^๑

ในช่วงเวลาหลังที่ฝ่ายไทยได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบในการกระทำยุทธวิธีเป็นอย่างมาก การรุกของไทยทำให้กองกำลังบางประเภทหมดความสำคัญไป โดยเฉพาะกองกำลังขนาดเล็กอย่างเช่นกองโจร ต้องหมดบทบาทลงไป เพราะฝ่ายไทยเข้าไปปฏิบัติการงานในเขมรซึ่งเป็นพื้นที่ที่ฝ่ายไทยไม่ชัดเจนทางด้านภูมิศาสตร์ แต่เกิดกองกำลังอันมีบทบาทขึ้นมาแทน โดยเป็นกองกำลังทัพใหญ่ที่สามารถเปิดสงครามปะทะกันซึ่งหน้าได้เช่น กองกำลังทางเรือซึ่งฝ่ายไทยสร้างขึ้นมาเพื่อใช้รบกับญวนโดยเฉพาะ เพราะว่าชัยภูมิที่ข้าศึกยึดครองอยู่ยากที่จะเคลื่อนกำลังทางบกเข้าตี

ในคราวสงครามคราวแรก (พ.ศ. ๒๓๗๖) ฝ่ายไทยได้จัดให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) สมุหกลาโหม เป็นแม่ทัพเรือ กองทัพนี้เป็นกองทัพที่มีกำลังถึง ๑๐,๐๐๐ คน จำนวนและชนิดของเรือไม่ปรากฏ ได้ให้ออกทะเลผ่านชันทบุรี ตราก ฮาเทียน ไปตีเมืองบันทายมาศ แล้วเข้าคลองที่ญวนชุดใหม่ไปออกแม่น้ำโขงที่เมืองโชดก แล้วให้เข้าคลองสะแตก ผ่านเมืองสะแตกไปสมทบกับกองทัพบกตีเมืองโขงอ่อนพร้อมกัน

ในการรบกับญวนครั้งที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) ฝ่ายไทยได้จัดกำลังทัพเรือโดยให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงเป็นแม่ทัพใหญ่ รวมกำลังพลจากหัวเมืองตะวันออก ๔ เมือง (๓,๐๐๐) คน จากในกรุง ๒,๐๐๐ คน รวมเป็น ๕,๐๐๐ คน ยกไปตีเมืองบันทายมาศ กองทัพเรือนี้แม่ทัพใหญ่ทรงกำปั่นพุทธอำนาจ จมื่นไวยวรนาถ แม่ทัพหน้าคุมเรือกำปั่นเทพโกสินทร์ นายทัพนายกองไปเรือกำปั่นราชฤทธิวิหยาคม อุดมเดช และเรืออื่น ๆ อีก ล้วนเป็นเรือกำปั่น

^๑โปรดดู เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔.

คือแบบตะวันตก ซึ่งนับว่าเป็นกองเรือรบที่ทันสมัยและเป็นยุทธนาวีแบบใหม่อันเริ่มขึ้นเป็นครั้งแรกของไทย แต่ขณะกำลังรบอยู่ที่เมืองบันทายมาศจนถึงระยะปลายมรสุม ลมตะวันตกพัดแรงมากขึ้นทุกที ทพเรือจะจอดรักษาปากแม่น้ำเมืองบันทายมาศอยู่ไม่ได้ด้วยคลื่นลมจัด เรือรบขนาดใหญ่จะชำรุด จึงทรงพระราชดำริว่าเมื่อถึงหน้าลมตะเภาจึงจะมาเมื่อไรจึงจะยกมาใหม่ จึงทรงถอนทัพเรือกลับ

ลักษณะของยุทธวิธีการรบนี้ ฝ่ายไทยได้ใช้กองกำลังล้อมกรอบเพื่อให้ข้าศึกชดสนเสบียงอาหารและสร้างความบอบซ้ำโดยอาศัยข้อได้เปรียบของการล้อมและอาวุธโจมตี ลักษณะนี้เห็นได้จากกรณีคราวสงครามกับญวนตอนที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๕

ในสงครามคราวนั้น ทพเรือซึ่งคุมโดยจมีนไวยวรรณาต ซึ่งเป็นแม่ทัพหน้าได้จัดทัพเข้าตีเมืองบันทายมาศ ได้จัดกำลังให้พระยาอภัยพิพิธ ยกขึ้นบกตีค่ายญวนที่เขาโกนทมหหลังเมืองบันทายมาศ ทัพหน้ายกเข้าประชิดค่ายญวน ระดมยิงต่อสู้ตั้งแต่บ่ายสามโมงจนถึงสองยามเศษ ญวนก็ทิ้งค่าย ทัพหน้าฝ่ายไทยจึงเข้าค่ายญวนได้ ส่วนทางทัพเรือจมีนไวยวรรณาตได้ให้ พระยาราชวังสัน คุมเรือรบเข้าประชิดป้อมญวนที่ปากน้ำเมืองบันทายมาศ ให้พระยาพิชัยรณฤทธิ์ พระอนุรักษโยธา พระนเรนทรโกษา พระอินอาษา ยกขึ้นทางหอลำผี ตั้งค่ายประชิดค่ายปึกกาญวนข้างนาเกลือเมืองบันทายมาศ ด้รบกันถึงเจ็ดวันจึงได้มีหมายเรียกให้เมืองระยองยกกำลังขึ้นไปสมทบ กองพระยาพิชัยรณฤทธิ์ พระอนุรักษโยธา พระนเรนทรโกษา ทางคลองบ้านแขก อย่างไรก็ตาม ฝ่ายไทยก็ยังไม่สามารถตีหักค่ายญวนได้ จมีนไวยวรรณาตจึงเปลี่ยนแผนใหม่ ให้พระยาราชเสรษฐีเจ้าเมืองเปียม คุมกำลัง ๓๖๐ คน มีไทยกำกับ ยกขึ้นบกเข้าประชิดเมืองทางด้านเขาคารายโคง ฟากบ้านแขกอีกทางหนึ่ง ส่วนที่ถนนค่ายเขาโกนทม จะเข้าไปค่ายปึกกาโอบเมืองบันทายมาศนั้น ทัพบกทัพเรือได้ยิงปืนรบกับญวนถึง ๑๑ วัน การรบครั้งนี้ทำให้ญวนต้องถอยเรือรบของตนที่จอดเรียงรายตามแม่น้ำเมืองบันทายมาศ ๔๐๐ ลำ หลบหนีไปเป็นส่วนมาก คงเหลือแต่ราว ๓๐ ลำ เท่า ๆ กันกับจำนวนเรือรบที่ไทยยกไป แม้กระนั้นก็ตามการตีค่ายของไทยก็ไม่ประสบผลสำเร็จ

ในการพิงสงครามล้อมประเทศนี้ ฝ่ายไทยต้องปรับยุทธวิธีให้เข้ากับข้าศึกด้วย สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนรูปแบบการรบจากเดิมในหลาย ๆ ด้าน อาทิ ครั้งสงครามกับญวนในคราวที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓-๒๓๘๔) ฝ่ายไทยได้ยกไปตีเมืองโพธิสัตว์ เมื่อฝ่ายญวนตั้งมั่นอยู่ในค่ายและยิงปืนใหญ่ออกมา ฝ่ายไทยจึงสร้างเนินดินสูงชันเท่ากับเสาค่ายของญวนสี่ป้อม ชกปิกกาชูดสนามเพลาะถึงกันทุกป้อม และเอาปืนใหญ่กระสุน ๓ นิ้ว ๔ นิ้ว ขึ้นตั้งบนเนินดินนั้นยิงเข้าไปในค่ายญวนได้ถนัด ในสามวันยิงถูกญวนในค่ายปิกกาตายประมาณ ๕๐ เศษ และเจ็บเป็นอันมาก ญวนจึงต้องขุดอุโมงค์แอบอยู่ในค่าย เจ้าพระยาบดินทรให้ทำค่ายล้อมประเทศเข้าไปอีกชั้นหนึ่ง คราวนี้ห่างค่ายญวน ๓ เส้น ชกปิกกาถึงกันรอบค่าย ญวน ยิงปืนสู้รบอยู่ในค่าย ๕-๖ วัน ต่อมาญวนจึงยอมแพ้แก่ฝ่ายไทย

ถึงแม้ว่าฝ่ายไทยจะมีการเตรียมการรบด้วยยุทธวิธีต่าง ๆ มากมาย แต่การรบนั้นก็ต้องล้มเหลวเพราะปัจจัยต่าง ๆ หลายด้าน

ประการแรก การขาดความชัดเจนในพื้นที่ทำการ อาทิ คราวสงครามครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓-๒๓๘๔) แผนการสงครามคราวนี้ฝ่ายไทยไม่ทราบสภาพทางภูมิศาสตร์ของทะเลสาบในเขมร ฝ่ายไทยจึงคิดที่จะตีพร้อมกันทั้งสองฟากทะเลสาบ โดยแบ่งกำลังออกเป็นสองกองใหญ่ แต่ปรากฏว่าไม่ได้ผลเพราะทะเลสาบกว้างใหญ่มาก ทำกับการกระจายกำลัง ทำให้ทั้งสองส่วนติดต่อกันและช่วยเหลือกันไม่ได้ และทำให้แต่ละส่วนมีกำลังน้อยกว่าข้าศึก

ประการที่สอง การจัดเสบียงอาหารบกพร่องไม่ได้เตรียมให้พอเพียง ซึ่งจะอดตั้งแต่ต้นมือ แม้ในบางครั้งจะใช้การส่งกำลังบำรุงทางเรือเดินทะเล แต่ปัญหาที่ตามมาก็คือ เรือที่ใช้ขนส่ง เป็นเรือขนาดใหญ่กินน้ำลึก ไม่สามารถแล่นเข้าไปในดินแดนเขมรได้

ประการที่สาม กองทหารเรือที่ฝึกปรือขึ้นมาใหม่มีประสิทธิภาพที่ไม่เท่าเทียม ข้าศึกซึ่งชำนาญในการรบทางเรือ กำลังเรือรบฝ่ายไทยมีน้อย และเรือก็ต่างชนิดกันมาก มีทั้งเรือค่อเป็นกำปั่นอย่างแบบฝรั่ง เรือที่ต่ออย่างญวนซึ่งคนไทยน่าจะยังไม่สันต์คิดในการใช้ ตามธรรมดาญวนชำนาญทางทะเลมากกว่าไทย เพราะญวนมีฝั่งทะเลยืดยาวมาก

จำนวนเรือของญวนก็มีมากกว่าไทย กองทัพเรือของไทยจึงประสบความล้มเหลวในคราวรบกับญวนในคราวสงครามครั้งแรก พ.ศ. ๒๓๗๖ และคราวสงครามครั้งที่สาม พ.ศ. ๒๓๘๔

ประการสุดท้าย เกี่ยวกับการจัดรูปการบังคับบัญชากองทัพ เพราะการนำทัพในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีข้อบกพร่องอยู่ประการหนึ่ง คือ ไม่ทรงมอบให้ผู้หนึ่งผู้ใดเป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์บังคับบัญชาเด็ดขาดแต่เพียงผู้เดียว มักจะแบ่งกำลังเป็นหลายกองต่างเป็นอิสระแก่กัน หรือบางทีในกองทัพเดียวให้มีผู้บังคับบัญชาที่มีฐานะเท่าเทียมกันสองคนหรือหลายคน คล้ายกับว่า "ตั้งกรรมการ" บังคับบัญชา ฉะนั้นการทำสงครามจึงมักขาดความเด็ดขาดและการรับผิดชอบ ซึ่งเป็นเหตุให้พ่ายหรืออย่างน้อยก็ทำหน้าที่ไม่สำเร็จ และเมื่อทำการไม่สำเร็จก็มักไม่ได้รับโทษทัณฑ์อย่างไร อย่างมากก็ถูกถอนยศเท่านั้น ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะไม่มีพระราชประสงค์ที่จะให้อำนาจสิทธิขาดอย่างหนึ่ง หรืออาจจะไม่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยในคนใดคนหนึ่งก็ได้

ความล้มเหลวในการที่จะเอาชนะให้ได้ในระยะ เวลาอันสั้นได้น่ามาซึ่งยุทธวิธีในอีกลักษณะหนึ่ง นั่นคือยุทธวิธีการถอยซึ่งยุทธวิธีนี้ต้องพึ่งความสามารถส่วนตัวของแม่ทัพเป็นอันมาก เพราะต้องตัดสินใจทันทีที่ไม่มีการวางแผนการล่วงหน้า นอกจากนี้ยังมีข้อจำกัดทางด้านเวลาตลอดจนการติดตามของศัตรูเป็นตัวเร่ง ทำให้ยุทธวิธีการถอยนี้จะต้องมีการลวงมิให้ข้าศึกตามตีได้ จะเห็นได้จากกรณีของสงครามกับญวนคราวแรก (พ.ศ. ๒๓๗๖)^๑

แม่ทัพเรือไทยถอยไปจากเมืองโซคกแล้ว กองทัพบกของฝ่ายไทยก็เริ่มถอยทัพจากเมืองโซคก แต่การที่จะล่าถอยจากโซคกนี้ ญวนอาจจะยกทัพบุกออกสกัดทัพบกของฝ่ายไทย เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงคิดกลอุบายดักทัพญวนเป็นการรักษากำลังทัพไทยไว้ เพื่อว่าญวนตามมาข้างหลังจะถูกกลอุบายและตาย ไปโดยไม่ต้องใช้กำลังฆ่าฟัน ทัพญวนที่จะตามมาอีกอาจเข็ดขยาดไม่ยกตามทัพไทย ไทยจะได้เห็นทัพล่าถอยไปได้โดยสะดวก

^๑โปรดดู เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

เจ้าพระยาบดินทร์ เดชาได้สั่งให้พระพรหมบริรักษ์คุมไพร่พลไปทำกลอุบายไว้ตามทางซึ่งจะเดินทัพล่าถอยไว้สามตำบลต่าง ๆ กัน^๑

ตำบลแรก คือที่หนองปรือ โดยขุดหลุมตามทางใหญ่หลายสิบหลุม หลุมหนึ่งลึก ๔ ศอก นำแหลน หลาว หอกปักไว้ในหลุมเต็มทุกหลุม นำไม้ไผ่ซัดและปิดปากหลุมแล้วจึงแฉะดินที่มีหญ้าติดอยู่ปิดปากหลุมให้เรียบสนิทเป็นพื้นแผ่นดินอย่างเดิม ปรากฏว่ากองทัพญวนตามมาถูกกลอุบายเสียชีวิตประมาณร้อยเศษ ญวนเมื่อรู้อุบายแล้วให้ทหารกองหน้าถือไม้ค้ำไปตามทางข้างหน้าเพื่อดูหลุมและให้เดินทัพติดตามต่อไปไม่ละความพยายาม

ตำบลที่สอง คือที่ตำบลลาดป่าตะโก กลอุบายครั้งนี้ในหลุมมีรังแตน ต่อ ผึ้ง แทนไม้หลาว หอก ที่ตำบลนี้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาให้พระยาศรีสุริยราชเจ้าเมืองนครราชสีมาอยู่ข้างหลัง ส่วนทัพอื่น ๆ ให้รีบเดินล่วงหน้าไป ปรากฏว่าพวกญวนถูกผึ้ง ต่อ ต่อยและได้ต่อสู้กับกองทัพพระยาธิษฐานเมืองนครฯ เสียชีวิตในการรบ

ตำบลที่สาม คือตำบลโคกตันสะแก กลอุบายแห่งนี้คือ ขุดได้ค่ายไม้ไผ่เป็นรางรอบค่าย นำดินปืนและปืนใหญ่ที่บันทุกหลังข้างมาฝังไว้ใต้ดินรอบค่ายและบรรจุดินดำกินสัตว์ส่วนจนเหลือกำฝังปืนจะทนได้ ซึ่งถ้าถูกไฟเมื่อใด ปืนใหญ่จะแตก นอกจากนี้ยังได้ล่อฆวนตามถึงดินปืนและปืนใหญ่ที่ฝังไว้ใต้ค่ายนั้น ให้ฆวนขึ้นมาบนพื้นค่ายตามเตาไฟหุงข้าวเก่า ๆ ในค่ายทุกแห่ง และขึ้นมาตามหลุมที่นำรังต่อซ่อนไว้ ถ้าญวนเข้าไปในค่ายหุงข้าว ฆวนซึ่งอยู่ใต้เตาไฟจะลามาไปติดดินปืน หรือถ้าญวนติดไฟเพื่อเผารังต่อ รังแตนไฟจะติดฆวนในหลุมและไฟฆวนจะลามาไปติดปืนใหญ่ และถึงดินปืนด้วย ซึ่งจะทำให้เกิดระเบิดไปทั่วทั้งค่าย ที่นี่เป็นที่สำคัญที่จะเอาชัยชนะแก่ญวน ปรากฏว่าญวนถูกดินปืนระเบิดตายเป็นจำนวนมากประมาณพันเศษ

ลักษณะการสร้างเครื่องกีดขวางในการถอยทัพนี้เป็นลักษณะของการถอยทัพตาม
ตำราพิชัยสงครามที่เรียกว่า "มัดกับประพะ" หมายถึงการถอยทัพโดย "ให้อายาพิศม์
ใส่ลงไว้ในน้ำซึ่งเขาจะอาโศรยแลให้ไขน้ำแลชุกหลุม ตัดไม้ปักไว้ ณ ทางซึ่งเขาจะมา
ตามจงมิตชิด แล้วให้นายกพลเร่งรีบไปก่อน แล้วให้ทหารอาษาอันองอาจ แลข้างม้ารู้พล
ทั้งปวงนั้นป้องกันโดยเร็วทันแล"๑ เป็นการถอยทัพโดยการสร้างสิ่งกีดขวาง เพื่อ
ให้ข้าศึกได้รับความเสียหายและเป็นผลให้การติดตามกองทัพต้องไม่ทัน

จะเห็นได้ว่ายุทธวิธีทางการทหารของไทยในช่วงเวลาหลังจากสงครามเสีย
กรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ จะเป็นยุทธวิธีรับเชิง
รุก ซึ่งได้พยายามปรับอาวุธยุทธโปกรณ์และสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ อาทิมีการขุดสนาม
เพลาะ การตั้งร้านยิงปืนใหญ่ ตลอดจนวิธีการรบแบบของกองโจรและการลวง ให้เข้า
กับยุทธวิธี จนสามารถแก้ปัญหาการรุกรานจากพม่าเป็นผลสำเร็จ เป็นประการแรก

และเมื่อปัญหาการรุกรานจากพม่าได้คลี่คลายลงแล้ว ในช่วงตั้งแต่กลาง
พุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ฝ่ายไทยได้รุกเข้าไปทำสงครามกับญวน
ในดินแดนเขมร ยุทธวิธีของฝ่ายไทยในช่วงเวลานี้จึงเปลี่ยนเป็นยุทธวิธีทางการรุก ซึ่งมี
ทั้งการรุกโดยใช้กำลังทางบกและทางเรือ ตลอดจนในบางครั้งถึงกับต้องดำเนินอุบาย
ในการถอยทัพ อันเป็นผลมาจากความล้มเหลวของยุทธวิธีทางการรุกของฝ่ายไทย

ยุทธวิธีในช่วงหลังของไทยมีเมื่อเทียบกับช่วงเวลาแรกแล้ว จะเห็นว่าไม่
ประสบผลสำเร็จ เมื่อเหตุการณ์ทางการเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เปลี่ยนไป
ญวนถูกฝรั่งเศสเข้ามารุกราน ญวนจึงต้องหันมาแก้ปัญหาการรุกรานจากชาติตะวันตก
ส่วนฝ่ายไทยเห็นว่า การรบกับญวนซึ่งกินระยะเวลาต่อเนื่องถึง ๑๔ ปี แม้ทัพนายกอง
เหล่าพลทหารที่มีความสามารถในศึกสงครามได้เสียชีวิตไปเป็นอันมาก ที่ฝึกมาใหม่ขึ้น

๑ หอวชิรญาณ หมวดตำรา หมุดตำรายุทธศาสตร์ เลขที่ ๔๗ ชื่อตำราพิชัยสงคราม
เล่ม ๔ ว่าด้วยโลกานุวัตรหน้าที่ของพระมหากษัตริย์

ยังไม่มีความชำนาญพอ ปัญหาเสปียงอาหารก็เป็นอุปสรรคต่อการทำสงคราม ทั้งฝ่ายไทย และญวนจึงเริ่มเจรจาสงบศึกในปี พ.ศ. ๒๓๔๘ และทำสัตยาบันในปี พ.ศ. ๒๓๔๙ ฝ่ายไทยจึงไม่มีโอกาสที่จะรุกเข้าไปในเขมรอีก

ลักษณะร่วมประการหนึ่งของยุทธวิธีในช่วงปี พ.ศ. ๒๓๑๐ ถึงปลายพุทธศตวรรษ ที่ ๒๔ คือการวางรูปแบบยุทธวิธีการรบตามจารีตการทำสงครามแบบตำราพิชัยสงคราม เป็นกรอบหรือเป็นแนวทาง ลักษณะของยุทธวิธีดังกล่าวได้สิ้นสุดลงเมื่อการรับรูปแบบการจัดการทหารตามแบบอย่างตะวันตก เข้ามาใช้ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ถึงแม้อกองทัพไทยในปัจจุบันจะมีกองกำลังบางส่วนที่มีลักษณะใกล้เคียงกับกองกำลังที่จัดตั้งขึ้น ในสมัยโบราณ เช่นกองโจร แต่เป็นที่เชื่อได้ว่ากองกำลังดังกล่าวไม่ได้วิวัฒน์ หรือปรับเปลี่ยนมาจากกองโจรที่จัดตั้งขึ้นตามรูปแบบวิธีการรบโบราณ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือการจัดการทหารให้เป็นไปตามแบบอย่างตะวันตก ส่งผลโดยตรงต่อการสิ้นสุดกระบวนการถ่ายทอด ยุทธวิธีการรบตามจารีต เดิมที่มีมาเป็นหลายศตวรรษลงอย่างสิ้นเชิง

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย